

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MUHADDİS VE FAKÎH ULEMÂ ARASINDA TE'ÂRUZ MESELESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV

BURSA – 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MUHADDİS VE FAKİH ULEMÂ ARASINDA TE'ÂRUZ MESELESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV

Danışman
Prof. Dr. Salih KARACABEY

BURSA – 2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 14/07/2023

Tez Başlığı / Konusu: MUHADDİS VE FAKİH ULEMÂ ARASINDA TE'ÂRUZ MESELESİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 120 sayfalık kısmına ilişkin, 14/07/2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2. 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
14.07.2023

Adı Soyadı: Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV

Öğrenci No: 701923025

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı:

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Salih KARACABEY

14.07.2023

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “MUHADDİS VE FAKİH ULEMÂ ARASINDA TE'ÂRUZ MESELESİ” adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

14/07/2023

Adı Soyadı : Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV
Öğrenci No : 701923025
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı :
Statüsü : Yüksek lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Bilim Dalı : Hadis

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans

Mezuniyet Tarihi : .../.../2023

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salih KARACABEY

MUHADDİS VE FAKÎH ULEMÂ ARASINDA TE'ÂRUZ MESELESİ

Çalışmamızın konusu, hadis ilminde hadislerin birbirleri ve diğer ilimlerle çelişkisi ile fıkıh usulündeki delillerin te'âruzu ve söz konusu iki ilmin te'âruz meselesindeki muhtelif ve benzer yaklaşımları ile etkileşimleri olarak ortaya konulmuştur. Te'âruz meselesinin hadis ve fıkıh ilmi çerçevesinde ele alındığı çalışmada amaçlanan, hadis ve fıkıh ilminin ilişkisinin ve bu arada te'âruz meselesinin mahiyetinin tespitini izâh edebilmektir. Nitekim hadis ve fıkıh usulü eserlerinde genel anlamında kullanılan ve dağınık olarak yer alan te'âruz/ihtilâf meselelerine araştırmanın delillerin te'âruzuna yönelik sınırlandırma ile gerçekleştirilmiş olması sebebiyle değinilmemiştir. Te'âruz kavramı, şartları, sebepleri konusu ve giderme yolları içerikleri ile birinci bölümde söz konusu muhtevanın hadis usulündeki yeri ikinci bölümde ise fıkıh usulünde yerleri dikkate alınmak suretiyle işlenmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümü ise önceki bölümlerde iki ilimde ele alınan te'âruz meselesinde muhaddis ve fakih ulemânın kanaatlerinin ortaya koyulup benzer ve farklı yanların ardından söz konusu ilimlerin etkileşimlerinin te'âruz zemininde ortaya konmaya çalışıldığı bir değerlendirme bölümüdür. Çalışmada iki ilimde ele alınan muhtelif görüşlerin, genel kanaatlerin ve değerlendirmelerin ardından bahse konu iki ilmin cihet farklılıklarının yanı sıra ilişkili oldukları noktaların boyutu, iki ilim arasında bir bütünlüğün olduğu ve iki ilmin birbirinden bağımsız iki müstakil branş olarak kabul edilemeyeceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis usûlü, Fıkıh usûlü, İhtilâfü'l-hadîs, Muhtelifü'l-hadîs, Te'âruz, Tercîh.

ABSTRACT

Name and Surname : Hayrunnisa YILDIRIM HARDASHOV
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institue
Institution Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Hadith
Degree Awarded : Master
Degree Date : .../.../2023
Supervisor : Prof. Dr. Salih KARACABEY

THE ISSUE OF TA'ARUD BETWEEN HADITH AND FIQH STUDENTS

The subject of our study has been revealed as the conflict of hadiths with each other and with other sciences in the science of hadith, the conflict of evidence in the fiqh method, and the interactions of these two sciences after their various and similar approaches to the issue of conflict. The aim of the study, which deals with the issue of ta'aruz within the framework of the science of hadith and fiqh, is to explain the relationship between the science of hadith and fiqh, and the nature of the issue of ta'arud. As a matter of fact, the issues of ta'aruz/dispute, which are used in the general sense and are scattered in the works of hadith and fiqh, are not mentioned because the research was carried out with the limitation of the conflict of evidence, but the concept of ta'arud, its conditions, the subject of its causes and the ways to resolve it are mentioned in the first chapter. The place of the content in the hadith method is studied in the second part, taking into account its place in the fiqh method. The third part of the research is an evaluation part in which the opinions of the muhaddis and jurist scholars on the issue of ta'arud, which were discussed in two sciences in the previous chapters, are tried to be revealed on the basis of the discussion after similar and different aspects. In the study, after the various opinions, general opinions and evaluations discussed in the two sciences, it was concluded that the two sciences in question, as well as the differences in direction, the size of the points they are related to, that there is a unity between the two sciences and that the two sciences in question cannot be considered as two independent branches.

Keywords: Usul al-Hadith, Usul al-Fiqh, Ikhtilâf al-Hadith, Mukhtelif al-Hadith, Ta'arud, Tarjih.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM HADİS İLMİNDE TE'ÂRUZ

A. Hadis İlmінде Te'âruz Kavramı.....	4
1. Tanımı	4
2. Te'âruzun Farklı Görünümleri	5
B. Muhtelifu'l-Hadîs/ İhtilâfu'l-Hadîs	7
1. Tanımı ve Konusu	7
2. Ortaya Çıkışı, Gayesi ve Önemi	12
C. Hadisler Arasında Ortaya Çıkan İhtilâfın Sebepleri.....	15
1. Hakikî İhtilâfın Sebepleri.....	17
2. Zâhirî İhtilâfın Sebepleri.....	18
D. Hadislerin Muarız Olduğu Deliller	18
1. Hadîslerin Birbiriyle Te'âruzu	19
2. Hadislerin Kur'ân ile Te'âruzu	21
3. Hadislerin İcmâ ile Te'âruzu.....	23
4. Hadislerin Kıyas ile Te'âruzu	24
5. Hadislerin Aklî Delillerle Te'âruzu	26
E. Te'âruzu Giderme Yolları.....	27
1. Cem' ve Te'lif.....	29
a. Tahsîs.....	30
b. Takyîd	31
c. Haml	32

2. Nesih	33
3. Tercih	36
4. Tevakkuf	39
F. İhtilaf Literatürü.....	41
G. Değerlendirme.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

FIKİH İLMİNDE TE'ÂRUZ

A. TE'ÂRUZU'L-EDİLLE.....	46
1. Fıkıhta Te'âruz Kavramı	47
a. Rükunları	48
b. Şartları	49
c. Mahalli.....	50
2. Te'âruz Eden Deliller	51
a. Kur'ân'da Te'âruz	51
b. Sünnette Te'âruz	53
c. İcmâ'da Te'âruz	60
d. Kıyasta Te'âruz	63
B. TEARUZUN HÜKMÜ/MAHLAS/TEHALLÜS.....	69
1. Nesih	72
2. Tercih	76
3. Cem' Te'lif.....	80
4. Tesakut	82
C. Değerlendirme	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHADDİS ULEMÂ VE HANEFİ FUKAHÂNIN TE'ÂRUZ MESELESİNDEKİ TUTUMU

A. Benzerlikler	85
1. Te'âruz Kavramı	85
2. Te'âruz Giderme Yolları	89
A. Farklılıklar.....	93
1. Te'âruz Kavramı	93

2. Te‘âruzu Giderme Yolları	98
C. Değerlendirme	103
SONUÇ	114
KAYNAKÇA	117

GİRİŞ

Allah'ın, resulüne vahyetmek suretiyle bildirdiği ve insanlara, vahyolunduğu şekliyle resulünden ulaştırmasını/tebliğini talep ettiği İslam dininin doğuşunun ardından Allah Resûlü'nün (sav) Kur'ân vahyini tebyîn, tezkiye yahut âyetlerde yer almayan meselelere dair hüküm ortaya koyması/teşri mahiyetli kavli, fiilî ve takrîrî açıklamalarının muhafaza ve nakli hadis ilminin teşekkülünün temeli olması bakımından önemlidir. İlk dönemde Allah Resûlü'nden (sav) daha çok hıfzedilerek muhafazası sağlanan hadislerin nakli de söz konusu dönemde rivâyet mahsulünün ezberden ve müşafehe yoluyla aktarıldığı bilinmektedir. Hadislerin ağırlıklı olarak hıfz yoluyla korunduğu ilk dönemde hadislerin yazıldığına dair rivâyetler ve delil teşkil edecek sahifelerin bulunduğu da bilinmelidir. Bahse konu rivâyetlerin kitâbet meselesi tartışmalı bir durum olsa da hiçbir şekilde mevcut olmadığı görüşü isabetli olmayacaktır. İlk dönemde hıfz ve kısmen kitabet yolu ile muhafaza edilen rivâyetler, fetihler yoluyla İslam coğrafyasının genişlemesi ve sahâbenin muhtelif bölgelere yerleşmesi sebebiyle dağınık halde bulunmaktaydı. Öte yandan fitne olaylarının ardından siyasi, i'tikâdî ve amelî mezheplerin ortaya çıkması ve söz konusu fırkaların maslahatlarına yönelik hadis uydurma faaliyetlerinde bulunmaları, farklı beldelelere yerleşen sahâbe ve tabiûnun hafızalarında yada değişik yazı malzemeleri üzerinde dağınık halde mevcut olan rivâyetlerin bir araya getirilmesini/tedvini gerekli kılmıştır. Tedvin dönemine kadar şifâhi yolla aktarılan rivâyetlerin yazılı yollarla nakledilmeye başlanması ise hadis ilmini, ehil olmayanların ulaşabileceği bir konuma getirmiştir. Nitekim bu durumda hadislerin rivâyet esnasında ortaya çıkan râvi kaynaklı problemlerin artması ve fitne sonrası mezheplerin de etkisiyle birbirine zıt düşen pek çok hadisin aktarıla gelmesi cerh ta'dîl ilmi ile ihtilâfî'l-hadîs ilminin doğuşuna sebep olmuştur.

Başlangıçta hadislerin birbirleri ve Kur'ân ile çelişmesini daha sonra diğer delillerle ihtilâf durumunu inceleyerek teşekkül eden ve ortaya çıkışının erken dönemde olduğu anlaşılan ihtilâfî'l-hadîs ilmi alanında ortaya konan muhtelif çalışmalar mevcut olmakla birlikte söz konusu ilim sahasında İmam Şafî (v. 204/820) ve İbn Kuteybe (v. 276/889) gibi meşhur alimler yer almıştır. Hadislerin birbirleri ve diğer ilimlerle çelişmesinin ele alındığı

ihtilâfî'l-hadîs meselesi, te'âruz kavramı bağlamında muhtelif görüşlerin yanı sıra daha çok Hanefî fıkıh usulündeki delillerin te'âruzu meselesi ile ilişkilendirilmek suretiyle ortaya konulmuştur.

Çalışmada te'âruz zemininde hadis ve fıkıh usulündeki kanaatlerin ortaya konulmasından amaçlanan, te'âruz bahsinin kapsam genişliğinin, te'âruz alanının ortak paydada yer alması sebebiyle çalışılmaya elverişli bir saha olduğunun ortaya konulmasının yanında asıl olarak hadis ve fıkıh ilminin te'âruz kapsam ve mahiyeti çerçevesinde birbirlerinden farklı üslup ve meseleleri anlayışlarında farklı tutumların yer almasıyla birlikte söz konusu iki ilmin birbirleri ile ilişkisinin kuvveti, iki ilmin birbirinden tamamen bağımsız branşlar olup olmadığı sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Buna ilaveten te'âruz kavramı, iki ilimde de delillerin birbirine ihtilâfî olarak ele alınıp geniş manada te'âruzun/ihtilâfın yer aldığı her mesele konu edinilmemiştir. Söz konusu çelişki durumuna yönelik araştırmanın veri toplama aşamasında literatür taraması yapıp iki ilimde, araştırmanın zemininde konu edinilen te'âruz meselesindeki ilişkisi ele alınmak suretiyle karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Bölümler arası başlıklandırmalarda bütünlüğün sağlanmaya çalışıldığı araştırmada, te'âruzun kapsam ve mahiyetine, giderilme yollarına muhaddis ulemânın kabullerine yer verildiği birinci bölüm ve özellikle Hanefî ulemânın kanaatlerinin incelendiği ikinci bölüm olmak üzere bir sınıflandırma yapılmasının ardından son bölümde ise iki ilmin benzer, farklı yanları ile iki ilmin etkileşimi üzerine değerlendirmeler te'âruz zemininde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bahse konu te'âruz meselesinin fıkıh bakan yönünün araştırılması esnasında fıkıh usulü eserlerinin muaraza ve tercih babı esas alınmıştır. Eserlerin diğer bölümlerinde dağınık halde yer alan te'âruza dair meseleler çalışmanın sınırlılığı dolayısıyla araştırmaya dahil edilmemiştir. Yine araştırmanın sınırları doğrultusunda ilk dönem eserlerden Cessas'ın (v. 370/981) *Usûlü'l-fikh*'ı, Debûsî'nin (v. 430/1039) *Takvîmu'l-edille*'si ve Pezdevî'nin (v. 482/1089) *Usûl*'ü incenmekle beraber genel fıkıh usulü literatürü taranıp te'âruzun konusunun da kapsamlı bir sistematik içerisinde ele alındığı müşahede edilen, Hanefî fıkıh usulünün zirve eserlerinden biri olan Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) *Mirkâtu'l-vusûl*'ü temel müracaat kaynağı olarak kabul edilmiştir. Te'âruz/ihtilâfî'l-hadîs meselesinde hadis literatüründe ise İmam Şafîî ve İbn Kuteybe gibi ulemânın mevcut

eserlerinin yanısıra özellikle İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* adlı eseri ülkemizde ihtilâfî'l-hadis meselesine yönelik ortaya konan ilk derli toplu eser olması bakımından temel müracaat kaynakları arasında ilk sırada incelemeye alınmıştır. Nitekim çalışmamızda, te'âruz meselesinin hadis ilminin yanı sıra fıkıh ilmindeki kapsamının ve te'âruz zemininde ilimlerin ilişkisinin izâh edilmesi, söz konusu çalışmanın İsmail Lütfi Çakan'ın eserinden farklı yanı olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın, hadis ve fıkıh ilminin birbiriyle irtibatının ve bu arada her iki ilimde te'âruz konusunun kapsam ve mahiyetinin tespiti noktalarında literatüre katkı sağlaması umulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS İLMİNDE TE‘ÂRUZ

A. Hadis İlminde Te‘âruz Kavramı

1. Tanımı

Te‘âruz kelimesi, ‘sunmak, teklif etmek, ortaya koymak’ gibi anlamlara gelen, Arapça ‘ع-ر-ض’ kök fiilinin müşâreket ifade eden tefâ‘ul bâbının masdarı olmakla beraber ‘karşılıklı yapmak, bir işteki ortaklık’ anlamına gelen sūdâsî mezîd tefâ‘ul babından olup ‘muhâlif olmak, çekişmek, çelişmek, birbirine zıt düşmek’ demektir. Te‘âruz kelimesi bir fıkıh terimi olarak delillerin ve ispat vasıtalarının çelişmesini¹ ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Te‘âruz kavramı genel anlamı itibariyle iki şeyin birbirine zıt düşmesini ifade etmek için kullanılırken dar anlamda fıkıh usulünde, iki eşit hüccetten her birinin diğerinin hükmünü engelleyecek biçimde karşı karşıya gelmesi² manasına gelip hadis usulünde, hadislerin mana ve hüküm bakımından birbirine veya diğer delillere zıt olması,³ hadislerden birinin emrettiğini ötekini nehyetmesi⁴ anlamındadır. Bahse konu çelişkinin gerçekleşebilmesi için sahih delillerin aynı bağlamda karşı karşıya gelmesi gerekmektedir birlikte usulcülere göre aralarında muhtelif görüşler bulunmakla beraber söz konusu te‘âruzun hakiki manada mümkün görülemeyeceğine yönelik kabuller daha yaygındır. Nitekim usul ehli, kesin delillerin karşı karşıya gelerek te‘âruz vehminin ortaya konulmasının sebebini, müctehidin ilmî birikiminin yetersizliğine atfetmektedir.⁵

¹ Şükrü Özen, “Teâruz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Temmuz 2023), 208.

² Özen, “Teâruz”, 208.

³ bkz. Te‘âruz Abdullah Aydın, *Hadis istılahları sözcüğü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 315.

⁴ İsmail Çakan, “Hadis usulü kitaplarında ihtilafu’l-hadis”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 80.

⁵ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hakki min ilmi’l-usûl* (Matbaatu’s-Sa’âde, ts.), 889-890; Hâfızüddîn en-Nesefî, Mollacıyûn, *Keşfu’l-esrâr şerhu’l-musannif ale’l-menâr mea şerhi nûri’l-envâr ale’l-menâr* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010), 2/87.

Hadis ilminde te‘âruz kavramını karşılamak için ihtilâf kelimesinin kullanımı genel kabul görmüştür. İhtilâf kelimesi bir meselede farklı görüşlerin ortaya çıkması manasını ifade etmekle birlikte hadis ilminde, te‘âruz manasını bildirmek üzere terim olarak ihtilâfî’l-hadîs terkihiyle ifade edilmiştir. İhtilâfî’l-hadîs, rivâyetler arasında mana bakımından yahut ilk bakışta var zannedilen zıtlığı ifade etmek için kullanılan bir kavram olmanın yanısıra fıkıhla ilgili ihtilâfî rivâyetlerin incelendiği eser isimleri⁶ için kullanılan bir kavramdır. Te‘âruz kavramına müterâdif olarak kullanılan ihtilâf kavramı pek çok ilimde mevcut olmakla birlikte ihtilâfî’l-hadîs teriminin, hadis ilimleri nev‘lerinden biri olan, söz konusu te‘âruzun bulunduğu rivâyetleri konu alan muhtelifü’l-hadîs ilmi bahsiyle ilişkilendirilmek suretiyle izahına gidilmesi daha isabetli olacaktır.

2. Te‘âruzun Farklı Görünümleri

Te‘âruz kavramının geniş manasıyla pek çok ilimde yer almasının yanında hadis ilmiyle ilişkilendirilmek suretiyle söz konusu kavramı karşılaması için tenâkuz, tezâd, tenâfi, tebâyün ve tekâbül kelimeleri de kullanılmaktadır. Tenâkuz kelimesi “çelişiklik, aykırılık, tutarsızlık, örtüşmezlik, çelişki” anlamlarında kullanılıp, asıl itibariyle mantık ilminin bir terimi olarak “birinin doğruluğu diğerinin yanlışlığını, birinin yanlışlığı da diğerinin doğruluğunu gerektiren önermeler” şeklinde ifade edilmiştir. Bununla birlikte te‘âruz ile tenâkuz kavramları arasında söylenilen aksine, her zaman tam bir eş anlamlı kullanım söz konusu olmayabilir. Zira tenâkuzda iki şey arasında birbirini nefyetme anlamı nefsu’l-emirde vâki‘ olurken te‘âruzda vehmîdir. Hadiste ve fıkıhta yer alan te‘âruz kavramının mantıktaki tenâkuz kavramından farklı olarak hakikatte gerçek bir tezatlığı barındırmaması hadis ve fıkıh ilimlerinin kategorik olarak deliller arasında tam bir tenâkuzu öngörmeyecek bir konumda yer almalarıyla açıklanabilir. Başka bir ifadeyle muhaddis ve fakîh, delillere yaklaşırken salt aklî yargılar ile değil şer‘î kabuller çerçevesinde hareket eder. Nitekim hadis ve fıkıh ilimlerinin, kategorik konumları itibariyle te‘âruzu tenâkuz anlamında almalarının imkân dahilinde olduğu söylenemez. Hadisler ve diğer deliller arası te‘âruzu ifade etmek için kullanılan tezâd kelimesi ‘çelişme, farklılık, açıkça karşı olmak’ anlamlarındaki Arapça ‘ض-ض-د’ kök fiilinden

⁶ Ahmet Yücel, *Hadis usûlü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 214.

türemiş olup iki şeyin birbirine karşıt/zıt olması⁷ manasına gelir. Te‘âruz kelimesinde olduğu gibi tezâd kelimesi de daha çok sözlük manası itibariyle diğer ilimlerde kullanılmakla beraber birbirine karşıt iki ögenin bir sözde, bir dizede veya beyitte bir araya getirilmesi anlamında⁸ bedi‘ terimi kabul edilmiştir. Tezâd kavramının hadis ilmindeki kullanımı rivâyetler arası ihtilâfı belirtme üzere olup⁹ söz konusu çelişki, delillerdeki zahirî te‘âruzu ifade etmesi bakımından dikkate alınmalıdır.

Te‘âruz kavramına müradif olarak kullanılan kelimelerden tenâfi ve tebâyün kelimesini birlikte ele almak daha yerinde olacaktır. Tenâfi kelimesi Arapça ‘ن-ف-ي’ kök fiilinden türemiş olup sözlükte ‘zıt olmak, uyuşmamak, aykırı düşmek’ manalarına gelip birbirine zıt ve muhâlif olmak anlamına gelir. Tebâyün kelimesi de ‘çelişmek, farklı olmak, ayrılmak’ anlamlarını ifade etmekle birlikte ‘iki şeyden birinin diğerinin hiçbir ferdine taşınmaması’ manasına gelir. İki varlık yahut iki kavram arasındaki farklılığı ifade eden bir mantık terimi olan tebâyün kavramı, bahsi geçen tenâfi kavramı gibi te‘âruzu belirtmek amacıyla kullanılır. Tenâfi kavramında farklılığın söz konusu olduğu taraflar arasında birinin ispat ettiğini diğerinin nefyetmesi şeklinde tam bir zıtlık bulunması bakımından daha çok tenâkuz manasında olması sebebiyle te‘âruz kavramı hadisler arası ihtilâfın zâhiren bulunması durumunu ifade etmemektedir. Rivâyetler arası vaki‘ olan farklılığın hakîkî manada söz konusu olduğunun iddia edildiği çelişkiyi bildirmesi yönüyle te‘âruz manasında kullanılmıştır. Tebâyün kavramı ise ihtilâflı tarafların tam bir karşıtlık içerisinde olmayıp birbirinden ayrı bağlamlarda farklılığı ifade etmesi cihetiyle hadis ve fıkıh ilminde te‘âruz bulunmakla birlikte tam bir zıtlığın söz konusu olmadığı yerlerde söz konusu ihtilâf, tebâyün kelimesinden türeyen münâfat kavramıyla ifade edilmektedir. Dolayısıyla tebâyün, tenâfi kavramıyla ifade edilen farklılığı da içermekte olup daha geniş bir kullanım arzeder.

Te‘âruz kavramını belirtmek üzere kullanılan ifadeler arasında yer alan tekâbül kelimesi Arapça ‘ق-ب-ل’ kök fiilinden türeyen tefâ’ül babından gelen bir kelime olup sözlükte ‘karşılaşmak, karşı gelmek, zıtlaşmak’ manalarında kullanılmasıyla birlikte “iki şeyin

⁷ İsmail Durmuş, “Tezat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Temmuz 2023), 58-60.

⁸ Durmuş, “Tezat”, 58-60.

⁹ Seyyid Hâmid b. Yusuf Bandırmâvî, *Ukûdü’l-dürer fi hudûdu ilmi’l-eser*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, 624, 23 b1.

birbirine karşı olması; aynı açıdan, aynı zamanda ve aynı konuda bir araya gelmemesi”¹⁰ anlamında mantık terimi olarak kullanılmıştır. Hadis ilminde rivâyetler arası meydana gelen te‘âruz belirtmesi bakımından tekâbül¹¹ ifadesi bir diğer hadis terimi olan metnin asılla karşılaştırılıp kontrol edilmesi manasına gelen mukâbele kavramını ifade etmek üzere kullanılan tekâbül kavramından farklıdır. Deliller arası farklılığı ifade eden söz konusu tekâbül kavramının kullanımı yaygın olmamakla birlikte Seydişehrî Mahmud Esad (v. 1856/1918) hadis ilminde rivâyetler arası ihtilâfı konu edinen muhtelifü’l-hadîs ilminin tanımını yaparken zikredilen ihtilâfı, bir haberin aynı derecede diğer bir habere tekâbül etmesi¹² ifadesiyle açıklamıştır.

Hadis ve fıkıh ilminde te‘âruz kavramının kullanımına yönelik açıklamaların ardından te‘âruz kavramını belirtmek üzere ifade edilen tenâkuz, tezâd, tenâfî, tebâyün ve tekâbül kavramlarının manaları ortaya konmakla birlikte hadis ilminde rivâyetler arası farklılığı hangi yönden kapsadıklarına değinilmesi suretiyle konuya açıklık getirilmiştir.

B. Muhtelifü’l-Hadîs/ İhtilâfu’l-Hadîs

1. Tanımı ve Konusu

Muhtelifü’l-hadîs izafetindeki muhtelif مختلف kelimesi Arapçada ‘ع-ل-ف’ kök fiilinin ifti‘âl bâbının ism-i fâil sigası olup, sözlükte “karşıt, aykırı, farklı düşünen” gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyip diğer görüşlere karşı tavır alma¹³ anlamındaki tek başına bir aykırılığı ifade eden hilâf kavramından farklı olarak ihtilâf, “farklı bir görüşe sahip olma, farklı görüşlerden birini benimseme,¹⁴ taraflardan her birinin kendi hal ve sözünde diğerinden başka bir yol tutması¹⁵ manasındadır. Bu durumda muhtelifü’l-hadîs¹⁶ yahut ihtilâfu’l-hadîs ifadesi hadislerin birbirinden farklı veya birbirine aykırı

¹⁰ Ali Durusoy, “Tekabül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2023), 334-335.

¹¹ Bandirmâvî, *Ukûdû’-d-dürer fi hudûdu ilmi’l-eser*, 624, 38 b1.

¹² Mahmud Esad Seydişehrî, *Usûl-i hadîs* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1899), 66-67.

¹³ Enbiya Yıldırım, *Hadîşçiler ve çelişki -beyhâki ve ibnu’l-cevzî örneği-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 12.

¹⁴ Yıldırım, *Hadîşçiler ve çelişki*, 16.

¹⁵ Râğîb el-İsfahânî, *Müfredât-kur’ân kavramları sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra yayınları, 2012), 357-358.

¹⁶ Ali b. Muhammed Halid Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/144.

olması anlamına gelmektedir. Ancak burada ihtilâf, müradifi olarak kullanılan te‘âruzdan farklı olarak zikri geçtiği gibi aykırılık veya farklılığı da içine alacak şekilde kullanılırken te‘âruz yalnızca aykırılığın söz konusu olduğu yerlerde kullanılmaktadır. Nitekim bir delilin ispat ettiğini diğlerinin nefyetmesi anlamındaki te‘âruzdan farklı olarak ihtilâfu’l-hadîs hadisler arasında takdim, te’hir, ziyade, noksan ve ibdal gibi anlamları da kapsar. Buna ilâveten muhtelifü’l-hadîs ilminde söz konusu farklılıklar ya senedde ya metinde ya her ikisinde ya da bir kısmı sened bir kısmı metinde olmak suretiyledir. Ancak farklılığın senedde ele alındığı kısımların hadislerdeki ihtilâfın genel manası itibariyle ele alındığı kabul edilebilir. Dolayısıyla hadisler arasında karşılıklı vaki olan zıtlığın işlendiği bu ilim dalını kelime kökeni itibariyle ele alıp muhâlifü’l-hadîs ya da hilâfu’l-hadîs şeklinde isimlendirmek yerine kapsam genişliğini dikkate alarak muhtelifü’l-hadîs diye ifade etmek daha isabetli olacaktır.

İstilahî anlamda muhtelifü’l-hadîs kavramı “manaları birbiri ile çelişik halde bulunan hadisler,” “aralarını cem‘ etme imkânı bulunmakla beraber kendisi gibi bir hadisle çelişki hâlinde bulunan makbul hadis”¹⁷ gibi tanımlarla ifade edilir. Ayrıca bu kelime muhtelif ve muhtelif olarak iki şekilde nakledilmiş olmakla birlikte yaygın kullanım muhtelif şeklinde olup ihtilâf; te‘âruz, tenafi, tezdad ve mu‘âraza¹⁸ kavramları ile de ifade edilmiştir.

Aralarında te‘âruz bulunan hadisleri konu edinen muhtelifü’l-hadîs ilmi ‘ihtilâfu’l-hadîs’, ‘muhtelifü’l-hadîs’ ifadelerinin yanısıra ‘telfiku’l-hadîs’,¹⁹ ‘müşkilü’l-hadîs’,²⁰ ‘müşkilü’l-âsâr’,²¹ ‘munâkazatü’l-ehâdîs’ gibi tabirlerle de adlandırılır.²² Telfiku’l-hadîs ibaresinde telfik kavramı ‘birleştirmek’ manasına gelip farklı isnadlardan gelen ve farklı lafızlarla rivâyet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesi²³ anlamıyla muhtelifü’l-hadîs yerine kullanılır. Ardından gelen müşkilü’l-hadîs kavramındaki müşkil

¹⁷ Mahmud at-Tahhân, *Yeni hadis usûlü: teysîru mustalahi’l-hadîs*, çev. Cemal Ağırman (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 71.

¹⁸ Abdullah Aydın, “Muhtelifü’l-hadîs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Nisan 2023), 74.

¹⁹ M. Yaşar Kandemir, *Hadis ilimleri ve hadis istislahları* (M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 89.

²⁰ Bkz. İbn Fûrek, *Kitâbu müşkili’l-hadîs ve beyânüh* (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1985).

²¹ Bkz. Ebu Cağfer et-Tahavî, *Müşkilü’l-âsâr* (Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2016).

²² Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste nâsih-mensûh meselesi* (M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 142-143.

²³ Eyüp Said Kaya, “Telfik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2023), 401-402.

kelimesi ‘kapalı, anlaşılmaz ve problemlı’ anlamında olup terim anlamıyla hadisler arasındaki zıtlığı ve hadisin anlaşılmasını zorlaştıran her hususu incelemesi²⁴ manasındadır. Müşkilü’l-hadîs, haberî sıfatlar hakkındaki ihtilâfın söz konusu olduğu hadisleri inceleyen eserlerin isimleridir.²⁵ Muhtelifü’l-hadîs ile müşkilü’l-hadîs ilmi arasındaki fark ise muhtelifü’l-hadîsin yalnızca hadisler arası çelişkiye dair konuları işliyor olmasıdır. Bu bağlamda muhtelifü’l-hadîs ilmiyle müşkilü’l-hadîs ilmi arasında umum husus mutlak vardır denilebilir. Munâkazatu’l-ehâdîs ifadesine gelince bir önceki başlıkta zikredildiği gibi daha çok usul terimi olan te’âruz kavramıyla aynı manada kullanılan muhtelifü’l-hadîsin müradifi olarak zikri geçer. Tenâkuz ibaresi, bazı hallerde delilin hükmünün bulunmamasını ifade ederken te’âruz ise iki eşit hüccetin aralarının uzlaştırılması mümkün olmayacak şekilde karşı karşıya gelmesi manasındadır.²⁶ Dolayısıyla tenakuzda delillerin butlanı gerekirken te’âruzda delile ilişmeden varılmak istenen hükmün sübutu engellenir.²⁷ Birbiri yerine sıkça kullanıldığı bilinen bu kavramlar arasında sonuç ve mahal farkının olduğu tanımlardan anlaşılmiştir. Buna göre tenakuzda deliller batıl olduğundan mahal ortadan kalkarken te’âruzda deliller mevcut olur, ancak sonuca ulaşılmaz. Dolayısıyla mutlak surette tenakuz, te’âruza denk manada kullanılabilir demek hatalıdır. Tanımlardan anlaşılacağı üzere ihtilâf yahut te’âruz kavramlarının sözlük anlamı itibariyle kullanılmayıp hadis usulü ve fıkıh usulünde belli bağlamlarda hadisler arasında meydana gelen farklılığı ifade etme manasında kullanıldığı görülmektedir.

Muhteliful hadis tabiri, kaynaklarda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu alanda ilk eser sahibi kabul edilen İmam Şafiî, aynı konudaki iki hadisten birinin söz konusu hususu helâl kılarken diğersinin de haram kılmasını örnek göstermiş; her ikisinin beraber uygulanmasının mümkün olduğu iki hadisin, ihtilâfa nispet edilemeyeceğini, ihtilâflı iki hadisin, ancak diğeri düşmedikçe uygulanamayan hadis olduğunu söylemiştir.²⁸ Bu ifadesiyle İmam Şafiî, muhtelifü’l-hadîs tanımında hadisler arası ihtilâfın hakiki manada söz konusu olabileceği görüşündedir. Tanımda geçen hakiki ihtilâf iki hadisten birinin

²⁴ Aydınlı, “Muhtelifü’l-hadîs”, 74-77.

²⁵ Yücel, *Hadis usulü*, 214.

²⁶ Özen, “Teâruz”, 208.

²⁷ Özen, “Teâruz”, 208.

²⁸ Muhammed b. İdrîs Şafiî, *er-Risâle*, ts., 342.

nefettiğini diğzerinin ispat etmesi anlamına gelirken bunun zıddı kabilinden kullanılan zâhirî ihtilâf ise hadisler arasında ilk bakışta var gibi görünen ancak mana itibariyle mevcut olmayan farklılıktır. Hâkim en-Neysâbûrî (v. 405/1014), muhtelifü'l-hadîsin, Resûlüllâh'ın (s.a.v.) benzerleriyle çelişen sünnetlerini bilmek için olduğunu ve mezhep âlimlerinin, sıhhat ve zayıflık açısından aynı seviyede olan iki hadisten birisiyle ihticac etmesi²⁹ anlamına geldiğini zikretmiştir. İbnü's-Salâh (v. 643/1245) da muhtelifü'l-hadîs ilmini iki kısma ayırmış; birincisini, iki hadis arasındaki ihtilâfı gidermenin (cem'in) mümkün olduğu kısım diye ifade etmiştir. Ona göre bu durumda netice belli olur ve her iki hadis birlikte kullanılır. İkinci kısımda ise aralarını cem' etmek mümkün olmayıp birbirine zıt olur.³⁰ Hâkim en-Nisâbûrî ve İbnü's-Salah muhtelifü'l-hadîs tanımlarında hakiki çelişkinin yanı sıra zâhiri çelişkiyi de dâhil ederler. Hâkim, tanımında ayrıca te'âruz halindeki hadislerin sıhhat ve zayıflık açısından da denk olması gerektiği yönünde görüş bildirmektedir. Öte yandan Nevevî (v. 676/1277), muhtelifü'l-hadîsin zâhiri olarak mana açısından birbiriyle çelişkili iki hadîsin arasının bağdaştırılması veya ikisinden birinin tercih edilmesi³¹ anlamına geldiğini söyleyerek zikredilen ihtilâfin zâhiriliğini kastetmiştir. İbn Hacer (v. 852/1449) de Nevevî'nin görüşünde olmakla beraber mu'âruz hadisleri mu'âruzı makbul ve gayrı makbul diye ikiye ayırarak muhtelifü'l-hadîsi makbul mu'ârazanın yalnız cem'i mümkün olanlar kısmına hasretmek³² suretiyle muhtelifü'l-hadîs ilminin sınırlarını belirlemiştir. İbn Hacer'in, sair muhaddislerden farklı olarak ortaya koyduğu bu tahsis onun te'âruzun zâhiriliğini ön plana çıkaran bir yaklaşım olarak muhaddis nokta-i nazarından hadise yönelik hassasiyetinin bir göstergesi olmalıdır. Son yüzyıl müelliflerinden Seydişehrî (v. 1857/1917)³³ *Usul-i Hadis* adlı eserinde ve Cezâirî (v.1338/1929) de *Tevcihu'n-nazar*'ında İbn Hacer'in muhtelifü'l-hadîsi makbul mu'ârazının cem'i mümkün olanlar kısmına hasrettiği görüşünü benimsemiştir.³⁴ Son

²⁹ en-Nisâbûrî Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihi* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424), 401.

³⁰ Abdurrahman b. Musa İbnü's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2012), 284-286.

³¹ Muhyiddin en-Nevevî, *et-Takrib ve't-teysir li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 90.

³² "makbul" Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser* (Dimeşk: Sabbâh, 2000), 76.

³³ Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 66-67.

³⁴ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (Halep: Mektebetü' Matbûâtü'l-İslâmiyye, ts.), 224-226.

dönem âlimlerinden Nurettin Itr (v. 1356/1937), muhtelifü'l-hadîsi, hadisın zâhirî manasının kaidelerle çelişkili olması ya da başka şer'î naslarla çelişkili olması³⁵ ifadesiyle te'âruz halindeki hadisler arasındaki çelişkinin zâhirîliğini belirterek İbn Hacer'in görüşü doğrultusunda bir görüş benimsemekle birlikte muhalefeti yalnız iki hadis arasında sınırlı tutmayıp başka şer'î naslarla da çelişkili olma kaydını tanıma eklemiştir. Zira fıkıh usulü eserlerinde de muhtelifü'l-hadîs konusuna yalnızca hadisler arası mu'âraza ile değil hadislerle diğer şer'î delillerin de mu'ârazası olarak yer verilir.³⁶ Bu tanımlamalardan hareketle te'âruz konusuna dair ihtilâfın, hadislerin kendi arasında ve diğer şer'î naslar arasında meydana gelebileceği anlaşılmıştır. Buradan hareketle ihtilâfın konusunun yalnızca hadisler arası olmayıp tanımının şer'î nasları da içine alarak genişlemesinde usulcü bakış açısının etkin olup te'âruz konusunun hadis ve fıkıh ile alakalı olduğu anlaşılabilir. Söz konusu tanımlarda hadislerin akla muhalefeti, lafzen yer almamakla birlikte literatürde hadislerle kıyasın ihtilâfının konu edilmesi dolayısıyla muhtelifü'l-hadîs tanımına alınmıştır. Sonuç itibariyle muhtelifü'l-hadîs ilminin söz konusu tanımlarından, bu ilmin hadislerin diğer şer'î ve akli³⁷ deliller ile te'âruzunu içermekle birlikte konusunun temelde hadisler arası mu'âraza olduğu açıktır.

Muhtelifü'l-hadîs ilminde, te'âruzu giderme yolları olarak bilinen cem' te'lîf, nesih, tercih, tevakkuf ve te'âruzun hadisler arasında ve hadislerle diğer deliller arasında gerçekleşmesi, bu ilmin konusuna dahildir. Muhtelifü'l-hadîs ilminin konusu olarak ifade edilen te'âruzu giderme yolları, te'âruzun hükmü³⁸ kapsamında değerlendirilebilir. Ancak burada muhtelifü'l-hadîs ilminin konusuyla ilişkili olarak ifade edilmesi gereken bir başka önemli nokta, eşit seviyede, hadisler arası yahut hadislerle diğer deliller arası

³⁵ Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs* (Dâru'l-Fikr, 1979), 337.

³⁶ İbrahim M. Hifnâvî, *et-Te'âruz ve 't-tercih 'inde'l-usûliyyîn ve eseruhumâ fi'l-fikhi'l-islâmî* (Mansure, 1987), 29.

³⁷ İsmail Lütü Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 35.

³⁸ Tahir b. Hasan b. Ömer İbn Habîb, *Muhtasarı menâri'l-envâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 945), 48 a2.

te‘âruzun gerçekleşebilmesi için hüccet,³⁹ hal, hüküm ve zaman bakımından farklılığın⁴⁰ söz konusu olması gerektir.

2. Ortaya Çıkışı, Gayesi ve Önemi

Hadisler arası ihtilâf ve hadislerin doğru anlaşılması meselesi, zihinleri meşgul etmeye hadislerin îrâdının ilk muhatabı sahâbe nesilden itibaren başlamış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Sözelimi, hadislerin yazıya geçirilmesi/kitâbeti konusu, ihtilâflı meselelerin en önemlilerinden birisidir. Allah Resûlü (s.a.v.) ve ashâbından sonraki nesillere intikâl etmiş, hadislerin yazılmasını yasaklayan rivâyetler mevcut olduğu gibi hadis yazımına izin verilen rivâyetler de bulunmaktadır. Resûlullâh, (s.a.v.) hadis yazılması konusunda belli kimselere izin verirken onun genel kabulü hadislerin yazılmamasına yöneliktir. Bu sebeple ilk dönemlerde hadis yazımından geri durulmuştur. Zira Sahâbe, bir konuda bir problem ile karşılaştığında bunu Hazreti Peygamber’e (s.a.v.) sorup çözüm bulabilmiştir. Hulefâ-i râşidîn döneminde de hadislerin yazıya geçirilmesi meselesi istişârelere konu edilmekle birlikte Kur’ân’ın ihmâlîne sebep olabileceği endişesiyle bir müddet daha ihtiyatla karşılanmıştır. Ancak bir yandan çağın gereksinimlerinin artması, Kur’ân’ın yazıya geçirilmiş olması ve diğer yandan hadis uydurma girişimlerinin artması ve hadisler hakkında çıkarlar doğrultusunda tasarrufta bulunmaya başlanması, hadislerin yazıya geçirilmesi ve bir araya getirilmesini zorunlu kılmıştır. Sonraları hicrî II. yüzyıl başlarında Ömer b. Abdülazîz (v. 101/720) tarafından tedvin faaliyetleri başlatılmıştır.⁴¹ Hulefâ-i râşidîn devrinin ardından İslâm coğrafyasının genişlemeye devam etmesi sonrasında rivâyet mahsulünün dağınık halde İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine ilim yolculukları (rîhle) yapan ulemânın hızında mevcut olması dolayısıyla var olan sünnet malzemesine tümüyle ulaşamamıştır. Bununla beraber zamanın değişmesi ve fetva talep edilen meselelerin de çeşitlenmesiyle söz konusu dağınık rivâyetlerle fetvalar verilmeye başlanmıştır. Karşılaşılan yeni meselelere hüküm verme hususunda fikhî ekoller, dayandıkları hadisler vasıtasıyla birbirinden farklı

³⁹ Ebü'l-Berekât Nesefî, *Menâru'l-envâr* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2.

⁴⁰ Muhammed Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

⁴¹ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 54.

sonuçlara varmışlardır. Öte yandan ehl-i bid‘at kelâmcıları rivâyetlerin birbirinden farklılığından kaynaklanan hükümleri gerekçe kabul etmek suretiyle hadislere ve hadisçilere tenkitler yöneltmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda fikhî ekollerin ihtilâflı hükümleri ve ehl-i bid‘at kelâmcılarının söz konusu saldırıları muhtelifü’l-hadîs ilminin erken devirde ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴²

Muhtelifü’l-hadîs ilminin ortaya çıkma sebebi olarak konu edilen fikhî ekollerin ve ehl-i bid‘at kelâmcılarının tutumlarının yanı sıra hadislerin yazıya geçirilmesi ve bir araya getirilmesine gerekçe kabul edilen hadis uydurma girişimleri ve hadisleri maslahatlar doğrultusunda kullanma arzusuyla birlikte, hadis ve hadisçilere yöneltilen itirazlara cevap verme, ihtilâfın bulunduğu söylenen rivâyetleri müdafaa etme ihtiyacı gibi nedenler de söz konusu olmuştur.⁴³

Muhtelifü’l-hadîs ilmi, ulûmu’l-hadîsin en önemli bahislerinden biridir. Muhtelifü’l-hadîs ilminde yetkin olabilmek ve söz söyleyebilmek için hadis ilminin yanı sıra fıkıh⁴⁴ ve kelâm⁴⁵ ilmiyle birlikte tefsir,⁴⁶ me‘ânî ve beyân ilimlerini bilmenin gerektiği söylenmek suretiyle muhtelifü’l-hadîsin vâkıf olmayı zorunlu kıldığı ilimler genişletilmiştir. Bunun sebebinin ihtilâflı rivâyetlerin fikhî meseleler ve haberî sıfatlar gibi kelâmî meseleler hakkında ortaya çıkmasından kaynaklandığı söylenebilir. Zira muhtelifü’l-hadîs ilminin hadis usulü konuları arasındaki önemine binaen Nevevî, her âlimin bu ilmi bilmesinin zorunluluk arz etmesiyle birlikte muhtelifü’l-hadîs ilmine kâmil manada vâkıf olanların, hadis ile fıkıhı iyi bilen imamlarla manaları hakkıyla bilen usul alimleri olduğu görüşündedir. Ayrıca Nevevî muhtelifü’l-hadîs ilmine dair İmam Şafî’î’nin eserinden bahsetmesinin ardından İmam Şafî’î’nin meseleye, kısaca değinerek metodunu vermesi gerekçesiyle eserinin doyurucu olmadığı yönünde görüş beyan etmiştir.⁴⁷ Nevevî, daha sonra muhtelifü’l-hadîs ilmini ulûmu’l-hadîs bahisleri arasında

⁴² İsmail Lütfi Çakan, *Şekil ve örneklerle hadis usûlü* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 55.

⁴³ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 58-59.

⁴⁴ İbnü’s-Salah, *Ulûmu’l-hadîs*, 257.

⁴⁵ Cezâirî, *Tevcîhu’n-nazar ilâ usûli’l-eser*, 224.

⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fî tavzîhi nuhbeti’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser*, 96.

⁴⁷ Celâleddîn es-Suyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi takrîbi’n-nevâvî* (Kahire: Daru’l-hadîs, 2010), 392.

ilk defa bir nev' olarak sunan İbnü's-Salâh'ın bu ilmin önemine dair sözlerini nakletmiştir.⁴⁸

Ulemânın zikri geçen ifadelerinden, muhtelifü'l-hadîs ilminin ehemmiyetine, diğer ilimleri kapsamaması cihetinden vurgu yaptıkları anlaşılmıştır. Öte yandan muhtelifü'l-hadîs ilminin sahih deliller arasında ihtilâfın aslında var olmadığını ortaya koyması bakımından da önem arz ettiği söylenmiştir. Bu bağlamda İbn Huzeyme'nin "Hz. Peygamber'den sahih senedle rivâyet edilip de birbirine zıt olan iki hadisin varlığını bilmiyorum. Kimin yanında varsa getirsin, onları uzlaştırayım!"⁴⁹ sözü bu konuda gerekçe gösterilebilir. Nitekim aralarında ihtilâfın söz konusu olduğu vehmine düşülen bu rivâyetlerdeki çelişkiyi gidermek için cem' te'lif yöntemleri takip edilmiştir. Muhaddis ulemâ ihtilâflı olduğu düşünülen rivâyetleri daima ittifaka hamletme yolunu tutmuştur. Şevkânî'nin ifade ettiği üzere müteâruz rivâyetleri te'vîle gitmek, söz konusu rivâyetlerden birini diğerine tercih edip mercûh rivâyeti terketmekten evlâdır.⁵⁰ Teâruz hâlindeki rivâyetlerin arasını uzlaştırmak suretiyle bir çözüm yolu geliştirilmesi, hadislerin zıyama ve ihmâline mâni' olma kaygısını da göstermektedir. Burada bir başka husus; müteâruz rivâyetler konusunda öncelikle cem' te'lif yoluna gidilmesinin, muhaddis cihetinden bir kabul olması bakımından dikkat çekmektedir. Zira ihtilâflı rivâyetlerdeki çelişkiyi giderme konusunda seyredilen metotlar daha sonra bahsi geleceği üzere ulemâ arasında farklı bir sırayla izlenmiştir. Bir diğer yandan ilk bakışta ihtilâflı olduğu varsayılan bu rivâyetleri mana bakımından incelemesi yönüyle muhtelifü'l-hadîs ilmi, metin tenkidinin çok erken bir dönemde sened tenkidinden önce başladığını ispat etmesi açısından önemini ortaya koymaktadır.

Muhtelifü'l-hadîs ilminin hadisler arası ve hadislerin diğer şer'î naslarla çelişkisini konu edinmesinin yanı sıra akla muhalefeti de kapsamaması, hadis ilminin yalnızca malzeme sunan bir ilim olma vasfının dışında aklın âtil bırakılmayıp, aktif bir şekilde kullanıldığı canlı bir ilim olduğunu da gösterebilir. Ulemânın, teâruz halindeki rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede Resûlullâh'ın (s.a.v.), kendisine gelen problemleri çözümede takip ettiği

⁴⁸ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 77.

⁴⁹ Aydın, "Muhtelifü'l-hadîs", 74-77.

⁵⁰ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 79.

metotları inceleyip geliştirmek suretiyle teâruzı giderme yolları yahut teâruzun hükmü ibareleriyle ifade edilen cem‘ - te‘lîf, terci‘h, nesih ve tevakkuf yöntemlerini kullanmaları, tahlil gücü yüksek ve tefekkür sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. Bu itibarla muhaddisi yalnızca nâkil olarak nitelemek noksan bir bakış açısıdır.

Aralarında ihtilâflı görünen rivâyetlerin incelenmesiyle bu ihtilafa sebep olan faktörler ortaya konmuştur. Rivâyetler arasındaki ihtilâfın pek çok sebebi bulunmakla birlikte söz konusu ihtilâfın sebepleri temelde râvî kaynaklı yahut rivâyet kaynaklı olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Buna bağlı olarak belirtilen sebeplerin çözüme kavuşturulmasına yönelik araştırmalar esnasında, rivâyetler arasında vaki‘ olan ihtilâf râvî kaynaklı ise râvînin sika veyahut zayıf oluşuna yönelik, rivâyet kaynaklı ise rivâyetin sıhhatine yönelik ciddi sonuçlara varılır. Râvî ve mervînin durumunun tahlil edilip açıklık getirildiği muhtelifü’l-hadîs ilminin önemi, rivâyetler arası ihtilâfın sebeplerine açıklık getirmesi bakımından ortaya koyulmuştur.

Netice itibariyle muhtelifü’l-hadîs ilminin doğuşundaki tarihi arka plana kısaca değinmek suretiyle söz konusu ilmin ortaya çıkmasına sebep olan nedenler ortaya konmaya çalışılmıştır. Ulemânın muhtelifü’l-hadîs ilmine dair görüşlerini bildirerek, bu ilmin, diğer ilimler içerisindeki konumunun önemine vurgu yapmakla birlikte daha çok hadis ilmi özelindeki önemine farklı yönleriyle açıklama getirilmiştir.

C. Hadisler Arasında Ortaya Çıkan İhtilâfın Sebepleri

Muhtelifü’l-hadîs ilminin tarifinde rivâyetler arasında ilk bakışta mevcut olduğu vehmine düşülen ihtilâfın vaki‘ olabilmesi için belirli şartlar gerektiğinden bahsedilmiştir. Nitekim söz konusu şartlar, zahirde ihtilâflı olduğunda karar kılınan rivâyetlerin birinin ispat ettiğini diğerinin nefyetmesiyle birlikte sahîh veya hasen olmak üzere makbûl derecesinde olup aynı konu ve mahalde meydana gelmeleri gerekliliğiyle açıklanmıştır. Hadisler arasında vukû‘ bulan ihtilâfın şartlarına değindikten sonra söz konusu ihtilâfa sebep olan hususları da ele almak gerekmektedir.

Hadisler arası ihtilâfın sebepleri ulemâ tarafından çeşitli yönlerden sınıflandırılmıştır. İmam Şâfiî, rivâyetler arasında meydana gelen ihtilâfın zâhiren mümkün olabileceğini kabul etmekle birlikte, söz konusu çelişkinin gerçekleşebilmesi için bir takım sebeplerin var olması gerektiği tespitinde bulunmuştur. Ona göre, hadisler arasındaki ihtilâf,

rivâyetlerde bulunan lâfızların delâletlerinden kaynaklanması, ilk bakışta mevcut zannedilerek zâhiren yer almakla birlikte söz konusu hadisler arasındaki nâsih-mensûh ilişkisinin bilinmemesi,⁵¹ rivâyetlerin iki farklı durum hakkında vârid olması hasebiyle bağlam farklılığının bulunması, râvîlerin zabt, hıfz ve eda hususlarındaki farklılıkları ve râvînin rivâyeti tahammül safhasında hataya düşerek aktarılan sözün mutlak olduğu sanısına kapılması sebebiyledir. Öte yandan İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350) söz konusu ihtilâfın, rivâyet edilen sözlerin Allah Resûlü'ne (s.a.v.) ait olmamasından kaynaklandığını belirtmekle birlikte ihtilâflı zannına düşülen söz konusu rivâyetler arasında aslında nesih ilişkisi olup bahse konu nâsih- mensûh alakasının çözülemeyişini de sebep olarak belirtmiştir. Ona göre hadisler arasında var olduğu vehmine düşülen ihtilâf sebebi olarak bir diğer gerekçe, râvînin rivâyetleri anlayışındaki çelişkiden kaynaklandığı olmuştur.⁵² Bununla beraber ihtilâflı rivâyetlerin sebeplerinin tasnifi farklı açılardan yapılmış ve bu sayı artıp nev'lere ayrılmıştır. Nitekim rivâyetler arası ihtilâf sebepleri râvî ve mervî kaynaklı kategorize edilirken bir bakıma râvî kaynaklı kısma dâhil olan Allah Resûlü'nden (s.a.v.) ve râvînin rivâyet keyfiyetinden kaynaklı ihtilâf sebebinin ayrıca incelemeye tabi tutulduğu⁵³ görülmekle birlikte söz konusu ihtilâf sebepleri, isnadın bozukluğu, Arap kelâmını ve mecazları bilmemek, mananın tam olması için gereken lafzı zikretmemek, râvînin rivâyetin sebep-i vürûdunu zikretmeksizin nakilde bulunması, rivâyetlerin yazıldığı sahifelerden nakillerde bulunulması⁵⁴ gerekçeleri eklenmek suretiyle ayrıntılı olarak incelemeye tabi tutulmuştur.

Bahsi geçtiği üzere rivâyetler arasında görülen ihtilâfın sebepleri, genel itibariyle rivâyetlerin kaynağı ve râvînin durumuna bakılmak suretiyle sınıflandırılmakla birlikte ulemâ belirtilen ihtilâf sebeplerini farklı tasnife tabi tutarak konuyu tafsilatlı hale getirmiştir. Ancak söz konusu sınıflandırmaların temelinde rivâyetler arası ihtilâfın mevcut olabilmesinin sebepleri aktarılırken zikredilen görüşlerin temelinde ihtilâfın zahirde ve hakikatte yer alıp almadığı meselesinin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Söz

⁵¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 213-215.

⁵² İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-'ibâd* (Kuveyt: Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, 1994), 4/149.

⁵³ Rivâyetler arasında vaki' olan söz konusu ihtilâf sebeplerine yönelik ulemânın farklı farklı tasniflerinin ardından konuyu ayrıntılı şekilde ele alması bakımından bk. Çakan, s. 117, 141.

⁵⁴ Yavuz Köktaş, "Batalyevsi'ye göre hadislerde ortaya çıkan ihtilâfın sebepleri" 5 (Haziran 2003), 141.

konusu meselenin sebebi, muhaddis ulemânın hadisleri tetkik ederkenki bakış açısının, temelde rivâyetlerin sübûtuna yönelik olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim muhaddis ulemâ ilk aşamada rivâyetlerin kaynağa aidiyetini incelemenin ardından lafızların manalarını da tatbik edip metinden bağımsız olmayacak şekilde isnad üzerine çalışmaları arttırmıştır. Muhaddislerin rivâyetlere baktığı yöne kısaca değindikten sonra hadisler arası ihtilâfın şartlarından ziyade söz konusu ihtilâfın sebeplerinin daha çok üzerinde durulmasının gerekçesinin de muhaddis bakış açısı olduğunu söylemek mümkün görülmektedir.

Rivâyetler arası ihtilâfın zahirde mümkün olabileceği görüşünün muhaddis bakış açısına mutabık olmak üzere genel kabul görmesi hasebiyle farklı farklı tasnifleri yapılan bahse konu ihtilâf sebeplerini icmâlî olarak ilk bakışta var olduğu zannedilen ve manaları bakımından gerçekte mevcut olan ‘zâhirî ve hakiki ihtilâfın sebepleri’ şeklinde bölümlendirmek konuyu genel çerçevede özetlemek bakımından yerinde olacaktır.

1. Hakikî İhtilâfın Sebepleri

Rivâyetler arasında hakikatte vaki‘ olan ihtilâfın sebepleri birkaç kısımda işlenmiştir. Allah Resûlü’nün (s.a.v.) bir meselede ictihad ettikten sonra söz konusu ictihadı değiştiren vahyin inmesinin ardından söz konusu vahyi işitmeyen râvîler Resûlullâh’ın ictihâdını, vahyi işiten râvîler ise Allah Resûlü’nün içtihadını değiştiren söz konusu vahyin rivâyetini aktarmaya devam ettiklerinde hakiki manada ihtilâf ortaya çıkmış olur. Rivâyetler arasında hakiki ihtilâfa sebebiyet veren söz konusu durum, Allah Resûlü’nün içtihadı Allah tarafından tabiri yerindeyse tasdik edilmeden önce bulunması sebebiyle hakikatte şer‘i bir hüküm kabul edilmediğinden nesihten farklı ele alınmıştır. Öte yandan rivâyetler arasındaki nâsîh-mensûh ilişkisi bir diğer hakiki ihtilâf sebebi olmakla birlikte neshin bulunduğu durumlar açık olmayıp nesihten ancak tarih yoluyla bilinir ve söz konusu nesihten hadisin hadisi yada ayetin hadisi neshettiği durumlarda söz konusu olduğu ortaya konmuştur. Râvînin, rivâyeti Arap kelâmına vâkîf olmayarak hatalı lafızlarla ma‘nen nakletmesi, rivâyeti esnasında ihtisarda bulunması gibi gerekçeler de râvî sebebiyle rivâyetler arası zâhir olan hakiki ihtilâf sebebi kabul edilebilir.

2. Zâhiri İhtilâfın Sebepleri

Hadisler arası ihtilâfın zâhirde mevcut olduğuna yönelik görüşler genel kabul görmeye birlikte söz konusu zâhiri ihtilâfın sebepleri belli açılardan değerlendirilmiştir. Hadisin hadise veya âyete muhâlefetinde sık rastlanan nassın hatalı anlaşılması durumu, söz konusu delillerin aralarında meydana gelen ihtilâfın hakikatte var olmayıp ilk bakışta var zannedildiği zâhiri ihtilâfın sebeplerinden olduğu ortaya konulmuştur. Söz konusu hatalı anlayış, hadisin lafızlarının hakikî ve mecaz manalarını bilmemekten yahut söz konusu lafızların amm ve hass olduğunu bilmemekten kaynaklanmakla birlikte bahsi geçen hatalı anlayışın, ihtilâf halinde olduğu vehmine düşülen rivâyetlerin lafızlarının mutlak-mukayyed ilişkisi ve benzeri konularda meydana geldiği açıklanmıştır. Buna ilaveten aklın yetersizliği, rivâyetler arası zahîri ihtilâfa diğer bir sebep olmakla birlikte kastedilen yetersizliğin aklın zannî bilgi içeren kısmına ait olduğu bildirilip aklın kesin olarak bildiği aklî hakikatlerin şer'î delillerle ihtilâfının söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir. Öte yandan tecrübî ilim olarak ifade edilen teorilere dayalı bilgilerden kaynaklanan ihtilâfın, rivâyetler arasında hakiki manada söz konusu olmayan zâhirî ihtilâfın sebepleri arasında yer aldığı izah edilmekle birlikte tecrübeye dayalı elde edilen ilmin eksik olması sebebiyle, sahih delillerle muhâlefette bâtıllığına hükmedileceği görüşüne varılmıştır.

Netice itibariyle ulemânın sıraladığı ihtilâf sebeplerinin zikredilmesiyle birlikte hadislerin kendi arasındaki ve hadislerin diğer şer'î deliller arasındaki ihtilâfının sebeplerini de kapsamı açısından söz konusu sebepleri zâhirî ve hakiki ihtilâf taksimi üzere tabi tutmak suretiyle rivâyetler arası konuya genel manada açıklık getirilmiştir.

D. Hadislerin Muarız Olduğu Deliller

Muhtelifü'l-hadîs ilminin tarifi yapılırken söz konusu ilmin, hadisler arası ihtilâfı konu edinmekle birlikte hadislerin diğer şer'î ve aklî delillerle ihtilâfını da kapsadığı belirtilmişti. Muhtelifü'l-hadîs ilminin ulûmu'l-hadîs nev'leri arasında yer alması hasebiyle söz konusu ilmin kapsamında ilk önce hadisler arası te'âruzun varlığına vurgu yapılmakla birlikte bahse konu ilmin tarifine şer'î ve aklî delillerle te'âruzun dahil edilmesi, ilimlerin birbirinden tamamen bağımsız olmadığına işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu ilmin tarifinde 'muhtelifü'l-hadîs' terkibine müterâdif olarak bahsi geçen telfiku'l-hadîs, müşkilü'l-hadîs, munâkazatü'l-ehâdîs

tabirleri ve ihtilâf kavramı yerine te'âruz kavramının kullanılmasının, özellikle fıkıh usulü ve kelâm ilmi ile ilişkisinin yanısıra söz konusu ilimler arası bütünlüğün bir diğer göstergesini ifade ettiği söylenebilmektedir. Muhtelifü'l-hadîs ilminin içerdiği ihtilâfın kapsamına dair bilgilendirmenin ardından söz konusu ihtilâf çeşitlerini hadis rivâyetleri temelinde değinmek suretiyle izahına geçilecektir. Zira ihtilâf/te'âruz bahsi kapsamlı bir konu olması yönüyle hadisler, şer'î ve aklî deliller arası söz konusu olabilecek tüm te'âruz ihtimallerinin gerçekleşmesi vakıada imkân dâhilindedir. Ancak bu ihtimalleri ele almak maksada uygun olmayacağından hadis rivâyetleri temelinde söz konusu rivâyetlerin kendi aralarındaki, diğer şer'î ve aklî delillerle ihtilâfına değinmek isabetli olacaktır.

1. Hadîslerin Birbiriyle Te'âruzu

Rivâyetler arası ihtilâf konusunda söz konusu muhtelif hadislerin aralarında çelişki vaki' olabilmesi için sahih/makbûl rivâyetler kabilinden olmaları gerektiğinin daha önce bahse konu olmakla birlikte hadislerin mahiyetine yönelik farklı bir tasnif yapılmadan bir hadisin bir başka hadisle ihtilâfı hususu muhtelifü'l-hadîs ilminin kapsamına dahil olmuştur.

Mütekaddimûn ulemâsının makbûl kabul ederek iki hadis arasında meydana gelen ihtilâf olarak belirttiği söz konusu te'âruz sonraları belirli hadis çeşitleri arasındaki ihtilâfa konu olmuştur. Nitekim mürsel hadis ile müsned hadis arasındaki ihtilâf hadisler arası te'âruz konusunda ayrıca işlenen konular arasında yer almıştır. Mürsel ile müsned rivâyet arasında ihtilâf vaki' olduğunda, bahsi geçtiği üzere, mütekaddimûn ulemâsı nazarında iki hadisten farklı olmaması sebebiyle, söz konusu rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede herhangi bir özel kaide koymamışlar, hadisler arası ihtilâfın giderilmesinde geliştirilen yöntemleri izlemişlerdir. Ancak mürsel hadis ile müsned hadisin sıhhati bağlamında kuvvet farkına dair muhtelif kabullerin gözetilmesinin ardından hadis ulemâsının çoğunluğu müsned rivâyeti daha güçlü kabul ettiğinden söz konusu rivâyetin mürsel rivâyet ile te'âruzu hâlinde de müsned rivâyetin tercih edilmesi yönünde görüş beyan etmişlerdir. Hadisler arası ihtilâf konusu kapsamında ayrıca yer verilen bir diğer konu fiilî ve kavli hadislerin te'âruzu meselesi olmuştur. Söz konusu rivâyetler arasında vaki' olan te'âruzu ilk dönem âlimleri mürsel ve müsned rivâyetler arasındaki ihtilâfta olduğu üzere iki hadisin ihtilâfı olarak gördüklerinden, çözüm hususunda da benzer yollar

izlemişlerdir. Fiilî ve kavli hadislerin ihtilâfı konusunda müte'âhhirûn ulemâ ise söz konusu ihtilâfı meydana geliş formları bakımından ele almak suretiyle belirli kalıplar geliştirerek ihtilâfı giderme yoluna gitmiştir. Fiilî ve kavli rivâyetler arasındaki ihtilâfı mevzû bahis edenler söz konusu rivâyetler hakkında fiilî rivâyetin kavli rivâyete, kavli rivâyetin fiili rivâyete öncelenmesi ya da tercih sebeplerine bakılarak çözüm yoluna gidilmesi şekillerinde muhtelif yöntemler ortaya koymuşlardır.⁵⁵

Bahsi geçen mürsel ve müsned rivâyetler arasında görülen ihtilâf ile fiilî ve kavli rivâyetler arasında görülen ihtilâf konusu, hadisler arası ihtilâfın mümkün olabilmesi için gereken sıhhat şartı göz önünde bulundurularak söz konusu rivâyet çeşitlerini iki hadisin ihtilâfından farklı görmeyen hadisçiler nazarından te'âruza dâhil olduğu açıklanmıştır. Buna ilaveten rivâyet çeşitlerinin sıhhatine dair mütekaddimûn ulemâsından farklı görüşlerde bulunan âlimler nazarında, te'âruz için gereken hadisin makbûl olması şartının noksanlığına sebebiyet vermesi hasebiyle söz konusu rivâyet çeşitleri arasındaki te'âruzun muhtelifü'l-hadîs ilminin konusu olan hadisler arası ihtilâf meselesinin dışına çıktığı ortaya çıkmıştır. Nitekim sıhhat şartının yerine getirilmemesi sebebiyle meydana gelen ihtilâf söz konusu ilmin konusu olmak dışında genel anlam itibariyle ihtilâf meselesine dahil olmuştur.

Rivâyetler arasında meydana gelen ihtilâfın söz konusu rivâyetlerin makbûl olmaları şartıyla ilişkilendirilmek suretiyle, hadisler arası ihtilâfa değindikten sonra ihtilâfın sağlanabilmesi için gereken şartlara rivâyetlerin sayı durumunun eklenmesine yönelik muhtelif görüşler ortaya konulmuştur. Ancak söz konusu görüşlere karşı te'âruz hâlindeki rivâyetler arasında sayı bakımından denklik aranmayacağı kanaati kabul görmüştür.⁵⁶ Dolayısıyla hadisler arası ihtilâf konusunda bir hadisin birden fazla hadise muhâlefeti meselesinin ihtilâfu'l-hadîsin kapsamında yer almayarak ulûmu'l-hadîs nev'lerinin başkaca konularına dahil olduğu ortaya çıkmıştır.

Rivâyetler arası ihtilâf şartlarına dair muhtelif görüşleri ortaya koymanın ardından bir hadisin kendi içerisindeki te'âruzu ifade eden, hadisin başının sonuna, sonunun başına

⁵⁵ Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl min burhâni'l-usûl* (Tunus: Daru'l-Mağribi'l-islam, 2001), 368.

⁵⁶ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 45.

yahut bir bölümünün başka bir bölümüne muhâlefet etmesi⁵⁷ durumunun da hadislerin birbirleriyle te'âruz konusu kapsamında işlendiği ortaya konulmuştur. Netice itibariyle hadislerde görülen te'âruz meselesinin, hadisin kendi içerisindeki te'âruz ile hadislerin birbirleriyle te'âruzunu içerdiği belirtilmek üzere konuya açıklık getirilmiştir.

2. Hadislerin Kur'ân ile Te'âruz

Hadislerin Kur'ân ile ihtilâfı meselesi muhtelifü'l-hadîs ilminin konuları arasında yer almakla birlikte klasik dönem hadis münekkidlerinin hadis tenkid metotlarına karşı daha sonra ortaya konulan hadislerin Kur'ân'a arzı meselesiyle de bağlantılı olması bakımından önem arz eden bir konu olmuştur. Nitekim hadisler ile Kur'ân ayetleri arasında ihtilâfin söz konusu olup olmadığına değinmeden önce hadislerin Kur'ân karşısındaki konumunu belirtmek gerekmektedir. Hadislerin Kur'ân ayetleri doğrultusunda izâfî olarak, Kur'ân ayetlerinin mücmelini tefsir ederek yahut Kur'ân'dan bağımsız bir şekilde Kur'ân'da açıklaması bulunmayan meselelere dair Resûlullâh'ın (s.a.v.) icthadî⁵⁸ rivâyeti olarak vârid olması durumları, hadisin kuran karşısındaki konumunun izahını ortaya koymuştur.

Hadislerin Kur'ân ayetleri karşısındaki konumlarını açıklanmasıyla beraber hadisler ile Kur'ân ayetleri arasındaki çelişkinin mevcudiyeti hakkında temelde iki görüş vardır. Birinci görüşe göre hadisin Kur'ân'ın bahse konu olduğu üzere mücmelini açıklama, Kur'ân nassını destekleme ve Kur'ân nassından müstakil olarak varid olmasıyla birlikte hadisin Kur'ân ayetleri ile çelişmesi mümkün görülmemiştir. Nitekim Kur'ân ayetlerine muhalif hiçbir hadisin varlığı söz konusu olmamakla birlikte Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sözleri vahiy gibi kabul edilmiştir. Dolayısıyla hadisler ile Kur'ân ayetleri arasında hiçbir şekilde te'âruz/ihtilâf söz konusu değildir.⁵⁹

Hadisler ile Kur'ân ayetleri arasındaki ilişkiye dair ikinci bir görüşe göre, bahsi geçtiği üzere, hadisin Kur'ân'ı te'yîdi,⁶⁰ mücmelini tefsiri ve Kur'ân'an bağımsız vârid olarak gelebileceği kanaati kabul görmekle birlikte aynı şekilde hadis ile Kur'ân ayetinin

⁵⁷ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 113.

⁵⁸ İbn Hazm, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Daru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2007), 81.

⁵⁹ İbn Hazm, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 2007, 81.

⁶⁰ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 157.

te'âruzunun mümkün olmadığı ve te'âruzun var olduğu iddia edilen rivâyetlerde söz konusu ihtilâfın Resûlullâh'ın (s.a.v) şahsından kaynaklanmayıp râvî kaynaklı olduğu yönünde açıklamaya gidilmiştir.⁶¹

Hadisler ile Kur'ân ayetleri arasındaki ihtilâfa yönelik ilişkinin izahında söz konusu iki görüşün hadislerin Kur'ân ayetlerine hakikî manada ihtilâf edemeyeceği hususunda ittifak hâlinde olduğu görülmektedir. Nitekim Hadis ile Kur'ân arasında ihtilâfın ancak râvî kaynaklı olabileceğini savunan görüşe göre, çelişkinin zahîrî ihtilâf olarak kabul edildiği anlaşılmıştır. Nitekim hicri II. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan hadis uydurma faaliyetleri gibi nedenler dikkate alındığında râvî kaynaklı ihtilâfa sebebiyet verebilecek hadislerin var olduğu açıkça bilinmektedir. Öte yandan hadisler ile Kur'ân ayetlerinin ihtilâfını kesinlikle kabul etmeyen görüşün söz konusu ihtilâfı hakikî manada ele aldığını zikretmekle birlikte hadisleri de sahih rivâyetlerle sınırlı tutmak suretiyle râvî hatalarını göz ardı ederek bu şekilde bir görüşe vardığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla hadisin Kur'ân'la te'âruzunu meselesinde yalnızca sahih rivâyet odaklı yaklaşımdan ziyade râvînin de durumu ele alınarak hadislerin Kur'ân ayetlerine ihtilâfının zahiren mümkün olabileceğine yönelik kanaat genel kabul halini almıştır.

Hadisler ile Kur'ân arasındaki te'âruzun zâhiren mümkün olduğunun ortaya konulmasının ardından söz konusu ihtilâfın giderilmesi konusunda da muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bahse konu te'âruz hadislere yönelik vahiy kaynaklı nesih hususu da gözetilerek râvî eksenli yaklaşımla Kur'ân'ın hadislere, hadislerin Kur'ân'a tercih edilmesi suretiyle giderilmeye çalışılmıştır.

Netice itibariyle hadisler ve Kur'ân ayetleri arasındaki ilişki hadisler zeminde Kur'ân'a karşı konumlarının ardından, rivâyetler ve Kur'ân nassları arasında söz konusu te'âruza yönelik muhtelif görüşler izah edilmiştir. Görüşlere yer verilmesinin ardından kabul gören kanaat ortaya koyularak ihtilâfın hangi bağlamda mümkün olduğu açıklanmakla beraber söz konusu ihtilâfın giderilmesi hakkındaki yöntemlere kısaca değinilerek konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

⁶¹ Numan b. Sabit Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim* (İstanbul: Şamil yayımları, 1981), 26.

3. Hadislerin İcmâ ile Te'âruzu

Kur'ân ve Sünnet'ten sonra İslâm'ın teşriinde yer alan diğer bir delil icmâ'dır. Nitekim icmâ'ın şer'î bir delil olması yönünde ulemâ nezdinde ittifak olmakla birlikte söz konusu icmâ'ın kapsamına dâhil meselelerde ihtilâflı görüşler mevcuttur. Nitekim ihtilâflı meseleler icmâ'ın mahiyetine ve kapsamına tamamıyla yönelik olduğundan söz konusu icmâ'ın hadis ile ilişkisi ele alındığında konunun sınırları dâhilinde olmayacağından zikri geçen ihtilâflar burada ortaya konulmayacaktır. Nitekim icmâ'ın, konuları arasında hadis ile arasındaki ilişkisi cihetinden söz konusu ihtilâfların sınırlandırılarak ele alınması, maksadı ortaya koyması bakımından açıklayıcı olacaktır.

Hadis ile icmâ' arasındaki ihtilâf meselesine icmâ'ın hadis karşısındaki konumuyla bağlantılı bir şekilde açıklık getirilmesi gerekmektedir. Nitekim icmâ'ın, hadislerde vârid olan hükümlere mutâbık olup olmayacağı, hadise öncelenip öncelenemeyeceği hususunda muhtelif görüşlerin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Hadislerde, râvîlerin hata ve dikkatsizliği ile râvîlerdeki şüphe ihtimali, hadislerin neshe ve te'vîlâta mümkün olması, ihtilâflı rivâyetlerin imkânı ve söz konusu hadisleri, sika râvîlerin sika olmayan râvîlerden aktarma ihtimallerinin bulunması gibi arızalar sebebiyle hadislerin sübutuna hâlele gelebileceği gerekçesiyle söz konusu hadislerin karşısında icmâ'ın bahse konu edilen hatalardan salim olduğu yönünde görüş beyan edilmiştir. Hadislerde ortaya çıkabilecek arızalar hasebiyle hakikatin rivâyetlerden ziyade icmâ' ile ortaya çıkacağı savunulmuştur.⁶² Râvîlerin muttasıl senetli hadisleri rivâyet etmelerine rağmen söz konusu rivâyetlerle amel etme yoluna gitmemeleri, icmâ'ın bahsi geçen hatalardan korunmuş oluşunu delillendirme olarak ortaya koyulmuştur. Nitekim söz konusu sağlam senetli rivâyetlerin nâsihlerinin bulunmamasına rağmen mezheplerin belirtilen rivâyetlerle amel etmemeleri hususu da icmâ'ın hadis karşısındaki kuvvetini delillendirme hususu kapsamında belirtilen bir misal olmuştur. Buna ilâveten Gazzâlî'nin (v. 505/1111), icmâ'ı dini kaynakların en büyüğü⁶³ şeklinde tanımlama yoluna gitmesiyle birlikte onun Kur'ân ve tevatür yoluyla gelen sünneti, icmâ' karşısındaki konumları

⁶² Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 261.

⁶³ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Mustasfâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 139.

itibariyle dayanak kabilinden görmesi, icmâ‘ın hadis karşısındaki konumuna bahse konu görüş doğrultusunda açıklık getiren diğer bir önemli izah olmuştur. Öte yandan hadislerin tehdid ve terhîbe yönelik olması dikkate alındığında ve rivâyetlerin sıhhati cihetinden icmâ‘ ile hadis arasındaki ihtilaf meselesine bakıldığında icmâ‘ın sahîh hadise muhâlefet edemeyeceği görüşü kabul görmüştür. Nitekim söz konusu kanaatin gerekçesi icmâ‘ ile hadis arasında neshin gerçekleşmediğinin bulunmasıyla ortaya koyulmuştur. İcmâ ile hadis arasındaki ihtilâfin zâhirî olması muhtemel olmakla birlikte söz konusu ihtilâf hakiki manada mümkün görülmemektedir. Hadis ile icmâ‘ arasında ihtilafın vaki‘ olduğuna dair bir durum ortaya konmak istendiğinde ise söz konusu icmâin ihtilâf hâlinde bulunduğu hadisin mensûh bir rivâyet olup nâsihinin de mevcut olduğu yönünde iddia edilen icmâ‘ ile hadis arası ihtilâf konusuna açıklık getirilmektedir.

Netice itibariyle icmâ‘ın deliller arasındaki yerini belirttikten sonra hadis karşısındaki konumu ele alınmak suretiyle muhtelif görüşler ortaya konarak söz konusu muhtelif görüşlerin sonucunda hâsıl olan hadis ile icmâ‘ arasındaki hakiki ihtilâfa sebebiyet veren mensûh rivâyet ile icmâ‘ın durumunun izahatının yapılmasının ardından hadis ile icmâ‘ arasındaki ilişkinin icmâ‘ın hadise dayandığına yönelik kanaatin genel kabul olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

4. Hadislerin Kıyas ile Te‘âruzu

Fer‘ hükmündeki bir nassın aradaki müşterek bir illet sebebiyle asıl hükmündeki bir nassa arz edilmesi ⁶⁴olarak tarifî yapılan kıyas, şer‘î deliller arasında Kur‘ân, sünnet ve icmâ‘dan sonra İslâm‘ın teşriinde dördüncü sırada yer almış bir delildir. Kıyasın, muhtevası bakımından nev‘lere ayrıldığı bilgisi mevcut olmakla birlikte nasslar karşısındaki durumunu, söz konusu ‘nass’ ifadesi ile Kur‘ân ve sünneti kapsayacak şekilde ele almak, kıyasın içeriğine dâhil olması bakımından amaca uygun olacaktır.

Kıyasın nasslar karşısındaki konumu meselesinde hadisler ile kıyas arasında muhâlefetin söz konusunun mümkün olamayacağı yönünde bir kabule gidilmekle birlikte bahse konu muhâlefetin iddia edildiği durumların ise bid‘at⁶⁵ olarak değerlendirildiği ortaya

⁶⁴ İmâmü‘l-Haremeyn Cüveynî, *Metnü‘l-varakât* (Kahire: Ruvâk el-Câvî, 1977), 28.

⁶⁵ İbrahim b. Musa eş-Şâtübî, *el-İtisâm* (Suud: Dar İbn Affan, 1996), 335.

konulmuştur. Muhaddis ulemâ hadis ile ihtilâf hâlinde bir kıyasın mevcut olamayacağını savunmanın yanı sıra bid'at ehli kelâmcılara ve rey ehline yönelik yargılarını belirtirken de hadise muhâlefet hususunda kıyasın te'âruz etmesi konusunda ağır tenkitlerde bulunmuşlardır. Kıyasın hadise muhâlefeti konusunda muhaddis cihetinden kabul gören kanaat ortaya koyulduktan sonra kıyasın yalnızca hadis ile değil Kur'ân ve hadis karşısındaki muhâlefeti ele alındığında meselenin muhaddis ulema dışında fukahayı da ilgilendirmesi hasebiyle söz konusu kıyas ile nasslar arasındaki te'âruz konusunda muhtelif görüşlerin bulunduğu anlaşılmıştır.

Kıyas ile nasslar arasındaki te'âruz meselesinde karşıt görüşlerin fakihler nezdinde ortaya çıktığı izah edilmiş olmakla birlikte konu edilen ihtilâfa delillerin kat'îliği ve zannîliği zemininde açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim nassların sened yahut delâlet bakımından kat'îliğine ve zannîliğine bakılmaksızın hakkında nassın bulunduğu bir meselede kıyas ile amel edilemeyeceği kanaati, söz konusu muhtelif görüşler arasında yer almaktadır.⁶⁶ Öte yandan kıyas gibi zannî deliller arasında yer aldığı kabul edilen haber-i vâhid ile kıyasın te'âruzu hususunda ise söz konusu ihtilâfın giderilmesinde cem' te'lif yöntemini takip etmek istenmekle birlikte söz konusu ihtilâf cem' te'lif metoduyla giderilemediğinde haber-i vâhidin kıyasa öncelenmesi yahut kıyasın haber-i vâhide öncelenmesinin gerekeceği gibi muhtelif görüşler ortaya konmuştur. Temel meselenin kıyas ile hadis arasındaki te'âruz durumu ve söz konusu te'âruz ile ilgili muhtelif görüşler olmakla birlikte haber-i vâhid ile kıyas kıyas arasında vaki' olan te'âruz meselesinde ihtilâfın giderilmesine yönelik takip edilen yöntemlere ve söz konusu yöntemlerle bağlantılı gerekçelendirilmelere yer verilmeyecektir. Nitekim söz konusu haber-i vâhid ve kıyas te'âruzu gibi kıyasın zannî delile te'âruzu durumunda böyle bir kıyasın fâsid olduğu kanaatine varılmıştır. Buna ilaveten haber-i vâhid ile kıyas arasında meydana gelen te'âruzun bahse konu edilmesi kıyasın kat'î delillere asla muhâlefet etmeyip yalnızca zannî delillere muhâlefet edebileceğine dair mevcut ikinci bir görüşe misal mahiyetinde ortaya konmak istenmiştir. Kıyasın nasslar karşısındaki konumu dikkate alınarak nasslar ile kıyas arasında te'âruz konusunda nassın zannîliği ve kat'îliğine bağlı olarak ortaya konan görüşlerin yanı sıra söz konusu te'âruza kıyasın kuvveti cihetinden

⁶⁶ Söz konusu görüşte olanlar Şafî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hanife'dir.

bir yaklaşımla sahîh bir kıyasın Kur'an ve sünnet naslarıyla asla ihtilâf hâlinde olamayacağına hükmedilmiştir. Sahih bir kıyasın Kur'an ve sünnet naslarına muhâlefet etmesi durumunda ise söz konusu kıyasın fâsid olduğu kabul edilmiştir. Nitekim kıyasın kuvveti yönünden incelenen kıyas ile nasslar arasındaki te'âruza dair söz konusu görüş ise bahsi geçen muhtelif görüşlerin sonuncusu olarak izaha tabi tutulmuştur.

Netice itibariyle kıyas ile hadisler arası ihtilâf meselesinde genel kanaat ortaya konduktan sonra te'âruz hâli, daha geniş bir kapsamda kıyasın Kur'an ve sünnet nasları ile te'âruzu şeklinde ele alınmakla birlikte söz konusu ihtilâfa dair muhtelif görüşler konu edilmek suretiyle meseleye açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

5. Hadislerin Aklî Delillerle Te'âruzu

Hadisler ile aklî deliller arasındaki te'âruz bahsine dair açıklamalarda bulunmadan önce aklî delillerin mahiyetini ortaya koymak önemli görülmektedir. Nitekim deliller, ortaya koydukları hükümlerin değeri ve ihtiva ettikleri bilginin kaynağı açısından sınıflandırılmıştır. Delillerin tasnifinde söz konusu delillerin, ortaya koydukları hükümlerin değeri bakımından kat'î ve zannî deliller olmak üzere ayrımlarına gidildiği bilgisi mevcut olup kat'î ve zannî delil söylemine daha önce kıyas ile nassların te'âruzu meselesinde değinilmek suretiyle söz konusu delillerin önemi anlaşılmıştır. Öte yandan delillerin ihtiva ettikleri bilginin kaynağı cihetinden tasnifi ise naklî ve aklî olmak üzere iki kısımda değerlendirilmekle birlikte ayrıca şer'î ve aklî deliller şeklinde üçüncü bir tasnif yapılmaktadır. Mütakellim ulemâ arasında Kur'an, sünnet ve icmâ' delillerininin bahse konu naklî ve şer'î deliller kategorisinde olduğuna dair kabullerinde ittifak olmakla birlikte aklî deliller konusunda muhtelif görüşler vardır. Buna ilaveten insanı diğer canlılardan ayıran onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlam melekesi⁶⁷ manasıyla genel çerçevede tarifî yapılan aklın, delil olabilme imkânı vechesinden akl-ı selîm olarak ifade edilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim akl-ı selîmin, kişinin hükümlerinde ve aldığı kararlarda doğru olanı yanlış olandan iyiyi kötüden ayıran sağduyuyu ifade ettiği ortaya konmuştur. Aklî delil kapsamında söz konusu aklın mahiyetine değinildikten sonra ulemânın, hadisler ile diğer delillerin te'âruzunda konu

⁶⁷ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Temmuz 2023), 238-242.

başlığı olarak ele alınan kıyas deliline, aklî deliller tasnifinde yer verdiği görülmüştür. Öte yandan hadislerin muhâlefetinin bahsini konu alırken hadislerin nazara, aklî delile ve ‘ıyâna ihtilâfı şeklinde bir tasnife giden İbn Kuteybe’nin söz konusu nazara kapsamına mecazi bağlamda kıyası dahil ettiği ortaya koyulmuştur.⁶⁸ Dolayısıyla fukahânın şer‘î ve aklî delil ayrımında kıyası mutlak surette aklî delil kabilinden ele alması meselesinin muhaddis ulema nazarında genel kanaat hâlini aldığı söylemek pek mümkün görülmemekle birlikte aklî delillerin mahiyeti konusundaki muhtelif görüşlere delillerin farklı tasniflerinin sebep olduğu söylenebilir.

Hadislerin şer‘î ve aklî delillerle ihtilafı meselesine, hadislerin örfî delillere, açık gerçeklere, tecrübe yoluyla elde edilen bilgilere, nazara ve genel kaidelere muhâlefeti şeklinde sınıflandırma yapılmak suretiyle hadislerin ihtilâfa muhtemel durumlarına dair nev‘ler arttırılarak konuya açıklık getirilmesi mümkün olmuştur.⁶⁹ Nitekim söz konusu nev‘lerin mahiyetleri ele alınmamakla birlikte hadisler ile aklî delillerin te‘âruzu meselesinde hadisin söz konusu aklî delillere muhâlefetinin ise gerçekte yeri olmayan bir iddiadan ibaret olduğu açıktır. Buna ilaveten tecrübeye dayalı, örfî ve bahsi geçen diğer deliller ise zamanla değişmeye tabi olduklarından söz konusu hadisler anlaşılardan muhâlefet hâlinde oldukları kanaatine varılması doğru olmayacaktır. Nitekim böyle bir muhâlefetin söz konusu olabilmesi yine hadisin sıhhatine bağlı bir durum olmakla birlikte söz konusu hadisin sıhhat bakımından makbûl olmadığı durumlarda bahse konu delillerle muhâlefeti ihmal dahilinde görülmüştür.

Netice itibariyle hadislerin diğer deliller ile ihtilâfı şer‘î ve aklî deliller kapsamında söz konusu delillerin her birinin mahiyeti ve hadisler karşısındaki konumları ortaya koyulup sözü edilen delillerin hadisler ile te‘âruzu hususundaki muhtelif görüşler belirtilmek suretiyle hadisler ile diğer delillerin te‘âruzu meselesi izah edilmeye çalışılmıştır.

E. Te‘âruzu Giderme Yolları

Muhtelifü’l-hadîs ilmi daha önce tarifi yapıldığı üzere hadislerin birbirleri arasındaki ve diğer şer‘î ve aklî delillerle ihtilâfını konu edinen bir ilim olmasıyla büyük önem arz

⁶⁸ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 166.

⁶⁹ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 166-167.

etmekle birlikte İslâm ulemâsının Allah Resûlü'nden (s.a.v.) vârid olan hiçbir sünneti dışarıda bırakmama ve ondan vârid olmayan hiçbir bid'atı dine dâhil etmemeye yönelik çabaları kapsamında söz konusu ihtilâflı rivâyetleri konu edinerek zikredilen ihtilâfi gidermek üzere yöntemler geliştirmeleri ulûmu'l-hadîs nev'lerinin mühim meseleleri arasında yerini almıştır. Buna ilaveten 'hadisler arası ihtilâfi/te'âruzu giderme yolları' olarak meşhur söz konusu tabirin fıkıh usûlünde 'te'âruzun hükmü' ifadesiyle bahse konu edildiği sabit olmuştur.⁷⁰ Öte yandan ulemânın Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sünnetini korumaya yönelik söz konusu çabasının yanı sıra hadislerin birbirleri arasında ve diğer şer'î ve aklî delillerle ihtilâfını gidermeye yönelik geliştirdikleri metotları uygulamada takip ettikleri sıra hususunda muhtelif kabuller ortaya çıkmıştır. Ulemâ arasında, söz konusu muhtelif kabullerin varlığı, onların ilmî birikimlerindeki, görüşlerindeki ve bakış açılarındaki farklılıklar sebebiyle meydana gelen tabii bir durum olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu metotların geliştirilmesinin temelinde ise ihtilâflı hadislere karşı tutumun cem'î mümkün olanlar ve cem'î mümkün olmayanlar şeklinde tasnife gidilmek suretiyle ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Hadislerin ihtilâfına yaklaşımda yapılan sınıflandırmadan hareketle ulemânın nezdinde mümkün mertebe hadislerin sıhhatine tabi olunarak ihtilâf halindeki hadislerin zâyi' edilmeden söz konusu ihtilâfın çözümüne gitme anlayışı cem' te'lîf zeminli yaklaşımdan ortaya çıkmaktadır. Nitekim cem' te'lîf temelli bu yaklaşım daha çok muhaddis nokta-i nazarından hâsıl olmakla birlikte fakîh ulemâ da dikkate alındığında genel kanaati oluşturmamaktadır. Buna ilaveten 'cem'î mümkün olmayanlar' ayrımında söz konusu ihtilâfın giderilmesine yönelik geliştirilen metotlar ise nesih, tercih ve tevakkuf olmak üzere tasnife tabi tutulmuştur.⁷¹

Hadislerin birbiriyle ve diğer delillerle ihtilâfına yönelik geliştirilen söz konusu te'âruzu giderme yöntemleri konusunda muhaddis ulemâ ve fakîh ulemâ arasında ittifak bulunmakla birlikte söz konusu yöntemlerin öncelik sırasına dair muhtelif görüşlerin yanı sıra muhaddis ulemâ cem telif nesih, tercih ve tevakkuf sıralamasını takip ederek söz

⁷⁰ Neseî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2.

⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, 16.

konusu ihtilafı giderme yoluna gitmiştir. Buna ilaveten muhaddis ulemânın ihtilafı giderme kapsamında ele aldığı metotlar uygulanırken hadislerin çözümlenmesinde bazen tek bir yöntem bazen de birden fazla yöntem birlikte kullanıma tabi tutulmuştur. Buna ilaveten bahse konu yöntemler arasında nesh ve tercih metotları, mahiyetleri itibariyle kesin bir çözüm yolu olmalarının yanı sıra muhaddis ulemâ söz konusu yöntemlerin uygulanması hâlinde ihtilaf halindeki hadislerden birinin ihmali vaki olacağından dolayı gerekli olmadıkça nesh ve tercih metotlarına başvurmama⁷² yönünde bir tutum sergilemişlerdir.

Hadisler arası ihtilafı giderme metotlarının sıralaması konusunda muhaddis ve fakih ulemâ nezdinde muhtelif görüşlerin mevcut olduğunu beyan ettikten sonra fakih ulemâ arasında da söz konusu metotların Hanefilere ve cumhur usulcülere göre ayrımının mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim deliller arası tearuzu gidermeye yönelik bahis konusu olan meselenin usulcüler nazarından izahatı ikinci bölümde yapılacak olup hadisler arası ihtilafın çözüm yollarında izlenen sıra konusunda burada yalnızca muhaddis ulemânın kabulü doğrultusunda söz konusu metotların açıklaması yapılacaktır.

1. Cem‘ ve Te’lif

Cem‘ kelimesi Arapça (ج-م-ع) kökünün mastarı olup sözlükte “toplamak, bir araya getirmek, uzlaştırmak” anlamlarına gelmekle birlikte dağınık olan şeyleri bir araya getirmek manasındadır. İstilah olma bakımından manası ise geniş anlamda, şer‘î delilleri arasında meydana gelen i’tilâf ve tevâfuku, naklî ve aklî cihetten açıklamak suretiyle söz konusu deliller arasında var olduğu vehminde bulunulan ihtilâf konusunda zözü edilen ihtilâflı delillerden birinin yahut ikisinin de te’vîlini yaparak iddia edilen ihtilâfın hakîkî manada söz konusu olamayacağını ortaya koymaktır. Öte yandan tahsîs, takyîd ve haml uygulamalarında bulunmak suretiyle birbiriyle ihtilâflı görünen rivayetlerin te’vîline gitmek manasını taşıyan tarif ise bahse konu edilecek dar manadaki cem‘ te’lif metodunu ifade etmektedir. Nitekim cem‘ te’lif ifadesinin karşılamak için te’vîl, tevfik,⁷³ telfik, haml ve tevcih⁷⁴ kelimelerinin yansı sıra ‘iki delilin birlikte kullanılması/إستعمال الدليلين’ veya

⁷² Ayhan Tekineş, *Hadisleri anlama problemi* (İstanbul: Işık Yayınları, 2002), 74.

⁷³ Usulcülerin cem‘ metodunu ifade etmek üzere kullandıkları kavramdır.

⁷⁴ Aydın, “Muhtelifü’l-hadîs”, 74-77.

‘iki haberin beraber geçerli kılınması/إمضاء الخبرين’ manalarındaki kavramların kullanıldığı⁷⁵ görülmüştür.

Hadisler arası ihtilafı gidermeye yönelik ilk aşamada kullanılan cem telif metodunun tarifi ardından söz konusu metodun hangi yollarla gerçekleştiği cem telifin dar manasında ortaya koyulan tahsîs, takyîd ve haml yöntemleriyle izah edilmeye çalışılacaktır. Nitekim söz konusu yöntemlere takviye ve tahkîm⁷⁶ kavramlarıyla ifade edilen metotlar eklenmek suretiyle arttırıldığı bilgisi mevcut olmakla birlikte tahsîs, takyîd ve haml metotları hakkında ulemânın ittifakla kabulü mevcuttur.

a. Tahsîs

Tahsîs kelimesi Arapça “خ-ص-ص” kökünden türemiş tef’îl babından olup sözlükte ‘ayrımak, özelleştirmek, sınırlandırmak’ anlamlarına gelmekle birlikte aralarında ihtilâf olduğu iddia edilen hadislerin cem‘ te’lîfine yönelik uygulanan metotlar arasında ilk sırada gelen tahsîsin tarifi, “bir lafzın kapsamı dâhilindeki anlamlarından bir kısmını söz konusu lafzın kapsamından çıkarmak”⁷⁷ şeklinde yapılmakla birlikte söz konusu metot, tahsîsu’l-âmm ibaresiyle de ifade edilmektedir. Nitekim söz konusu cem‘ yolu, şer‘î veya akli bir delil ile âmmın tahsîs edilmesi⁷⁸ suretiyle gerçekleşmektedir.

Tahsîsin hadisler arası te‘âruzu giderme yolları arasında ikinci sırada bulunan neshin kapsamında olduğuna dair muhtelif görüşler mevcut olmakla birlikte fakîh ulemâ nezdinde bahse konu tahsîsin müstakil bir cem‘ yöntemi olduğu yönünde ittifakın varlığından söz etmek mümkün görülmektedir. Nitekim neshin, âmmın tüm fertlerine yönelik iken tahsîsin ise birkaçına yönelik olmasının yanı sıra tahsîsin lafzın beyânı hükmünde iken neshin hükmü kaldırmak suretiyle deliller arası tearuzu giderme işlevi görmesi bakımından söz konusu tahsîs ve neshin birbirinden farkları açık olmakla beraber

⁷⁵ bkz Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Dimeşk: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001); Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *İhtilâfû’l-hadîs* (Dimeşk: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 272.

⁷⁶ Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-kifâye fî ilmi’r-rivâye* (Medine: Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 423-437.

⁷⁷ Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hakki min ilmi’l-usûl*, 142.

⁷⁸ Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hakki min ilmi’l-usûl*, 143.

söz konusu farkların bahsi ayrıntılarıyla aktarılmıştır.⁷⁹ Belirtilen farklar tahsisin nesihten ayrıldığına gerekçelendirmek bakımından yeterli olacaktır.

Tahsisin mahiyeti üzerine kabul gören kanaati izah ettikten sonra hadisler arası ihtilâfı, cem‘ yöntemiyle giderirken söz konusu tahsis yolunu uygulayabilmek için tahsisin kendisiyle gerçekleştiği, ‘muhasıs’ tabiriyle ifade edilen bir delilin vaki‘ olmasının gerektiği açıklanmakla birlikte söz konusu muhasısın belirli vasıflara⁸⁰ şamil olduğu ortaya koyulmuştur. Tahsisin imkân dâhilinde olabilmesi için gereken şartın bahse konu edilmesinin ardından söz konusu metodun, hadisin hadisi tahsisi, hadisin Kur’ân’ı tahsisi, Kur’ân’ın hadisi tahsisinin yanı sıra örf ve kıyas ile tahsis şeklinde çeşitlerinin olduğu ortaya koyulmuştur. Böylelikle cem‘ te’lif metodunun ilk şekli olan tahsisin, tarifi, mahiyetine dair muhtelif görüşler ve sözü edilen metodun şart ve çeşitlerine değinilmek suretiyle konuya açıklık getirilmiştir.

b. Takyîd

Takyîd kelimesi Arapça “ق-ي-د” kökünden türemiş tef’îl babından olup sözlükte ‘sınırlamak, kısıtlamak, belirlemek’ anlamlarına gelmekle birlikte bir fıkıh usulü terimi olarak mutlak bir lafzın vasıf, şart, zaman ve mekân gibi kayıtlarla sınırlandırılmak suretiyle açıklanması manasına gelmektedir. Tarifte yer alan söz konusu mutlak lafzın, fertlerinden ve vasıflarından uzak bir şekilde cinsinin dâhilinde olan her şeyi içeren bir mefhum⁸¹ manasına geldiği ortaya koyulmuştur. Nitekim bir cem‘ yolu olarak edilen takyîd, müte‘âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede söz konusu rivâyetlerde yer alan aynı lafızların bir rivâyette mutlak diğerinde mukayyed olarak bulunması sonucu zikredilen rivâyetler arasından mukayyed lafzın kullanıldığı rivâyetin manasının esas alınması ve rivâyetteki mutlak lafzın mukayyede göre te’viline gidilerek söz konusu ihtilâfın giderilmesi durumunu ifade eden ‘mutlakın mukayyede hamli’ ibaresi ile de ifade edilmektedir. Öte yandan söz konusu tariflerden takyîd işleminin gerçekleşebilmesi için takyîd kelimesinin ait olduğu babın ism-i meful babından olup ‘sınırlanmış, kayıtlanmış’ manalarına gelmekle birlikte daha önce takyîd kavramının tarifinde bahsi

⁷⁹ Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 142.

⁸⁰ Söz konusu vasıfların sayısını Gazzalî on, Mâlikî ulemâ ise on beş sayısıyla sınırlandırmıştır.

⁸¹ Ferhat Koca, “Mutlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Temmuz 2023), 402.

geçen vasıf, şart, zaman ve mekân gibi kayıtlarla sınırlandırılan anlamındaki mukayyed lafzın ve söz konusu tarifte belirtilen mutlak lafzın mevcut olması gerekmektedir. Takyîd işlemine konu olan mukayyed ve mutlak lafzın ihtilâf halindeki rivayetlerde karşılıklı yer almaları hususu söz konusu işlemin uygulandığı bir te‘âruz durumu olmakla birlikte iki mutlak ifadenin karşı karşıya gelmesi ise söz konusu işlemin uygulandığı bir diğer ihtilâf durumu olarak açıklanmıştır. Nihayetinde cem‘ te’lîf metoduna dâhil ikinci bir yöntem olan takyîd işleminin tarifi yapıp söz konusu yöntemin mevcut şekilleri belirtilerek mesele izaha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

c. Haml

Haml kelimesi sözlükte “taşımak, sürüklemek, götürmek, nakletmek” gibi anlamlara gelen Arapça “ح-م-ل” kökünün mastarı olup “bir önermede konunun yüklemdeki hükme dâhil edilmesi, konunun yüklem özelliği ile vasedilmesi”⁸² manasında bir mantık terimi olmanın yanında ulûmu’l-hadîs konuları kapsamında müte‘âruz rivâyetlerin muhtelif vürûd şartlarının ortaya konarak bağdaştırılması⁸³ anlamına gelmekle birlikte söz konusu haml yöntemi muhtelif şekillerde vak‘î olmuştur. Nitekim bağlamlarında farklılık olduğuna hamledilmek suretiyle ihtilâflı olduğu iddia edilen rivâyetlerin arasındaki söz konusu te‘âruz çözüme kavuşturulduğu gibi ihtilâfa konu edilen rivâyetlerde geçen lafızların manalarının muhtelif olduğuna haml edilmek suretiyle söz konusu manaların ihtilâfa sebebiyet vermesi durumu ortadan kaldırılmıştır. Öte yandan durum farklılığı ve mana farklılığı cihetleriyle işleme tabi tutulan haml yönteminin kullanılıp kullanılmayacağına bazı ihtilâflı rivayetler hususunda kesin karar verilememekle birlikte söz konusu yöntem yerine nesih metodunun kullanılabilmesi ihtimali de öne sürülmüştür. Nitekim bu sorun ise Allah Resûlü’nün (s.a.v.) emir ve nehiy kararlarında resul ve devlet başkanı vasıflarından hangisine tabi olduğu anlaşılıp te‘âruzu gidermek için gerekli metot kullanılmak suretiyle çözüme kavuşturulmuştur. Böylece haml yönteminin mahiyeti, uygulanma cihetleri ve söz konusu yöntemle ilişkilendirilen sorun çözümünüyle birlikte aktarılarak mesele açıklanmaya çalışılmıştır.

⁸² Hasan Katipoğlu, “Haml (Mahmul)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Temmuz 2023).

⁸³ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 194.

Cem‘ te‘lîf metodunun açıklamasının tahsîs, takyîd ve haml yolları ile yapılmasının ardından söz konusu metodun umûmî çerçevede, ihtilâf halindeki rivâyetlerden, önceden belli olan ve belli olmayan üzerinde ve söz konusu rivâyetlerin her ikisinde birden yapılan cem‘ olmak üzere üç kısımda ele alındığı da kaydedilmiştir.⁸⁴ Buna ilaveten bahsi geçen tahsis, takyîd ve haml ifadelerinin de aynı şeyler olup cem‘in muhtelif alanlardaki uygulamalarından doğan isimlendirmeler olduğuna işaret eden görüşler mevcuttur.⁸⁵ Dolayısıyla cem‘ te‘lîf yönteminin pek çok örneği olmakla birlikte söz konusu yöntemin işletilmesinde gidilen muhtelif sınıflandırmalar cem‘ te‘lîf metodunun aslında ne kadar geniş kapsamlı olduğunu ve belli bir sınırının olamayacağını⁸⁶ ortaya koymaktadır. Öte yandan söz konusu yöntem, muhaddis ulemânın özellikle üzerinde durduğu ‘i‘mâl ihmâlden evlâdır’ kaidesi doğrultusunda ihtilâflı olduğu düşünülen hadislerin aralarındaki çelişkiyi gidererek rivâyetlerin zıyâna engel olması açısından te‘âruzu gidermede öncelenmesi bakımından da büyük önem arz etmektedir.

Netice itibariyle cem‘ te‘lîf metodunun tanımı, işletiliş şekilleri, söz konusu uygulama yöntemlerindeki muhtelif kabuller bahse konu edilmekle birlikte cem‘ te‘lîf metodunun ihtilâfî‘l-hadîse konu rivâyetler karşısındaki önemi, muhaddis ulemâ nezdindeki kanaatler doğrultusunda izâh edilmeye çalışılmıştır.

2. Nesih

Nesih kelimesi Arapça “ن-س-خ” kökünün mastarı olup sözlükte ‘yok etmek, gidermek, durdurmak, nakletmek’ anlamlarına gelmekle birlikte ıstılahta “herhangi bir şer‘î delille sabit olan bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille farziyetinin/bağlayıcılığının kaldırılması” manasına gelmektedir. Ulûmu‘l-hadîs nev‘leri arasında yer alan ihtilâfî‘l-hadîs meselesi kapsamında nesih kavramı müte‘âriz rivâyetlerin arasındaki söz konusu ihtilâfî giderme yollarının ilki olan cem‘ te‘lîf yöntemi uygulanmadığında genel kabule göre bahse konu ihtilâfî gidermede kullanılan ikinci sıradaki metottur. Nitekim müte‘âriz rivâyetler arasında neshin mümkün olabilmesi için söz konusu ihtilâfın hakîkî manada

⁸⁴ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü‘l-hadîs ilmi)*, 200-201.

⁸⁵ Şevkânî, *İrşâdu‘l-fuhûl ilâ tahkiki‘l-hakki min ilmi‘l-usûl*, 167.

⁸⁶ Muhammed Abdülhay Leknevî, *el-Ecvibetü‘l-fâdile li‘l-es‘ileti‘l-aşereti‘l-kâmile* (Halep: Mektebetü‘l-Matbuati‘l-İslâmiyye, ts.), 192.

meydana gelmiş olması gerekmektedir. Nesih metodu yerine ‘iki delilden birinin itibardan düşürülmesi, atılması, işlevsiz hale getirilmesi/ إسقاط/تعطيل أحد الدليلين/ طرح⁸⁷ manalarına gelen ibarelerin de kullanıldığının bilinmesinin yanısıra söz konusu ifadeler, nesih yönteminin, cem‘ te’lîf metodunun yolları arasında tahsîs ve takyîd gibi beyan için kullanılan işlemlerden farklı olduğunu ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Müte‘âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede kullanılan nesih yönteminin uygulandığı rivâyetlerden daha önce yürürlükte olana hükmün mevcut olduğu rivâyete mensûh, söz konusu rivâyetin hükmünü kaldıran, daha sonra gelen hükmün bulunduğu rivâyete ise nâsîh denir. Buna ilaveten hadis ilmiyle iştigâl edip rivâyet külliyyatını mevzu bahis ederken söz konusu mensûh rivâyetlerle amel etmek gibi bir yanılığa düşülmemesi için nesih konusunun bilinmesinin önemli bir durum olduğu açıklanmıştır.

Neshin tarif ve öneminin ortaya konulmasının yanı sıra ihtilâflı rivâyetler arasında söz konusu nesih metodunun uygulanabilmesi için ihtilâfın hakikatte mevcudiyetinin gerekliliği ve nesih metodunun uygulamaya tabi tutulduğu rivâyetlerden nâsîh olanın mensûhtan sonra gelmesi gerektiği belirtilmekle birlikte neshin, emir ya da nehiy hitapları ile oluşması, mensûh rivâyetin hükmünün şer‘î bir hüküm olması, söz konusu mensûh hükmün belirli bir zaman ile kayıtlı olmaması⁸⁸ ve Allah Resûlü (s.a.v.) zamanında gerçekleşmiş olması ise nesih metodunun uygulanabilmesi için gereken diğer şartlar olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Müte‘âriz rivâyetler arasında mevcut olan söz konusu hakîkî ihtilâfın giderilmesinde kullanılacak nesih metodunun işletilebilmesi için gereken şartların hâsıl olmasının yanı sıra söz konusu neshin bilinmesinin birden fazla yolunun olduğu ortaya koyulmuştur. Bahse konu yollar muhtelif sıralama ve sayılarla ortaya konulmuş olmakla birlikte temelde dört esas belirtilmektedir.⁸⁹ Nitekim neshin bilinmesinin yolları arasında ilk sırada Allah Resûlü’nün (s.a.v.) açıklamaları gelmekle birlikte sahâbenin, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) söz konusu neshin vâkî‘ olduğu uygulamasını açıkça beyan etmesi ya da mensûh ve nâsîh rivâyeti beraber söylemenin ardından nesih uygulamasını belirtmesi

⁸⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 122 Söz konusu tabirler tercih metodunu ifade etmek için de kullanılmaktadır.

⁸⁸ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 209-210.

⁸⁹ İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l -hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 277-278.

neshin bilinme yollarının bir diğeri olarak açıklanmıştır. Buna ilaveten müte‘âriz rivâyetlerin vürûd tarihlerinin bilinmesi ve herhangi bir rivâyetin neshedildiğine dair ümmetin icmâ‘ının sabit oluşu da neshi tanıma yolları arasında bahse konu edilmiştir. Ne var ki icmâ‘ın herhangi bir hükmü neshetmesi mümkün olmayacağından onun neshi tanıma yolu olarak kabul edilmesinin, söz konusu icmâ‘ın nâsîh bir delilin bulunduğu delalet etmesi bakımından mümkün olduğu anlaşılmalıdır. Neshi tanıma yolları olarak izah edilmeye çalışılan söz konusu meselenin ve söz konusu yolların emârâtü’n-nesh başlığı altında tasrîhu’n-Nebî, kavlu’s-sahâbî, vürûd ve delâletü’l-icmâ‘ ibareleriyle ifade edilmek suretiyle izah edildiği ortaya konulmuştur.

Nasslar arasında neshin varlığının kabulünde ittifak olmakla birlikte söz konusu nassların nesih konusunda birbirleri karşısındaki konumlarında muhtelif görüşler mevcuttur. Nitekim söz konusu nesih metodu, hadis zemininde ele alındığında sünnetin sünnetle neshi mümkün görülmekle birlikte söz konusu nesih mütevâtir rivâyetin mütevâtir rivâyetle, haber-i vâhidin haber-i vâhid ile, haber-i vâhidin mütevâtir rivâyetle ve mütevâtir rivâyetin haber-i vâhid ile neshi olmak üzere meydana gelmesinin yanı sıra hadisin hadisi neshinde belirtilen çeşitlerden sonuncusunun aklen caiz olduğu konusunda ittifak olup şer‘an caiz olması hususunda ittifak söz konusu değildir. Hadisin diğeri bir şer‘î delil olan Kur’ân ile nesih ilişkisinde ise muhtelif kabuller bulunmakla birlikte söz konusu görüş ayrılığının, hadisin Kur’ân’ı neshedemeyeceğine dair kabulün bulunduğu tarafta bahse konu görüşün hadisin Kur’ân karşısındaki konumuna dair bir söylem farkından hareketle ortaya çıktığı belirtilebilir. Nitekim söz konusu görüş hadisin Kur’ânı neshedemeyeceğini ancak Kur’ân ayetlerinden hangisinin nâsîh hangisinin mensûh olduğuna işaret edebileceğini ortaya koyabileceği yönündedir. Nitekim söylem farklılığı sebebiyle ortaya çıkan söz konusu görüş Kur’ân’a karşı tutumda hassasiyete misal olması bakımından önemlidir. Öte yandan nasslar arasında nesih imkanının söz konusu olabilmesi için kuvvet bakımından denklik şartı belirtilerek Kur’ân karşısında ancak mütevâtir hadisin neshinin mümkün olabileceği yönünde görüşler yer almaktadır. Hadisin hadisle ve Kur’ân’la neshi üzerine belirtilen kanaatlerin yanı sıra hadisin akıl ile neshinin mümkün olabileceğine dair bir kabul var olmakla birlikte neshin söz konusu ilişkide konu itibariyle tarifinin yapıldığı ıstılahtaki manasından ziyade redd anlamında ele alınarak böyle bir görüşün ortaya konduğu anlaşılmalıdır. Ne var ki neshin mümkünatı için Allah

Resûlü'nün (s.a.v.) zamanında mevcut olması gerekliliği ve nassın kuvvet bakımından denk yahut daha üstün bir nass ile neshinin mümkün olduğu bilgisi aklî delillerin hadisi neshedebileceğine dair görüşün bir değerinin olmadığını ortaya koymaktadır.

Müte'âriz rivâyetler arasındaki söz konusu ihtilâfın hakîkî olması sebebiyle ihtilâflı rivâyetler, cem' te'lîf yoluyla uzlaştırılmadığından söz konusu ihtilâfın giderilmesinde ikinci sırada nesih metodunun kullanılmasına yönelik muhaddis ulemâ nezdinde genel kabulün mevcut olduğunun bahsi daha önce belirtilmekle birlikte söz konusu yöntem, her ne kadar muhaddis ulemânın dikkatle üzerinde durduğu hadisin ziyâna mâni' olma tavrına karşı bir durum olsa da kullanıma tabi tutulmuştur. Buna ilaveten nesih yönteminin işletilebileceği ihtilâflı rivâyetlere dair görüş ayrılığı olmakla birlikte söz konusu nesih metodunun uygulanabileceği hakkında ittifak bulunan rivâyetlerin sayısı çok azdır. Nitekim rivâyetlerin aralarında vaki' olan ihtilâfın giderilmesi kimi âlime göre nesih metodunu gerektirirken bir başka âlimin bahse konu ihtilâfı cem' te'lîf yöntemini kullanmak suretiyle rivâyetleri uzlaştırma yoluna gittiği görülmüştür.

Netice itibariyle cem'i mümkün olmayan müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede ilk aşamada kullanılan nesih yönteminin tarifine, şartlarına, çeşitlerine ve muhtelif görüşlere değinilmek suretiyle meseleye açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

3. Tercîh

Tercîh, Arapça “ح-ج-ر” kökünden türeyen tef'îl babından olup sözlükte ‘yeğlemek, daha çok ihtimal vermek, meylettirmek, galip gelmek’⁹⁰ manalarında ‘bir şeyi başkasından üstün tutmak’⁹¹ anlamına gelmekle birlikte ıstılahta “çelişen delillerden birini, tercih sebeplerine dayanmak suretiyle ele alarak diğerini terk etme”⁹² anlamındadır. Tercîh, müte'âriz olduğu kabul edilen ve araları cem' yöntemi ile uzlaştırılmayan rivâyetlerdeki söz konusu ihtilâfı giderme yolları arasında nesihten sonra gelen ikinci seçenektir. İhtilâflı olduğu hükmüne varılan rivâyetlerde uygulanan tercîh işleminde tercih edilen rivâyet

⁹⁰ Cemaluddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Beyrut: Dar Sadır, 1993), 1119.

⁹¹ Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-münîr fî garîbi şerhi'l-kebîr* (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 115.

⁹² Abdullatif Berzencî, *et-Te'âruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti'ş-şeriyyeti* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 123.

râcih, terkedilen ise mercûh diye isimlendirilmektedir. Buna ilâveten hadislerin ziyâ'ına engel olan cem' yönteminin ardından iki rivâyetten birini amelden düşürmeye sebep olan nesih işleminin uygulanabilmesi için gereken karinelerin mevcut olup olmadığına bakıldıktan ve nesih uygulanamadıktan sonra tercihe gidilmelidir. Nitekim tercih metodunda neshe muhtemel karineler dışında daha sonra bahsi gelecek olan muhtelif başka karinelerin de bulunması gerekmektedir. Tercih metodu için gerekli olan cem' ve nesih yoluna gidilememesi şartını belirttikten sonra ihtilâflı rivâyetler arasında tercih yöntemine başvurabilmek için söz konusu rivâyetlerin/nassların zannî olması, delâlet/delil olma bakımından birbirlerine denk/eşit olması, ma'hûd rivâyetlerden/delillerden birinin diğerinden taşıdığı vasıf bakımından üstün olması⁹³ ve daha önce bahsi geçen teâruz için gerekli şartların sağlanması gibi durumların mevcut olması gerekmektedir. Buna ilaveten tercih ile amel etme konusunda ulemâ arasında ittifak olmakla birlikte söz konusu yöntemin uygulanmasının rivâyetlerde ve kıyasta mümkün olup Kur'ân ayetlerinin ihtilâfları halinde tahsîs ya da nesh ile söz konusu ihtilâfın çözümüne gidildiği ve icmâ' delilinde ise teâruz mümkün olamayacağı için tercih yönteminin Kur'ân ve icmâ'da mümkün olmayacağı ortaya koyulmuştur.⁹⁴

Müte'âriz rivâyetler arasındaki söz konusu ihtilâfı gidermede kullanılan tercih metodunun uygulanmasının muhtelif sebepleri mevcut olmakla birlikte bahse konu sebepler sened, metin, hüküm ve harici cihetten tasnife tabi tutulmuştur. İhtilâflı rivâyetler arasında tercih yönteminin uygulanabilmesine zemin hazırlayan râcih kabul edilecek rivâyette mevcut olması gereken sebepler senedin âli olması, senedde yer alan râvî sayısının çokluğu ve râvînin daha faziletli olması, hafıza ve yaş durumu, adaleti, güvenilirliği, Allah Resûlüne (s.a.v.) yakınlığı, rivâyette geçen olay ile ilişkisi, söz konusu rivâyeti tahammül şekli gibi konuları içermekle birlikte söz konusu râcih-mercûh ilişkisinin mütevâtir hadisin mütevâtir olmayana, meşhur rivâyetin ahada ve müsned rivâyetin mürsele tercihi olarak vâki' olması gerekmektedir. Nitekim sıralanan bu sebepler senedin kuvvet ve zayıflığıyla râvînin hallerine dair gereklilikleri ihtiva etmeleri bakımından sened cihetinden tercih sebepleri dâhilindedir. Öte yandan tercihine

⁹³ Berzencî, *et-Te'âruz ve't-tercih beyne'l-edilleti's-şerîyyeti*, 128-132.

⁹⁴ Abdurrahim b. Hasan b. Ali el-İsnevî, *Nihâyetü's-su'l şerhu minhâci'l-vusûl* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 3/167-168.

başvurulacak rivâyetin lafzen rivâyet edilmekle birlikte meşhur bir olay ile aktarılması, delâletinin kuvvetli olması, lafzının Allah Resûlü'nü (s.a.v.) ya da sahabeyi yüceltici olmasının yanında söz konusu rivâyetin lafzının müstakil ve te'kitli olması gerekmele birlikte şayet tercihine gidilecek râcih rivâyet kavli ise ihtilâf halinde olduğu diğer rivâyetin fiili veya takrîrî olması, söz konusu râcih rivâyet nehiy ifade ediyorken mercûh hükmünde olacak rivâyetin emir ifade etmesi gibi gereklilikler ise tercihin işletilme sebeplerinin metin eksenli ele alınışının misalleridir. İhtilâflı rivâyetlerden râcih olarak ele alınacak rivâyetin daha hafif bir hükmü bildirmesi, yeni bir hükmü ortaya koyması ve söz konusu rivâyet bir hüküm ispat ediyorken diğerinin nefy bildirmesi durumları rivâyetler arasında tercihe sevk eden sebeplerin hüküm cihetinde yer alıyorken zikredilen rivâyetlerden birinin diğerinin aksine Kur'ânın zahirine, sünnete, sahabe kavline, icmâ'a, kıyasa ve râşid halîfelerin ameline uygun olması gerekliliklerinin de harici yönden tercih metodunun uygulanmasına imkan veren sebepler arasında olduğu açıklanmıştır. Buna ilâveten müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermeye yönelik uygulanan tercih yöntemi için rivâyetlerde bulunan bahsi geçen özelliklerin tercih sebebi olarak dikkate alınması konusunda ittifak mevcut olmakla birlikte söz konusu ihtilâflı rivâyetler arasında tercih metodunu uygulamak için vasıfların sayısı hususunda görüş ayrılığı bulunmaktadır.⁹⁵ Nitekim ulemâ arasından Gazzâlî'nin söz konusu tercih sebeplerinin ikili tasnife⁹⁶, Suyûtî'nin (v. 911/1505) yedili⁹⁷, Kâsımî'nin (v. 1866/1914) ise dörtlü tasnife⁹⁸ tabi tuttuğu ve Hazımî'nin (v. 584/1188) bahse konu sebepleri elliye⁹⁹ kadar arttırdığı bilgisi mevcut olmakla birlikte tercih sebeplerinin sayısının yüze¹⁰⁰ kadar arttırıldığı da görülmüştür. Buna ilâveten ihtilâflı olduğu hükmüne varılan rivâyetler arasında tercih metodunu uygularken rivâyette tercihe sevk eden sebeplerden birinin bulunmasına rağmen bahse konu sebep ile yetinilmeyerek söz konusu rivâyetler arasında

⁹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Mahallî, *el-Bedru't-tâli' fi halli cem'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 376.

⁹⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 406-411.

⁹⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-nevâvî*, 394-397.

⁹⁸ Cemaleddin Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 525-530.

⁹⁹ Muhammed b. Musa Hâzımî, *el-İ'tibâr fi'n-nâsîh ve'l-mensûh fi'l-hadîs* (Lübnan: Dar İbn Hazm, 2001), 9-20.

¹⁰⁰ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-nevâvî*, 177.

birden fazla tercih sebebiyle çözüm yoluna gidildiği bilgisinin mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁰¹

Müte'âriz rivâyetler arasındaki söz konusu ihtilâfı gidermede cem ' ve nesih işleminden sonra gelen tercih metodunun söz konusu ihtilâflı rivâyetler üzerinde işletilmesinin ardından nesih işleminde olduğu gibi iki rivâyetten birinin amelden düşürülmesi durumu hâsıl olmakla birlikte amelden düşürülen söz konusu mercûh rivâyetin terkinde görüş birliğinin olduğu ortaya konmuştur. Öte yandan tercih vasıflarının sayısı konusunda muhtelif görüşlerin varlığı ve bu sayının arttırılabilirliği, hadislerin ziyâna mani' olmak isteyen muhaddis ulemânın söz konusu hassasiyeti doğrultusunda benzer şekilde bahse konu ihtilâflı rivâyetlerden her ikisini de amel edilemeyecek müphemlikte bırakmaktan koruma yolunda tasarrufta buldukları bir tutum olması hasebiyle önemlidir. Dolayısıyla tercih yöntemi, cem' metodunda olduğu gibi te'âruz halindeki rivâyetlere yönelik çözüm yoluna fazlasıyla seçenek sunması bakımından önemli bir metottur. Netice itibariyle tercih yönteminin mahiyetine, kapsamına ve muhtelif görüşlere yer verilmek suretiyle söz konusu metot izah edilmeye çalışılmıştır.

4. Tevakkuf

Tevakkuf kelimesi Arapça “و-ق-ف” kökünden türemiş tefe'ul babından olup sözlükte “durmak, beklemek, sakınmak, araştırmak”¹⁰² manasına gelmekle birlikte ıstılahta “ihtilâflı rivâyetlerden herhangi birisi ile amel etmeye sevk edecek bir karine ortaya çıkana kadar beklemek¹⁰³, söz konusu hadislerle amel etmeyi bırakıp¹⁰⁴ araştırmaya devam etmek” anlamına gelmektedir. Muhaddis/müctehid ulemânın hüküm verirken tereddütte kaldığı hadisler hakkında tevakkuf kavramını ifade etmek üzere “الشك/إن صح الحديث / لا أدري/لا أعرف/لا أعلم/بلمiyorum, şüpheli/ eğer hadis sahihse / korkarım/أخاف”¹⁰⁵ gibi ibareleri de kullandığı bilinmektedir. Müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı gidermede söz konusu rivâyetler cem' te'lîf metodu ile uzlaştırılmadığında ardından nesih yöntemi ile söz konusu rivâyetlerden mensûh olan

¹⁰¹ İmam Şafiî'nin uygulaması.

¹⁰² Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, *el-Mu'cemu'l-vasît* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1972), 2/1051.

¹⁰³ Tahhân, *Yeni hadis usûlü*, 74.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, 56.

¹⁰⁵ Celal b. Arabî Râğûn, *et-Tevakkuf inde'l-muhaddisîn* (Beyrut: Dar İbn Hazm, 2014), 18-29.

belirlenememekle birlikte bahse konu ihtilâf tercih yöntemi uygulanmak suretiyle de giderilemiyorsa ihtilâf halindeki rivâyetler arasında tevakkuf metodu işleme tabi tutulmuştur. Dolayısıyla tevakkufun ihtilâflı rivâyetlerdeki çelişkiyi gidermede kaçınıcı sırada yer aldığını belirtmekle bir bakıma söz konusu tevakkuf yönteminin işletilebilmesi için gereken şartlar da ortaya konmuştur. Buna ilaveten tevakkufun ilişkili olduğu kelimeler cihetinden mesele izâh edilmek istendiğinde söz konusu kavramın, müte‘âriz rivayetler arasında vaki‘ olan ihtilâfin çözüm yollarının son aşaması olarak fakih ulemâ tarafından uygulanan ihtilâflı rivâyetlerden ikisinin de amelden düşürülmesi manasına gelen tesâkut/terk kavramlarından ve mütekellim ulemâ ile şî‘ fakihler nezdinde uygulamaya tabi tutulan tercih metodunun da uygulanamadığı ihtilâflı rivâyetlerden birinin seçilip diğerinin amelden düşürülmesi manasına gelen tahyîr¹⁰⁶ kavramından, sözü edilen ihtilâflı rivayetlerden ikisinin de amelden düşürülmeyip ikisinden birinde amel edilecek bir karine tespit edilene kadar beklemede kalınması yönüyle söz konusu tesâkut ve tahyîr yöntemlerinden farklılık arzettiği açıktır. Dolayısıyla tevakkuf kavramını karşılamasına yönelik tesâkut ve tahyîr kavramlarının kullanılması tevakkuf kavramının mahiyetini tam anlamıyla ifade edemeyeceğinden isabetli olmayacaktır. Öte yandan ihtilâflı rivâyetlerin aralarındaki çelişkiyi çözüme kavuşturma hususunda son yol olarak kabul edilen tevakkuf metodunun işletilmesiyle söz konusu ihtilâflı rivâyetlerden ikisiyle de amel edilemediği için sözü edilen rivayetlerin ‘merdud rivâyet’ olarak kabul edilmesi durumu ile aynı şekilde ihtilâf halindeki rivâyetlerden ikisini terk edilip rivâyetlerle amel etme imkanının ortadan tamamen kaldırıldığı ‘muzdarib hadis’ meselesi, tevâkkuf metodunun uygulandığı rivâyetlerin ihtilâflı halde bulunma durumları bakımından benzerlik gösterse de söz konusu rivâyetler hakkında varılan hüküm açısından farklılık göstermektedir. Dolayısıyla müte‘âriz rivayetler arasında tercihe sevkeden herhangi bir yolun bulunmamasıyla tevakkuf edilmesi neticesinde bahse konu rivâyetlerin tamamen amelden düşürülüp muzdarib hadisi ifade edeceği gibi bir yanılgıya düşülmemesi gerekir. Tevakkufun müte‘âriz rivayetlerin arasındaki ihtilâfi çözüme kavuşturmada bir yöntem olarak değeri konusunda muhtelif görüşler ortaya çıkmıştır. Nitekim makbûl rivâyetler arasında te‘âruzun mümkün olmadığına yönelik kabulde olanların tevakkuf meselesini

¹⁰⁶ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadis ilmi)*, 235-236.

mevzu bahis yapmamalarının yanında söz konusu rivâyetler arasında tearuzun mevcut olabileceğini kabulün ardından cem‘ te‘lif yöntemi uygulanamayan müte‘âruz rivayetler arasındaki ihtilâfı gidermeye yönelik kullanılan yollardan nesih ve tercih yollarının imkanı olmadığına tevâkkufun gerekli olduğunu vurgulayanlar mevcuttur.¹⁰⁷ Öte yandan ihtilâflı olduğuna hükmedilen rivâyetler arasındaki çelişkinin giderilmesinde tevakkuftan önce yer alan diğer üç metod ile ihtilâfin giderilebileceği ve tevakkuf metodunun işletilmesinin bir yerinin olmaması dolayısıyla söz konusu metodun teoride kalan bir yöntem olduğuna yönelik görüş mevcuttur. Nitekim tevakkufun teoride kaldığına yönelik görüş, olarak te‘âruz halindeki rivâyetler arasında var olan ihtilâfin giderilmesinde görüş birliğine varılmış tek bir tevakkuf örneğinin bulunmayışını¹⁰⁸ gerekçe olarak sunmaktadır.

Netice itibariyle metod olma bakımından daha çok teoride varlığı kabul gören tevakkuf kavramının tarifi ve ilişkili olduğu ibarelerin tevakkuf metodundan ayrıldığı ve ortak noktaları açıklanmak suretiyle meselenin mahiyeti ve tevakkufun te‘âruzu giderme yolları arasındaki konumu izah edilmeye çalışılmıştır.

Müte‘âruz rivâyetler arasında uygulanmasına ve uygulama sırasına muhaddis ulemâ nezdinde kanaat edilmiş metotların tarifi, yöntem değerleri, zikredilen metotların uygulanabilmesi için gereken şartlar ve söz konusu yöntemleri işletmeye sevk eden sebepler belirtilmekle birlikte bahse konu şartlar, sebepler ve söz konusu yöntemlerin metod değerlerine yönelik ulema nazarında meydana gelen muhtelif kabullerin ortaya konmaya çalışılmasının yanısıra metodların ihtilâflı rivâyetler üzerinde işletilmesi ardından vaki‘ olan ameli neticelere değinilerek mesele kapsamlı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

F. İhtilaf Literatürü

Hadislerde yer alan ihtilâfların örneklerine, bahse konu ihtilâfları çözüme kavuşturma metodlarına ve söz konusu yöntemlere dair ortaya konan görüşlerin muhtelif yanlarına yer verilen ihtilâfî‘l-hadîs alanında erken dönemden itibaren telif edilen pek çok eser mevcuttur. Ne var ki söz konusu eserlerin tamamını açıklamak çalışmanın kapsamı

¹⁰⁷ Cezâîrî, *Tevcihu‘n-nazar ilâ usûli‘l-eser*, 224-226.

¹⁰⁸ Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (Kahire: Dar İbn Affan, 1997), 299.

bakımından mümkün olmayacağı gibi ihtilâfü'l-hadîs alanına dair yazılan meşhur eserleri belirtmenin, sözü edilen ilim dalının tarif ve kapsamına dair ortaya konan açıklamaların ardından ulûmu'l-hadîs nev'leri arasında yer alan söz konusu meseleyi tamamlamak için gerekli olduğu açıktır. Öte yandan ihtilâfü'l-hadîs alanında yazılan eserlerin varlığı h. II. asıra kadar uzanmakla birlikte başlarda müstakil olarak kaleme alınmayıp hadis alanında telif edilen eserler dahilinde yer almaları ihtilâfü'l-hadîs meselesinin ihmal edilmediğini ve ulûmu'l-hadîs nev'leri arasındaki yerinin önemini ortaya koymaktadır. Söz konusu alanda telif edilen meşhur eserleri geçmiş/klasik kaynaklar cihetinden ve ihtilâfü'l-hadîs ilmi alanındaki ilk eserler kabul edilmeleri bakımından ele almak yeterli gözükmemektedir.

İhtilâfü'l-hadîs alanında ilk söz sarf eden kişi¹⁰⁹ olarak kabul görmesinin yanında *el-Ümm* adlı eserinin içerisinde ihtilâfü'l-hadîs başlığıyla söz konusu alana dair ilk müstakil eseri yazdığı kabul edilen İmam Şafî'nin *İhtilâfü'l-hadîs*'i alanın en önemli ve temel eseri olarak kabul görmüştür. İmam Şafî'nin eserinde müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfi gidermede izlediği yöntemler ve çıkarımlar kendisinden sonra gelen ulemâ için yol gösterici mahiyette olup İmam Şafî'nin ihtilâfü'l-hadîs meselesinin temel esaslarını teşkil eden bahse konu yöntemleri hadisler arası te'âruzu gidermede kullanılan metotlar olarak kabul görmüştür. Buna ilâveten İmam Şafî'nin eserinde hadislerin birbiriyle ihtilâfına değinmekle yetinmesinin yanısıra söz konusu rivâyetlerin özellikle fıkıh konularıyla ilgili olduğunun belirtilmesi daha sonra misal verilecek eserlerle mukayesesi bakımından önem arz etmektedir.

İmam Şafî'den sonra ihtilâfü'l-hadîs alanında *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i ile İbn Kuteybe yer almakla birlikte söz konusu müellifin eseri İmam Şafî'nin eserinden, daha çok akîde ve kelâmî konularla alakalı meselelere yönelik rivâyetleri içermesi ve yalnızca hadislerin birbiriyle ihtilâfına örnekler getirmekle kalmayıp hadisin aklî delillerle ihtilâfının da meselenin kapsamına dahil edilmesiyle farklılık göstermektedir. Buna ilâveten İbn Kuteybe'nin mutezile alimlerinin hadislere ve hadisçilere yönelttiği tenkitlere cevap mahiyetinde kaleme aldığı eserinde kullandığı sert üslup, İmam Şafî'den ayrıldığı bir diğer husus olmakla birlikte eserin mihne hadislerinin ardından yazılmasıyla

¹⁰⁹ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevâvî*, 387.

gerekçelendirilmektedir.¹¹⁰ İbn Kuteybe'den sonra müsned türünde kaleme alınan Taberî'nin (v. 310/923) *Tehzibu'l-âsar*'ı yer almakla birlikte müellifin söz konusu eseri tamamlamadığı bilgisi mevcuttur.

İhtilâfî'l-hadîs alanında, fıkıh sistemiği üzerinden mezhepler arasında tartışma konusu edilen ihtilâflı rivâyetlerin ele alındığı Tahavî'nin (v. 321/933) *Meâni'l-âsar*'ı ve daha sonra daha fıkıh konularındaki ihtilâflı hadisleri daha kapsamlı işlemek suretiyle kaleme aldığı *Müşkilü'l-âsar*'ı, en kıymetli ve geniş içerikli eser olarak kabul görmüştür. Tahavî'nin ardından bir eş'arî alimi olan İbn Fûrek'in (v. 406/1015) aynı isimde telifinde bulunduğu *Müşkilü'l-âsar*'ı ise müellifin haberi sıfatlar hakkında rivâyet edilen hadislerin zahirde teccîm ve teşbihe sevkettiğine dair yanlışların aksini koymak üzere söz konusu rivâyetleri te'villerini yapmak suretiyle rivâyetlerdeki ihtilâfı gidermeye yönelik ele aldığı eseri olarak literatürde yerini almıştır.

İhtilâfî'l-hadis alanında bahse konu edilen birkaç eser alanın te'lîfât literatürünü tamamıyla ortaya koymamakla birlikte en meşhur ve ilk başvuru kaynağı eserler olmaları bakımından önemlidirler. Nitekim bahsi geçen eserlerde dikkat edilmesi gereken bir diğer hususun, eserlerde ele alınan söz konusu rivâyetlerin fikhî ve kelâmî meselelere dair ihtilâfları içeriyor olmaları bakımından söz konusu eserlerin fikhî konular cihetinden müte'âriz rivâyetlerin incelendiği ve kelâmî konular cihetinden müte'âriz rivâyetlerin incelendiği eserler olarak sınıflandırılmasına gidilebilir. Buna ilaveten gerek eserlerde geçen fikhî ve kelâmî meselelerdeki ihtilâflı rivâyetlerin varlığı gerekse müelliflerin muhaddis kimliklerinin yanısıra fakih yada mütekellim yönlerinin mevcut oluşu, söz konusu ihtilâfî'l-hadîs meselesi misalinden hadis ilminin fıkıh ve kelim ilmiyle ilişkisinin ve iç içeliğinin varlığını ortaya koyması ve bahse konu ihtilâfî'l-hadîs ilminde söz sahibi olabilmek için hadis ilminin yanında fıkıh ve kelim ilimlerine vakıf olmanın gerekliliğinin ortaya konulması bakımından önemlidir.

Netice itibariyle ihtilâfî'l-hadîs konusunda temel kaynak kabul edilen meşhur birkaç eserde daha çok hangi meselelere dair ihtilâflı rivâyetlerin ele alındığı ve bahse konu meselelerin fıkıh ve kelim ilimlerine yönelik olduğu belirtilmek suretiyle ihtilâfî'l-

¹¹⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*.

hadîsin diğerk ilimlerle ilişkisine dikkat çekilmek istenmesinin yanında söz konusu meselede yazılan eserlerin tamamı¹¹¹ konu edilmeyip ihtilâfî'l-hadîs alanında yazılan eserlerin temel kaynaklık teşkil edenlerinden bazılarına değinilmeye çalışılmıştır.

G. Değerlendirme

Müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfın varlığı meselesi muhtelifü'l-hadîs ilminde temelde ortaya çıkan tartışmalı bir konu olmakla birlikte sözü edilen görüş ayrılığına, söz konusu ihtilâfın ilk bakışta görünen bir çelişki ve hakikatte var olan bir çelişki olması ve helerinin izahıyla son verilmiştir. Buna ilaveten muhaddis ulemânın hadisler arasında yalnızca hakikî manada meydana gelebileceği kanaatine vardığı ihtilâf meselesinin, hadislerin birbiriyle ve diğerk şer'î ve aklî deliller arasında gerçekleşmesinin imkanı hususunda meydana gelen muhtelif görüşlerin, ulemânın Allah ve Rasûlü'nden (s.a.v.) aynı konuda iki farklı hükmün sadır olamayacağına, söz konusu durumun akla ve dinin gerektirdiği ilkelere ters düşeceğine yönelik kabullerinden kaynaklanmakta olduğu anlaşılmıştır.

Hadislerin şer'î ve aklî nasslarla ihtilâfına yönelik ulemâ nezdinde mevcut olan tutumların ardından söz konusu ihtilâfın giderilmesi için geliştirilen metotların, ihtilâflı olduğuna hükmedilen rivâyetler üzerinde işletiliş sıralamasına yönelik ortaya konan muhtelif görüşlerin varlığı ve muhaddis ulemânın söz konusu sıralamada cem' te'lîf yöntemini öncelemesi daha önce bahse konu edildiği üzere rivâyet mahsülünün kıymetine verilen önemi ve hadislerin amelden düşürülmek suretiyle ziyâna mani olma çabasını göstermekle birlikte söz konusu rivâyetler arası ihtilâfı gidermeye yönelik uygulanan nesih işleminin işlevselliği ve tercih metodunun sağladığı esneklik, ihtilâfın çözümündeki sistematikliği, ulemânın İslâma hizmeti kabilinden kıymetlerinin ortaya konulması bakımından önemli bir durum olmuştur.

Netice itibariyle müte'âriz rivâyetler arasındaki ihtilâfı giderme meselesinde muhaddis cihetinde mümkün mertebe hadîsin amelden düşürülmesine engel olunması, ilk aşamada cem' te'lîf metoduyla daha sonra ihtilâflı rivâyetlerin uzlaştırılması mümkün olmadığında nesih akabinde tercih yolunun geniş tutulması ve tevâkkuf yönteminin teoride bir metod

¹¹¹ Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Ca 'fer el-Kettânî, *Hadis literatürü: er-risâletü'l-mustatrafte li-beyâni meşhûri kutubi's-sünneti'l-müşerrefe* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).

olarak kalması söz konusu muhaddis ulemânın Allah Resûlü'nden (s.a.v.) varid olan hadisler karşısındaki hassasiyetine dikkat çekilen bir cihet olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öte yandan muhaddis ulemânın, ihtilâflı olduğuna hükmedilen rivâyetlerin arasındaki söz konusu ihtilâfı gidermeye yönelik geliştirilen metodlar kullanılmak suretiyle ihtilâflı rivayetlere dair ayrıntılı ve müstakil çalışmalar ortaya konmamasının yanında sözü edilen durumun fakîh ulemâyaya havale edildiği yönünde çıkarıma gidildiği görülmüştür. Sonuç olarak ulemâ arasında mevzu bahis edilen farklı görüşlere ve bakış açılarına rağmen te'âruzun varlığı ve müte'âruz rivayetleri/nassların aralarındaki ihtilâfı gidermede kullanılacak metodlar hakkında görüş birliğinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

FIKİH İLMİNDE TE'ÂRUZ

A. TE'ÂRUZU'L-EDİLLE

Fıkıh ilminde te'âruz meselesinde söz konusu te'âruz durumunun kendisinde gerçekleşeceği delillerin muhtelif tasniflerinin yapıldığı bilgisi mevcut olmakla birlikte fıkıh ilminde söz konusu deliller ile nelerin kastedildiğinin açıklanması gerekmele birlikte bahse konu tasnifleri belirtip sonrasında söz konusu fıkıh ilminin kapsamına alınan delilleri ortaya koymadan önce delil kavramının mahiyeti zikredilmesi fıkıh ilmi zemininde meseleyi anlamada ilk adım olarak yerinde olabilir. Nitekim 'edille' kelimesinin tekili olan delil kelimesi Arapça "yol göstermek, işaret etmek, göstermek, yöneltmek" manalarındaki 'ل-ل-س' kökünden türemiş olup "yol gösteren"¹¹², "işaret" gibi anlamlara gelmekle birlikte ıstılahta üzerinde doğru düşünerek matlûb-ı habere ulaşmaya imkan veren şey¹¹³ manasında olup İslâm hukukunda söz konusu matlûb-ı haber ile şer'î hüküm kastedilmekle¹¹⁴ birlikte daha kapsamlı ifadeyle bilinmesi kendisi dışında başka bir şeyin bilinmesini gerektiren yada şer'î veya amelî bir hükme sevk eden şey¹¹⁵ olarak açıklanmıştır. Delilin mahiyetinin tarifinin ardından delillere yönelik tasnifin, aklî-naklî ve kat'î-zannî¹¹⁶ ve kapsamlarındaki deliller hakkında ihtilaf olmakla birlikte şer'î-aklî olarak yapıldığının yahut genel manada 'şer'î deliller' şeklinde ifade edildiğinin ortaya konulmasının ardından İslâm hukukunda genel manası itibariyle bahse konu şer'î delillerden, kitap, sünnet, icmâ', kıyas, mesâlih-i mürsele, istihsân, örf, sedd-i zerâyi', şer'u men kablenâ, sahabî kavli ve istishâb delillerinin kastedildiği açıklanmıştır.

¹¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 9/247-249.

¹¹³ Tâcuddîn ibnü's-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 124-125; Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fi şerhi'l-kavâidi'l-fikhiyye fi ş-şer'îati'l-islâmiyye* (Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2014), 147; Berzencî, *et-Te'âruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti*, 114; Muhammed Revvâs el Kal'acî - Hâmid Sâdık Kuneybî, *Mu'cemu lugâti'l-fukahâ* (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1988), 210.

¹¹⁴ Zeydan, *el-Vecîz fi şerhi'l-kavâidi'l-fikhiyye fi ş-şer'îati'l-islâmiyye*, 147.

¹¹⁵ Bkz. "dll" md. Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfêhres li elfâzi hadîsi'n-nebevî* (Kahire, 1950).

¹¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz - Ali Bardakoğlu, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Temmuz 2023), 136-138.

1. Fıkıhta Tearuz Kavramı

Fakîh ulemâ nazarında te'âruz kavramının mahiyeti, fıkıhta ve fıkıh usulünde konu ve hakikatte mevcut olma bakımından farklılıklar taşımakla birlikte fıkıhta te'âruz kavramın konusu, hukuk kaideleri arasındaki çelişkiyi ifade edip te'âruzun mevcut olması meselesinde, insanın hata işlemeye müsait olması sebebiyle söz konusu te'âruz durumunun hakiki manada imkan dâhilinde olduğu ve giderilebileceğine yönelik kanaatlerin mevcuttur. Buna ilaveten fıkıhta te'âruz ifadesiyle ilişkilendirilen kavramlardan ihtilâfın, ispat vâsıtları arasındaki çelişki manasına geldiği tenâkuzun da davada iddiada bulunan kişinin iddiasını geçersiz hale getirecek bir söz söylemesi, davranışta bulunması yahut sessiz kalması anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Öte yandan fıkıh usulünde tearuz kavramı, şer'î delillerle ilgili olup te'âruzun mevcudiyeti meselesinde ise bahse konu deliller arasında te'âruzun hakikatte mevcut olmasının mümkün olmayıp müctehid nezdinde zahirde var olduğu genel kabul olmakla birlikte te'âruzun vâki'îliği meselesinde muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Nitekim söz konusu kanaatlerin farklılıklarının yanında delilleri, naklî-aklî ve katî-zannî yönden yaklaşımlarında ortak bir kıstas edinme durumu mevcut olmakla birlikte şer'î deliller arasında söz konusu delillerin naklî yada aklî ve kat'î yada zannî oluşları fark etmeksizin te'âruzun yalnızca hakikî manada vâki' olup zahirde imkan dahilinde olmadığı söz konusu¹¹⁷ muhtelif görüşlerden biri olmakla birlikte aynı şekilde deliller ister naklî yada aklî ister kat'î yada zannî olsun te'âruzu giderme yolu olan tercih metodunun zikredilen deliller arasındaki çelişkiyi giderememesine neden olan delillerin kuvvet bakımından denk vasıflarda olmaları durumu sebebiyle te'âruzun vâki' olabileceğine yönelik ortaya konan kanaat ise bir diğer görüştür. Bunlara ilaveten deliller kat'î olmadığı dolayısıyla yalnızca zannî deliller arasındaki te'âruzun mümkün olduğuna¹¹⁸ yönelik kabul ise bir başka görüşe aittir. Böylelikle deliller arası te'âruzun imkânı konusu muhtelif üç görüş etrafında izâh edilmiştir.

¹¹⁷ Bedreddin ez-Zerkeşî, *Bahru'l-muhîd fî usûli'l-fıkh* (Kuveyt: Daru's-Safve, 1992), 409; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 889.

¹¹⁸ Berzencî, *et-Te'âruz ve't-tercih beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti*, 1/45; Fahrettin Atar, *Fıkıh usûlü* (M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 253.

Te'âruzun fıkıh usulünde sözü edilen edilen manası dikkate alınarak söz konusu te'âruzun rükününe, şartlarına ve mahalline/konusuna yönelik ortaya koyulacak açıklamalar İslâm hukuku cihetinden te'âruza yaklaşımın mahiyetini göstermek bakımından isabetli olacaktır.

a. Rükunları

Rükün kelimesi Arapça 'ر-ك-ن' kökünün mastarı olup sözlükte "köşe, sütun, esas, bir bütünün ayrılmaz parçası" gibi manalara gelmekle birlikte bir fıkıh usulü terimi olarak ıstılahta "bir şeyin varlığının kendi varlığına bağlı olduğu unsur"¹¹⁹ anlamına gelmenin yanı sıra söz konusu kavramın bahse konu edilen tarifini belirtmekle, delillerin tearuzunda söz konusu te'âruzun belirtileceği rükünlerinin te'âruzun ayrılmaz birer parçaları olması sebebiyle te'âruz vaki olduğu hükmüne varmak için önemini ortaya koymak amaçlanmıştır.

İmkân dahilinde olduğu hükmüne varılan te'âruz meselesinde yalnızca bir delilin mevcut olduğu durumlarda te'âruzun varlığından söz edilemeyeceğinden dolayı söz konusu çelişkinin gerçekleşebilmesi için iki veya ikiden fazla delilin bulunması¹²⁰ te'âruzun rükünlerinden ilki olarak açıklanmıştır.

Mezheplerin kabul ettikleri deliller bakımından te'âruz durumu incelemeye alındığında herhangi bir mezhebin, delil olarak kabul etmediği ile delil olarak kabul ettiği şey arasında te'âruz olduğunu belirtmesi mümkün olmayacağından söz konusu te'âruzun gerçekleşebilmesi için çelişkinin kabul edilen deliller arasında mevcut olmasının gerekliliği de te'âruzun ikinci rükünü olarak ifade edilmektedir. Buna ilâveten söz konusu rükünün ortaya konulma gerekliliği mezheplerin delillerin kabulü hususunda muhtelif görüşlere sahip olmaları bakımındandır. Nitekim Hanefilerin kabul ettiği deliller arasında kıyas, istihsânın delil değeri hususunda söz konusu istihsânın kıyas delili ile te'âruzunun, Zâhirîlerin her iki delili de delil kabul etmemesi Şafîilerin ise kıyası delil kabul edip istihsânı delil kabul etmemesi¹²¹ sebebiyle Zâhirîler ve Şafîiler nezdinde kabul görmeyişi misal olarak belirtilebilir.

¹¹⁹ Abdulvehhab Hallâf, *İlm-i usûli'l-fikh* (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 105.

¹²⁰ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 214; Ebu Bekir Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl* (Alasfar, 2019), 2/12.

¹²¹ Berzencî, *et-Te'âruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti*, 1/162.

Te'âruz halinde olma durumu için çelişkili olduğu hükmüne varılan delillerin eşit kuvvette olmaları ve aynı mahal ve zamana yönelik ortaya koyulmuş olmalarının yanında söz konusu delillerin, birinin ispat ettiğini diğeri nefyedecek şekilde birbirine zıt hüküm ifade etmeleri gerekliliği te'âruzun bir diğerk rüknü olarak izah edilmiştir. Nitekim aynı mahal ve konuda birbirine zıt hükümlerle ortaya konan delillerin kuvvet bakımından denk olmalarının gerekliliği de söz konusu delillerin birinin diğerkinden üstün olması durumunda meydana gelen çelişkinin, deliller arasında meydana gelen ve rükünleri belirtilen dar anlamdaki tearuzu ifade etmeyip şarta bağlanmaksızın herhangi iki durumun birbirinden farklılığını ifade etmek için kullanıldığı te'âruzun geniş anlamını karşılayacağı sebebiyle olup mevcut duruma açıklık getirmek içindir. Nitekim delillerin te'âruzunda denklik şartı bulunmadığında durum zayıf ile kuvvetli olanın arasındaki ilişki gibi olur ve kuvvetli olan zayıf olana tercih edilir. Meşhur haberin ne mütevâtir ne de âhad haber ile tearuzunun mümkün olamayacağı¹²² görüşü söz konusu denkliğin bulunmadığında te'âruzun vaki olamayacağı konusuna misal olarak gösterilir. Öte yandan çelişkili deliller arasında mahal ve konu birliğinin yanında söz konusu delillerin birbirine zıt hükümler ifade edip kuvvet bakımından denk olmaları¹²³ gerekliliğinin te'âruzun rüknü mü şartı mı olduğu hususunda muhtelif kabuller yer almakla birlikte söz konusu gereklilik Hanefî usulcüler tarafından te'âruzun rüknü olarak kabul edilmiştir.

b. Şartları

Şart kelimesi Arapça 'ش-ر-ط' kökünün mastarı olup sözlükte "zorunlu tutmak, gerektirmek" anlamlarına gelen "bir sonucun kendisine bağlı olduğu yada varlığı başka durumların gerçekleşmesini mümkün kılan şey, kişinin bir sonucu kendisi veya başkası üzerine borç kılması" manasına gelmekle birlikte terim olarak fıkıh usulünde "bir hükmün varlığı kendi varlığına bağlı olmakla birlikte kendisinin varlığı onun varlığını zaruri kılmayan ve onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıf" manasına gelmektedir.¹²⁴

¹²² Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-pezdevî* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/797.

¹²³ Bahse konu rüknü te'âruzun şartları arasında zikredenler arasında Şevkânî (v. 1250/1834) ve Zerkeşî (v. 794/1392) vardır.

¹²⁴ Bkz. "Şrt" md. İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*.

Te'âruzun şartlarını belirtmeden önce söz konusu kavramın fıkıh usulü cihetinden tanımının yapılmasıyla bahse konu şart kavramının rükün kavramı ile arasındaki fark anlaşılmış olmakla birlikte te'âruzun rükunları ve şartları konusunda muhtelif görüşler sebebiyle şartların rükunlar kabilinden ele alındığının bilinmesinin yanında genel kabule göre te'âruzun şartları olarak ortaya koyulan esasları zikretmek gerekmektedir.

Deliller arası te'âruzun varlığından söz edebilmek için söz konusu delillerden birinin diğerinin söylediğinin aksini ifade edecek şekilde zıtlık oluşturması gerekmektedir. Nitekim herhangi bir konuda birbirinden bağımsız birden fazla delilin aynı hükmü ifade etmek suretiyle birbirlerine mu'âriz olmaları mümkün değildir.¹²⁵ Buna ilaveten te'âruzun vak'î olabilmesi için gereken zıtlık şartını sağlayan delillerin aynı mahal/konu hakkında söz konusu olmaktadır. Te'âruzun sağlanabilmesi için delillerin birbirine zıtlığının ve söz konusu deliller arasında mahal birliğinin gerekliliğinin yanında delillerin vakit bakımından durumları önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu vakit durumunda iki taraf olmakla birlikte te'âruz eden delillerin aynı tarihte nâzil/vârid olup birbirinden farklı hükümleri ihtiva eden nasslarda bulunması¹²⁶ tarih şartının sağlandığı taraflardan biri olarak ortaya konulmuştur. Öte yandan çelişkili halde olduğuna hükmedilen iki nasstan biri belli bir vakitte belli bir konuda bir şeyi emrediyorken/helal kılıyorken diğer nassın aynı konu ve vakitte aynı şeyi nehyetmesi/haram kılması durumu¹²⁷ te'âruzun gerçekleşebilmesi için gereken vakit şartının diğer bir şekli olarak açıklanmıştır.

Neticede te'âruzun imkân dahilinde olabilmesi için gerekli kılınan şartlar mahal/konu, vakit ve delillerin birbirlerine zıt hükümler ifade etmeleri bakımından tasnife tabi tutulmak suretiyle izâha çalışılmıştır.

c. Mahalli

Te'âruzun mahalli ifadesinden kastedilen, deliller arasında te'âruzun gerçekleşmesi için gereken şartlar sağlandıktan sonra söz konusu delillerin neler olduğu konusudur. Nitekim bahse konu deliller, birbirileri arasında zıtlık bulunan ve kuvvet bakımından denk

¹²⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, 214; Nesefî, *Mollacıyûn, Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-menâr mea şerhi nûri'l-envâr ale'l-menâr*, 2/87-89; Zerkeşî, *Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, 4/408; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 883; Atar, *Fıkıh usûlü*, 255.

¹²⁶ Atar, *Fıkıh usûlü*, 254.

¹²⁷ Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fî'l-usûl*, 2/12; Nesefî, *Mollacıyûn, Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-menâr mea şerhi nûri'l-envâr ale'l-menâr*, 2/87.

olmalarıyla Hanefilere göre te'âruzun rükün ve şartlarını yerine getiren deliller ve birbirleri arasında kuvvet bakımından denklik durumuna bakılmaksızın yalnızca zıt hüküm ifade eden deliller¹²⁸ olmak üzere iki grupta incelemeye tabi tutulmuştur.

Te'âruzun mahalli konusunda bazı Şafîî ve Hanefî ulemâ, delillerin bahsi konu edilen ikili tasniften daha geniş bir çerçevede ele alarak çelişkili deliller arasında, naklîlik ve aklîlik durumu dikkate alınmaksızın te'âruzun vaki' olduğu deliller, kuvvet bakımından ve delâlet bakımından her iki açıdan, yalnızca kuvvet açısından yada yalnızca delalet açısından birbirine eşit olan deliller ile sened ve delâlet bakımından her iki açıdan, yalnızca sened veya yalnızca delâlet açısından kat'î olan deliller şeklinde söz konusu te'âruzun vâki' olabileceği delillerin sınıflandırmasına gitmişlerdir. Te'âruzun mahalli kabilinden açıklanmaya çalışılan deliller daha genel bir başka tasnif ile de çelişkili iki delilin birinin diğerinden tabi olmayan vasfiyle veya tabi olan vasfiyle kuvvet bakımından daha üstün olması ve çelişkili iki delilin kuvvet bakımından eşit olması durumuna göre söz konusu deliller incelemeye tabi tutulmuştur. Nitekim bahse konu tasnifin ilk iki durumunda, kuvvet bakımından denkliğin bulunmayışı sebebiyle daha önce bahsi geçen genel manadaki te'âruzun ifade edildiği, deliller arasındaki te'âruzu ise yalnızca son seçeneğin karşıladığı anlaşılmalıdır. Nitekim te'âruzun tarifi, rükunları, şartları ve mahalli ve söz konusu meselelerdeki muhtelif kabuller İslâm hukuku cihetinden açıklanmak suretiyle te'âruz konusunun kapsamı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Te'âruz Eden Deliller

a. Kur'ân'da Te'âruz

Kur'ân'da te'âruz meselesinde Kur'ân'ın hangi deliller ile te'âruzunun mümkün olabileceği konusunda ittifakla kabul edilen görüş Kur'ân ayetlerinin birbirleri ile ve Kur'ân'ın hadis ile te'âruzunun mümkün olduğuna yöneliktir. Nitekim Kur'ân ayetleri arasında imkân dahilinde kabul edilen te'âruzun hakikatte değil zahirde söz konusu

¹²⁸ Söz konusu görüş sahipleri Sadrüşşerîa (v. 747/1346), Teftâzânî (v. 792/1389).

olabileceği bilgisinin yanı sıra Kur'ân ayetleri arasında vâki' olan te'âruz birkaç şekilde meydana gelmektedir.

Mezheplerin aynı Kur'ân ayetlerinin okunuşları konusundaki tercihlerinin birbirinden farklılık arz etmesinin, yedi kıraat sebebiyle söz konusu ayetlerin kıraatlerinin farklılığından kaynaklandığı bilgisi Kur'ân ayetlerindeki te'âruzun, ayetlerin kıraatinde mevcut olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten Kur'ân ayetlerinin kıraatleri arasında vaki olan te'âruz, söz konusu ayetlerden birinin mütevâtir diğerinin âhâd kıraat olması dolayısıyla da gerçekleşebilmesinin yanı sıra belirtilen te'âruz şekillerinin uzlaştırma yahut tercih yoluyla aralarındaki farklılığa çözüm getirilmektedir. Kur'ân ayetlerinin kıraat farklılığına bağlı tearuzunun ardından bazen Kur'ân ayetlerinin birinde söz konusu ayete yönelik muhtelif tefsirlerin bulunması sebebiyle te'âruz vâki' olmaktadır. Böyle bir durumda ayetin tefsirlerinden kaynaklanan te'âruz uzlaştırma yahut tercih yöntemiyle giderilebileceği gibi bazen ayetin tefsir farklılıkları arasında uzlaştırma mümkün olmayarak mezhepleri arasında bahse konu ayetin tefsirleri arasında tercih farklılıkları meydana gelerek ayetin tek bir tefsirinde ittifaka gidilemez. Öte yandan te'âruzun var olduğu hükmüne varılan ayetlerdeki çelişki tefsir yönünden olduğu gibi te'vil yönünden de mümkün olduğu gibi aynı şekilde ayetin farklı tevilleri ve mezheplerin muhtelif kabulleri doğrultusunda söz konusu ayetten farklı hükümlere varılmasına sebep olmuştur.

Kur'ân ayetleri arasında meydana gelen te'âruza, ayetlerdeki lafızların manalarına delalet etmelerinin açıklığı bakımından birbirleriyle çelişkili olmaları durumu da bahis konu edilmiştir. Nitekim söz konusu lafız farklılıklarına, fıkıh usulünde sadece işitilmekle kendisiyle kastedilen mana açık bir şekilde anlaşılacakla birlikte te'vil, tahsîs veya nesih ihtimaline kapalı olmayan lafız manasına gelen zahir¹²⁹ lafız ile manasına delaleti açık olmakla birlikte kendisinden çıkarılan hükmün, sözün söylenmesindeki asıl sebebi oluşturmanın yanında aynı şekilde te'vil, tercih ve neshe kapalı olmayan nass¹³⁰ lafzın te'âruzuna misal getirilmektedir. Buna ilaveten manası bakımından başka bir ihtimali bulundurmuyacak açıklıktaki muhkem¹³¹ lafız ile hükme açık bir şekilde delalet edip

¹²⁹ Muhammed b. Afifi Hudaî, *Usûlü'l-fikh* (Kahire: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1969), 129.

¹³⁰ Hudaî, *Usûlü'l-fikh*, 129.

¹³¹ Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1958), 110; Hudaî, *Usûlü'l-fikh*, 129.

te'vîl ve tahsise kapalı olan müfesser¹³² lafzın te'âruzu veyahut nass-müfesser, nass-muhkem gibi lafız çiftlerinin birbirleriyle te'âruz durumları ortaya konarak söz konusu lafız gurubunun aralarında te'âruzun mevcut olduğu söylenmiştir. Ne var ki sözü edilen lafızlar arasında iddia edilen te'âruz durumunda, te'âruzun gerçekleşmesi için deliller arasında kuvvet bakımından denklik bulunmasının gerekliliğiyle birlikte söz konusu lafızların birbirleri arasında 'vasıfları' itibariyle kuvvet farkı bulunması sebebiyle söz konusu te'âruzun durumda/şekilde mevcut olduğu dolayısıyla te'âruzun delillerin zatındaki kuvvet farkını ifade etmediği anlaşılmalı ve zikredilen lafızlar arasında rükûnları ve şartları ortaya konan te'âruz durumu ile ilişkili olarak delillerdeki söz konusu kuvvet farkı yalnızca vasıflarda yer aldığı için bahse konu te'âruzun var olabileceği yönünde Hanefî fukahâ nezdinde genel kabul mevcuttur.

Kur'ânın ayetleri arasındaki te'âruzun mevcudiyetine ve şekillerine farklı cihetlerden açıklamaların ardından Kur'ân'ın diğer delillerle te'âruzu meselesinde Kur'ân'ın diğer delillerden yalnızca sünnet ile te'âruzunun bulunacağı sahâbî kavli, icma ve kıyas ile Kur'ân ayetleri arasında te'âruzun söz konusu olamayacağı açık olmakla birlikte Kur'ân'ın hadis ile te'âruz durumunda ise te'âruzun hakiki olmadığı ilk bakışta var zannedilen zahiri bir te'âruz olduğu açıklanmıştır.

b. Sünnette Te'âruz

Sünnette te'âruzun denk rivayetler arasında zahirde yahut belirli sebepler etrafında hakikatte mümkün olabileceği ve hadislerin Kur'ân ile te'âruz ilişkisinin hadislerin Kur'ân ayetlerini beyan¹³³ etmesi yada ayetlerin nâsih mensûhuna işaret etmesi şeklinde meydana gelebileceği bilgisi ortaya konmuştu. Nitekim Hadislerin icmâ ile te'âruz ilişkisi sünnet temelli ele alındığında icmâ'nın daha sonra şekillenen ve kabul gören bir delil olması bakımından sünnetin icmâ'a mu'âriz olması genel kanaate göre mümkün görülmemiştir. Öte yandan kıyas delili ile hadis arasındaki te'âruz ilişkisinde de muhtelif kabuller, kıyasın, hadislerin zannî nitelikte olanlarıyla yada hadislerle hiçbir şekilde

¹³² Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, 110.

¹³³ Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, 198, 223, 228.

te'âruz halinde olamayacağına yönelik görüşler muhaddis nokta-i nazarından ortaya konmaya çalışılmıştı.

Muhaddis ulemânın hadislerin te'âruz konusundaki konumuna yönelik yaklaşımlarının yanı sıra te'âruz meselesinin fakih ulemâ nezdindeki mahiyeti sebebiyle te'âruza konu olan şer'î deliller arasında ikinci sırada yer alan sünnet kavramının te'âruz meselesinde hangi tür rivâyetler ile ele alındığına ve söz konusu rivayetlerin hüccet oluşundaki muhtelif kabullere değinmek gerekmektedir.

Ulemânın sünnetin delil değeri kapsamında hadislerin sıhhatini belirlemeye yönelik tutumları, genel çerçeve itibariyle herhangi bir hadis hakkında sahih hükmüne varılabilmesi için senedin sıhhatinin yeterli bulunduğu sened odaklı görüş, Allah Rasûlü'nden (s.a.v.) vârid olduğu kabul edilen rivâyetin metnin dini ve akla muhâlif olmadığı durumda hadisın senedine bakılmaksızın sahih kabul edildiği metin yanlı görüş ve herhangi bir hadisın sahih olduğu hükmüne varılırken söz konusu rivâyetin senedi ve metninin birlikte ele alınmak suretiyle karara bağlandığı görüş¹³⁴ olarak üç gruba ayrılmaktadır. Buradan hareketle hadislerin sıhhatini belirleme yönelik yöntemlerin çeşitlilik arz ettiği ve rivâyetlerin sıhhatinin tek bir yolla belirlenmesi üzerinde ittifak olmadığı anlaşılmalı birlikte hadislerin sıhhatini belirle yolunda ortaya konan bahse konu farklılıklarda muhtelif ekollerin, mezheplerin, müctehidlerin, muhaddis ve fakih ulemânın sahih hadis tespitinde gerekli gördükleri şartların etkisinin olduğu bilinmektedir. Nitekim genel kapsam itibariyle muhaddis ve fakih ayırımına gidilen ulemâ arasında görüş ayrılığı bulunmakla birlikte ittifak ettikleri durumlar da mevcuttur. Ne var ki fukahâ arasında Hanefilerin hadislerin sıhhatini tespitte öne sürdüğü şartların, muhaddis nazarında farklı metot ve özelliklere sahip olduğu da dikkat çekmekle birlikte Hanefilerin ayrıldığı söz konusu şartlar arasında özellikle söz edilen râvide fakîhliğin aranması durumu misal getirilmektedir. Buna ilaveten Hanefilerin muhaddis ulemadan farklılıklarının Hanefilerin rivâyetlerin içeriğine Kur'ân, sünnet ve akla uygun çerçevesinden yaklaşmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

¹³⁴ Ahmed Naim, *Sahîh-i buhârî tecrîd-i sarîh tercemesi* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1976), 1/275-277.

Hadislerin sıhhati meselesindeki tasnifin ardından söz konusu rivâyet mahsülünün, te‘âruz konusu kapsamında mütevâtir, meşhur ve haber-i vâhid türleri ile ilişkilendirilerek ele alınması gerekmektedir. Hadisler arasında sıhhatinde görüş birliğinin bulunduğu hadis türünün adı olan mütevâtir, Arapça “و-ت-ر” kökünden türemiş tefâ‘ul babından olup sözlükte “art arda gelen, peş peşe olan, aralıksız devam eden” manalarına gelmekle birlikte mütekellim ve fukahâ nezdinde konusunun doğru olduğu bilgisini bizzat kendisi ifade eden haber anlamıyla açıklanmakla birlikte söz konusu kavramı muhaddis ulemâ her asırda yalan üzere birleşmeleri imkansız olacak sayıda bir topluluğun aynı özellikleri hâvi başka bir topluluktan rivâyeti olarak izah etmiştir. Mütevâtir hadisin rivâyetinin keyfiyeti ise söz konusu kavramın babının mastarı olan tevâtür kelimesi ile ifade edilmektedir. Nitekim mütevâtir hadiste bahse konu edilen tevatür başlıca şartları da ilk sırada söz konusu mütevâtirin tevatür derecesinde olabilmesi için rivâyeti nakleden topluluğunun sayısının kasıtlı yahut kasıtsız yalan üzere birleşmeye mani‘ olacak bir seviyede olması gerekliliği olarak ortaya koyulmuştur. Ne var ki tevâtür derecesi için birinci sırada belirtilen şarttaki sayı durumu hakkında belli bir sayının öngörülelemeyeceği ve belirli sayılarla kayıtlı olanın gerekliliği yönünde muhtelif kabuller yer almakla birlikte zikredilen sayının dört, beş, on, on iki, yetmiş ve üç yüz gibi rakamlara varması gerektiği yönünde görüşler yer almaktadır. Mütevâtir rivâyet için tevâtür şartlarının ikincisi ise rivâyeti nakleden râvîlerin söz konusu haberin muhtevasını zanna yada akla dayalı olmayıp duyular yoluyla bilmelerinin gerekliliğini ifade eden istinâd şartıdır. Tevatür şartlarının sonuncusu ise ilk iki şartın her tabakada bulunmasının gerekliliğinin ifade edildiği eşitlik/istivâ şartıdır. Öte yandan meşhur rivayeti mütevâtir haberin altında ele alanlara göre son şartın bulunmaması rivâyetin tevâtür derecesine zarar vermemektedir. Nitekim izah edilen şartların neler olduğu muhaddis ulemânın mütevâtir hadis tarifinden hareketle de anlaşılacaktır. Mütevâtir rivâyetin tevâtür derecesinde olması için üzerinde görüş birliğinin olduğu şartların dışında mütevâtir rivâyeti nakleden râvîlerin sayılamayacak kadar çok sayıda olmaları, mezhep, din, bölge ve neseblerinin birbirinden farklı olmaları, adil ve Müslüman olmaları, rivâyeti nakletmeye zorlanmamış olmaları ve râvîler arasında masum imamın da bulunması gibi muhtelif ulemâ tarafından söylenen gerekliliklerin de mütevâtir rivâyetin şartlarına dahil edildiği bilinmektedir. Buna ilâveten mütevâtir rivayet aynı lafızlarla rivâyet edilen lafzî mütevâtir ve aynı

manadaki farklı lafızlarla ifade edilen manevî mütevâtir olmak üzere iki kısımdan oluştuğu bilinmekle birlikte söz konusu mütevâtir hadisin mutlak surette zarûri ilim ifade ettiği¹³⁵ ve mütevâtir haber ile amel edilmesinin gerekliliği genel kabul olup onun nazari ilim ifade ettiğine¹³⁶ yönelik muhtelif görüşler de bulunmanın yanı sıra mütevâtirin sahih deliller arasında hadis türlerinin en üst mertebesinde yer aldığı konusunda görüş birliği olduğu anlaşılmıştır.

Hadislerin hüccet değeri kapsamında ele alınan ve hadis türleri arasında kuvvet bakımından ilk sırada yer alan mütevâtir rivâyetin delil değeri izah edildikten sonra sünnet kapsamında te‘âruz bahsinde konu edilen bir diğer hadis türü olan meşhur, Arapça “ش-ه-ر” kökünün ism-i mefûlü olup sözlükte “yaygın, tanınan, şöhret sahibi” manalarına gelmekle birlikte ıstılâhî manası muhaddis ulemâ nezdinde “Her tabakada ravi sayısı ikiden fazla¹³⁷ üç ve üçten daha fazla¹³⁸ olan rivâyet”¹³⁹ şeklinde ve ilk tabakada râvi sayısı sebebiyle âhâd olup daha sonra tevâtür seviyesine ulaşmayacak şekilde yaygın olan rivayet olarak ifade edilmektedir. Meşhur hadisin ulemâ nezdinde farklı tanımları olmakla birlikte tanımlardaki farklılığa yol açan durum ise ulemânın hadisleri tasnifinden kaynaklanan bir farklılıktır. Nitekim muhaddis ulemâ arasında meşhur hadisi sahih olan ve olmayan şeklinde ayırmak suretiyle mütevâtir hadisi sahih meşhur hadisin altında alanların¹⁴⁰ var olduğu bilinmekle beraber genel itibariyle söz konusu muhaddis ulemâ, hadis rivâyetlerini, sıhhatleri bakımından mütevâtir ve âhâd olarak taksim etmekte olup meşhur rivâyetin de derece bakımından âhâd rivâyetlerin en üst sırasında yer aldığına çoğunlukla görüş birliğine varmıştır. Muhaddis ulemânın meşhur rivâyetin zannî bilgi ifade ettiği ve amel edilmesinde bir zaruriyetin olmadığına dair görüşü, söz konu ulemânın meşhur hadisi âhâd haber kapsamına almasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim mütekellim ulemâ ve fukahânın çoğunluğu/cumhur da muhaddis ulemânın hadis

¹³⁵ Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fî usûli 'l-ahkâm* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985), 2/259; Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl* (Müessesetü'r-Risale, 1997), 4/230.

¹³⁶ Görüş sahipleri: Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî (öl. 319/931), Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085), Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî (öl. 510/1116).

¹³⁷ İbn Hacer, *Nüzheti'n-nazar fî tavzihi nuhbeti 'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, 44.

¹³⁸ Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bâ'isü 'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi 'l-hadîs* (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1979), 139-140.

¹³⁹ Talat Koçyiğit, *Hadis ıstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 219.

¹⁴⁰ İbnu's-Salah, *Ulûmu 'l-hadîs*, 265-267.

taksiminde görüldüğü gibi meşhur hadisi âhâd haber kapsamında değerlendirme yoluna gitmiştir. Öte yandan fukâha arasında Hanefiler meşhur hadisi ara bir kategoride mütevâtir ve âhâd rivâyetten ayrı olarak¹⁴¹ zikretmekle birlikte meşhur rivâyeti kuvvet bakımından âhâdın üzerinde kabul etmişleridir. Hanefilerin meşhuru âhâd hadisten daha üst kategoride görmelerinin yanı sıra meşhur hadisin tanımında sahabe döneminde âhâd/haber-i vâhid iken daha sonra ikinci ve üçüncü tabakada tevâtür derecesine ulaşan rivâyet¹⁴² olarak muhaddis ulemadan farklı bir tarif ortaya koymuşlardır. Buradan hareketle Hanefî fukaha arasında da meşhurun mütevâtir ve âhad arasındaki konumunda farklılıkların var olduğu anlaşılmalı beraber bahse konu edilen Hanefilerin muhaddis ulemadan farklı olarak ortaya koydukları tanım da Hanefiler arasında meşhur hadisi mütevâtir rivayetin kapsamında değerlendirenlerin¹⁴³ tarifi olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla meşhur hadisin tarifinde fukahâdan ayrılan Hanefilerin kendi içinde de meşhuru mütevâtir rivâyet kapsamına almaları ve meşhur hadisi mütevâtir hadis ve âhâd haberden müstakil olarak ara kategoride işlemeleri ile ayrıştıkları görülse de iki yaklaşımda da meşhûr hadisi kesinlikle âhâd haberler içerisinde ele almadıkları anlaşılmaktadır. Buna ilaveten Hanefiler meşhur hadisi mütevâtir ve âhad arasında bir ara kategoride işledikleri gibi hadisin ilim ifade etmesi noktasında da âhâd rivâyetlerden daha üst derece ancak mütevâtirden daha alt derece olarak meşhur hadisin itmi'nânî bilgi gerektirdiğini¹⁴⁴ söylemekle birlikte mütevâtir hadis gibi meşhur hadis ile de amel etmenin gerekli olduğu yönünde görüş birliğine varmışlardır. Meşhur hadis ile eş anlamlı olarak kullanılan müstefiz hadis ise ravi sayısı her tabakada üçten aşağıya inmeyen ancak tevâtür derecesine de ulaşmayan hadis manasında usûlcüler tarafından tarifinin yapıldığı belirtilen hadis türüdür. Meşhûr ile müstefiz hadisi eş anlamlı kullananların¹⁴⁵ aksine Hanefî fukahânın bazılarına göre müstefiz hadis, başta âhâd olan meşhur hadiste olduğu

¹⁴¹ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-pezdevî*, 2/362-370; Abdülmecid et-Türkmânî, *Dirâsât fî usûli'l-hadîs alâ menheci'l-hanefîyye* (Karaçi: Mektebetü's-Seâde, 2009), 91.

¹⁴² Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, 207 Debûsî'nin mütevâtir hadisi meşhur hadis kapsamına görmekle bir bakıma Cessas'ın meşhur hadisi mütevâtir hadisin bir kısmı olarak kabul ettiği görüşü doğrultusunda fikir beyan ettiği söylenebilir.

¹⁴³ Cessas'ın tarifi bu yöndedir.

¹⁴⁴ Mütevâtir hadisi meşhur hadis kapsamında değerlendiren Cessâs ve meşhur hadisin mütevâtir hadisin bir bölümü olduğu görüşünde olan Debusiye göre mütevâtir hadis zaruri ilim ifade ediyor iken meşhur hadis ise nazarî ilim ifade etmektedir.

¹⁴⁵ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 2/274.

gibi daha sonra tevâtür seviyesine ulaşmaması sebebiyle meşhur hadîs kuvvetinde olmayıp âhâd hadisler arasında en üst sırayı almaktadır. Öte yandan Hanefilerin müstefîz hadis olarak sundukları rivâyetlerin meşhur hadisi karşıladığı söylenmekle birlikte söz konusu iki kavramın birbirleri yerine kullanılabilmesi görüşü yaygın olmuştur.

Ulemânın kuvvet bakımından hadisin türlerine yönelik muhtelif izahatları sebebiyle ortaya konan hadislerin ilk iki çeşidini ortaya koyduktan sonra mütevâtir derecesine ulaşmayan ve hakkında muhtelif görüşler bulunan bir diğer hadis türünün ismi olan âhad, Arapça “bir, tek” anlamına gelen “ح-ا” kökünün mastarının çoğulu olmakla birlikte ıstılâhta “bir kişinin rivâyet ettiği hadis, tevâtür derecesine ulaşmayan hadis” anlamında olup söz konusu hadis türünü karşılamak için haber-i vâhid ibaresi de kullanılmaktadır. Muhaddis ulemâ, âhâd hadis türünü kendi içinde râvîlerinin sayısı her tabakada en az üç olan meşhur hadis, râvîlerinin sayısı her tabakada iki olan aziz hadis ve bir olan garip hadis olarak üç bölüme ayırmış olup söz konusu taksim mütekellim fukahâ arasında da benimsenmiştir. Ne var ki Hanefî fukahâ âhâd hadis/haber-i vâhid taksiminde diğerlerinden farklı bir görüşle daha önce bahsi geçtiği üzere meşhur rivâyeti haber-i vâhid kapsamından çıkarıp haber-i vâhidi ise mütevâtir hadis ve meşhur hadis seviyesine ulaşmayan hadis¹⁴⁶ olarak tanımlamakla birlikte söz konusu âhâd/haber-i vâhid hadis türünün zannî bilgi ifade ettiği ve haber-i vâhid ile amel etme konusunda çoğunlukla bir zorunluluğun olmadığı yönünde görüş beyan etmişlerdir. Haberi vâhidin zann mı yakînî ilim mi ifade ettiği konusunda muhtelif görüşler bulunması sebebiyle ulema arasında haber-i vâhidin hüccet değerine dair farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Nitekim Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve Ebû Yusuf (v. 182/798) haber-i vâhidin delil olamayacağını İmam Şafîî ise delil olduğu görüşünde iken İmam Malik (v. 179/795) ise haber-i vâhidin delil değerini Medîne ehlinin ameline ters düşüp düşmemesi açısından değerlendiriyorken muhaddis ulemâ ise adalet sahibi ve güvenilir bir râvînin rivâyet ettiği haber-i vâhidi delil kabul etmektedirler. Buna ilâveten muhaddis ulemâ başta olmak üzere genel kabul ise

¹⁴⁶ Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Füsûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/243; İsmail Hakkı Ünal, *İmam ebû hanîfe'nin hadis anlayışı ve hanefî mezhebinin hadis metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 133.

haber-i vâhidin ilm-i yakîn ifade ettiği, dinde delil kabul edildiği ve amel edilme zorunluluğunun bulunduğu dair görüş olmuştur.

Muhaddis cihetinden incelemeye tabi tutulan hadisin birbirleriyle ve diğer delillerle te'âruz meselesinden önce hadislerin muhaddis ve fukâha arasında muhtelif tasnife tutulması ve delil değerlerine yönelik farklı kabullerin yer alması sebebiyle ele alınan mütevâtir, meşhur ve âhâd hadislerin muhaddis, cumhur ve Hanefi ulemâ nezdindeki mahiyet ve kapsamlarının izâhı ardından söz konusu delillerin te'âruz meselesindeki konumlarına değinilmesi konunun anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

Hadislerin te'âruzu meselesinde rivayetlerin üç tür üzerinden ele alınması fukahâ arasından Hanefilerin muhtelif taksimleri sebebiyle gerekmiş olup bahse konu edilen mütevâtir ve meşhur hadisin te'âruz meselesindeki konumları çoğunlukla muhaddis ulemânın kabulleri doğrultusunda olmakla birlikte fukahâ nezdinde sünnetin te'âruzla ilişkisinde daha çok tartışma konusu olan türü haber-i vâhidin diğer deliller karşısındaki konumu olmuştur. Şer'î delillerin ilk sırasında yer alan Kur'ân ile haber-i vâhid arasındaki te'âruz konusuna haber-i vâhidin Kur'ân'a muarız olamayacağı kabulü yer almakla birlikte bazı gruplar hadisin Kur'ân'a muarazasını mümkün görmüşler.¹⁴⁷ Ancak haber-i vâhid özelinde Kur'ân ile ihtilâf durumu umum-husus veçhesinden ele alınmakla birlikte söz konusu muaraza durumunda Kur'ân ile haber-i vâhid arasındaki takdim meselesinde muhtelif görüşler ortaya konmuştur. Nitekim Kur'ânın kat'îliği sebebiyle zan ifade eden haber-i vâhide önceleneceği, haber-i vâhidin Kur'ân karşısında ancak tebyîn veya neshe işaret etme rolü gereği Kur'ân'a takdîm edilemeyeceği gerekçeleri Kur'ân'ın haber-i vâhide öncelenmesi yönünde görüş beyân edenlerin savunmalarıdır. Haber-i vâhidin te'âruz konusunda ilişkili olduğu bir diğer delil ise kıyas olup aynı şekilde iki delilin te'âruzu halinde ulema arasında söz konusu te'âruzu mümkün görmeyenler mevcut olduğu gibi mümkün görenler de var olup mümkün görenler arasında da söz konusu te'âruz durumunda hangisinin tercih edileceği yönünde görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Nitekim Hanefiler kıyas ile haber-i vâhidin te'âruz ettiği durumlarda

¹⁴⁷ Mutezili ve hariciler.

haber-i vâhidi kıyasa öncelerken¹⁴⁸ Malikilerde ise söz konusu te‘âruz durumunda Hanefilerin görüşü doğrultusunda fikir beyân edenler olduğu gibi kıyasın haber-i vâhide takdimini savunanlar da mevcuttur. Ne var ki Hanefilerin bahse konu görüşlerinde kastedilen Ebu Hanife, İmam Muhammed ve Ebu Yusuf’un görüşleri olup Hanefi ulemâ arasında da söz konusu te‘âruz meselesindeki takdim konusunda ihtilâflı görüşler ortaya koyulmuştur.

Hadislerin te‘âruzun meselesindeki konumu hadis türleri ile bağlantılı olarak Kur’ân ve kıyas ilişkisine değinerek belirtilmesinin yanında fıkıh usûlü eserlerinde hadislerin birbirleri ile te‘âruz durumunda ise sözü edilen te‘âruzun mümkün olabileceği ve söz konusu muâriz rivâyetler arasında bir tercih sebebi bulunamadığında ise rivâyetlerde te‘âruzun hakkında vâki‘ olduğu meseleye dair sahâbe kavline başvurulması gerektiği belirtilmektedir.¹⁴⁹ Ne var ki söz konusu te‘âruz durumunun devam etmesi halinde ise sahabe kavlinden kıyas işlemine gidilmesi ihtilâflı meselede kıyaslar arası muâraza olduğunda müctehidin derinlemesine araştırma yapmak suretiyle kıyas ile varılan hükümlerden dilediği ile amel edebileceğine ancak bu durumun da imkan dahili olmadığı noktada mezhebinin kâideleri doğrultusunda hükme varması/takrîru’l-usûl gerektiği şeklinde te‘âruz giderilmeye çalışılmıştır.

Netice itibarıyla fukahâ nezdinde sünnetin te‘âruzla ilişkisine fukahânın sünnetin hüccet oluşundaki tutumları belirli hadis türleri çerçevesinde muhaddis ulemâ ile karşılaştırılmak suretiyle ele alınıp te‘âruz meselesine zemin hazırlanmasının ardından hadislerin birbirleri ve diğer deliller ile te‘âruz konusunda var olan kabuller belirtmeye çalışılmıştır.

c. İcmâ‘da Te‘âruz

İcmâ‘ kelimesi Arapça ‘ج-م-ع’ kökünden türemiş if‘âl babının mastarı olup sözlükte “karar vermek, görüş birliğine varmak” manalarına gelmekle birlikte fıkıh usulünde müctehidlerin, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) vefatından sonra herhangi bir zamanda dini bir

¹⁴⁸ Recep Tuzcu, *Hanefî usûlünde hadis-debûsî örneği*- (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 232.

¹⁴⁹ Molla Hüsrev, *Mirkâtu’l-vusûl ilâ ilmi’l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

mesele üzerinde fikir birliğinde bulunmaları manasında bir tanım bulunmakla birlikte icmâ'a dair muhtelif tanımlar mevcut olup tanımlardaki söz konusu ihtilaf, ekollerin icmâ'ın mahiyeti ve şartlarında farklı görüşlerde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. İcmâ'a yönelik Hanefî usul eserlerinde hüccet olan icmâ'ın ister akli ister şeri olsun¹⁵⁰ dönemin âdil ve müctehid alimlerinin bir hükümde ittifak etmeleri¹⁵¹ şeklinde yer almaktadır. İcmâın tanımında yer verilen görüş birliği/ittifak kavramının Hanefilere göre icmâ'ın rüknünü ifade ettiği¹⁵² ortaya konulmakla birlikte görüş birliğinin müctehidlerin çabası dahilinde olup olmadığı konusu tartışılmakla birlikte bahse konu görüş birliğinin kendiliğinden oluştuğu kanaatine varılıp diğer yandan icmâ'ın çeşitlerine dair muhtelif tasniflere gidilmiştir. Nitekim icmâ'ın kavli, fiilî ve sükûti icmâ şeklinde taksim edilmesi mevcut olduğu gibi söz konusu icmâ'ın azimet ve ruhsat¹⁵³ cihetinden de sınıflandırıldığı bilinmekle birlikte söz konusu icmâ', sahâbenin icmâ'ı, diğer sahâbîlerin sükutuyla sahâbenin bir kısmının icmâ'ı, sahâbeden sonra her asırdaki âlimlerin kendilerinden önce bir görüşün bulunmadığı konudaki bir hüküm üzerinde icmâ'ları ve selef ulemânın daha önce üzerinde ihtilâf ettiği bir konuda sonradan oluşan icmâ'¹⁵⁴ olmak üzere dört çeşide ayrılmıştır. Buna ilaveten icmâ'da bulunan müctehidleri, icmâ'ın delil oluşunu ortaya koyan naslar dolayısıyla kerâmet ile ilişkilendirilmesiyle birlikte söz konusu müctehidlerin ictihâd edebilmeye ehil olmaları bakımından tasnife tabi tutarak icmâ'a ehil olma şartlarının belirtilmesinin yanında söz konusu şartlara, icmâ' ehlinin yalnızca sahâbeden oluşması, yalnızca Allah Resûlü'nün (s.a.v.) ailesinden oluşması ya da yalnızca Medîne ehlinin icmâ'a ehil olabileceği yönünde muhtelif görüşlerle ziyade bulunulmuştur. Söz konusu ziyade şartlardan yalnızca sahâbe icmâ'ının mümkün olabileceğini savunanların görüşleri, icmâ'ın tanımında geçen görüş birliğinin dönemin müctehidlerine ait olması gerekliliğinden hareketle ve sahâbe sonrası dini bir konuda kuran ve sünnette açıkça geçmeyip ictihad gerektiren hususların zahir olacağına tabii

¹⁵⁰ Alauddin Muhammed es-Semerkindî, *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl* (Devha: Matabi'u'd-Devha, 1984), 490.

¹⁵¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 31.

¹⁵² Muhammed Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerhu mirkâti'l-vusûl* (Beyrut: Daru's-Sâdir li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2011), 315.

¹⁵³ Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 1/303; Neseî, *Mollaciyyûn, Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-menâr mea şerhi nûri'l-envâr ale'l-menâr*, 2/180; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerhu mirkâti'l-vusûl*, 315.

¹⁵⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 31.

olması sebebiyle icmâ'ı yalnızca sahâbe ile sınırlı tutma konusu genel kabul görmemiştir. Öte yandan icmâ' ehlinin Allah Resûlü'nün (s.a.v.) ailesi olabileceği görüşünde ehli beytin keramete en layık olanlar¹⁵⁵ olduğu açık olmakla ve kabul görmekle birlikte aynı zamanda ilmin gerekli olduğu icmâ' konusunda yalnızca nesep bağının sınırlandırılmasıyla icmâ' ehlinin belirlenmeye çalışılması uygun görülmemiştir. Nitekim söz konusu iki şartı savunanlar iddialarını icmâ'ı delil kılan naslarla delillendirmek suretiyle ortaya koymakla birlikte söz konusu nasların açıklaması yapılarak bahse konu iddialara karşı görüş beyan edilmiştir. Öte yandan icmâ' ehlinin Medîne ehli olması konusunda icmâ'ı delil kılan naslar arasında bir kayıt bulunmamakla birlikte fakîh ulemânın büyük bir kısmının, Medine ehlinin icmâ'ını uygulamanın bir zorunluluk ifade etmediği¹⁵⁶ görüşünde oldukları bilinmektedir. Şer'î deliller arasında Kur'ân ve sünnetten sonra gelen icmâ'ın, tanımı, icmâ' için gereken şartlar ve icmâ' ehli muhtelif görüşlerle birlikte ortaya konmak suretiyle söz konusu icmâ'ın delil değerinin anlaşılması yolunda izâhatlara yer verilmiştir.

İcmâ'ın mahiyeti ve kapsamına değindikten sonra söz konusu icmâ' delilinin kuvveti cihetinden Kur'ân ayetleri ve makbul rivayetlerle te'âruzunun mümkün olamayacağı açık olmakla birlikte hadisin, Kur'ân'daki nâsih mensûh ayetlerin durumuna işaret edebileceği gibi icmâ'ın da yalnızca hadislerin ihtilâflı durumlarını beyân etmeye yönelik mevcut olabildiği ortaya koyulmuştur. Nitekim söz konusu durum ise asıl itibariyle icmâ'ın muhalefeti değil söz konusu hadisler arasındaki ihtilâfi gösteren bir durumdur. Buna ilaveten icmâ' delilinin kendi içindeki te'âruz durumunun, yalnızca sahâbenin icmâ'ını, yalnızca ehl-i beytin icmâ'ını ya da sadece Medîne ehlinin ameli/icmâ'ını savunanlar nezdinde mümkün olabileceği ancak genel kanaat çerçevesinde tarifi yapılan icmâ'ın oluşumu itibariyle 'icmâ'lar arasında te'âruz' diye bir durumun söz konusu olamayacağı söylenmiştir. İcmâ'ın kıyas te'âruzu konusunda ise Hanefilere göre bir meselede icmâ' dâhilinde yer alan sahâbe icmâ'ı/sözü, kıyasa muâriz halde bulunuyorsa ve söz konusu sahâbe sözü Kur'ân ve sünnete muhalif değilse sahâbenin söz konusu sözü rastgele söylediği düşünölemeyeceğinden ve bahse konu söz, kıyasla muhalefeti sebebiyle

¹⁵⁵ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-pezdevî*, 3/348.

¹⁵⁶ Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Almosahim, 1994), 2/149.

sahâbenin kıyası olamayacağından kıyasa takdim edilir. Öte yandan İmam Şafî ise mutlak olarak sahâbenin taklit edilip söz konusu görüşlerine bağlı uygulamada kalınması görüşünde olmadığından¹⁵⁷ sahâbe icmâ'ı ile kıyas arasında meydana gelen te'âruz durumunda kıyasın icmâ'a takdim edileceği yönünde görüş beyan etmiştir. Nitekim sahâbe icmâ'ı ile kıyasın te'âruzunda fikir ayrılığına sebep olan durum Hanefî ulemâ ile İmam Şafî'nin sahâbenin söz, fiil ve takrirlerinin Allah Resûlü'ne (s.a.v.) aidiyeti konusundaki farklı tutumlarından kaynaklandığı bilinmektedir. Nitekim Hanefî ulemâ Allah Resûlü'nden (s.a.v.) vârid olan hadislerle amel etmenin yanı sıra sahâbe sözü ile amel etmeyi de benimsemiştir. İcmâ ile kıyasın te'âruzunda icmâ'ın önceleneceği, icmâm kat'î delil olduğu¹⁵⁸ kıyasın ise kat'î ilim gerektirmediği gerekçesiyle de ortaya konulmak istenmiştir. Ancak söz konusu görüş genel kanaati oluşturmamaktadır.

Nitekim icmâ' delilinin tarifi ve kapsamı ortaya konularak söz konusu delilin mahiyeti izah edilip icmâ'ın diğer deliller karşısındaki te'âruz durumuna muhtelif görüşlere yer verilerek değinilmek suretiyle konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

d. Kıyasta Te'âruz

Kıyas kelimesi Arapça “ق-ي-س” kökünün mastarı olup sözlükte “ölçmek, eşitlik,¹⁵⁹ kıyaslamak” manalarına gelmekle birlikte fıkıh usulünde hakkında açık hükmün bulunmadığı bir meselenin hükmünü, aralarında bulunan ortak bir özelliğe yada benzerliğe dayanarak hükmü açıkça ifade edilen meseleye göre belirlemek anlamına gelmektedir. Kıyasın, şeriatın tevkîfliğinin karşı tarafındaki re'y anlamı, şeriatın ibadete yönelik ve akla (ma'kûl) yönelik yapılan tasnifindeki ma'kûl/rasyonel gerçek manası ve genel kural olarak ifade edilmiş şekilleri yaygın manaları olmakla birlikte nazar ve delil anlamlarına geldiği de söylenmektedir.

Kıyasın fıkıh usulünde tanımları ulemâ nezdinde farklı şekillerde ortaya konulmakla birlikte kıyasın tanımlanamayacağı yönünde görüşlerin de mevcut olmasının yanı sıra söz

¹⁵⁷ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, ts.), 55.

¹⁵⁸ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-pezdevî*, 3/280; Serahsî, *Temhîdû'l-fusûl fi'l-usûl*, 1/302.

¹⁵⁹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît tercümesi* (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/997.

konusu muhtelif görüşler ekoller arasında olduğu gibi bir ekol arasında farklı âlimler nazarında da meydana gelmiştir. Nitekim kıyasın, hükmün illetindeki ortaklık sebebiyle asıldaki hükmü fer'e vermek¹⁶⁰, fer'i asla iliştiirmek yada iki mezkûrdan/ma'lûmdan¹⁶¹ birinin hükmünü aralarında bulunan ortak illete dayanmak suretiyle diğerine beyân etmek¹⁶² manasında tanımları yapılmakla birlikte söz konusu tanımlara mahza dil yoluyla anlaşılabilen ve re'y¹⁶³ ifadelerinin eklendiği bilinmektedir.

Kıyasın usulcüler nezdinde ortaya konulan tanımlarında yer alan illet, re'y ifadelerinin tanımdaki konumları itibariyle muhtelif görüşler ortaya konulmasının yanında söz konusu muhtelif tanımlar kıyasın türlerine yönelik yapılan sınıflandırmada farklılıkların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bahse konu tanımlara ulemâ tarafından eklenen muhtelif kayıtlar ile kıyasın temelde üç açıdan tasnife tabi tutularak türlerinin ortaya konduğu söylenebilir. Kıyasın türleri, geniş manadan dar manaya ifade ettiği doğruluğa binâen aklî¹⁶⁴- naklî kıyas, tard, aks ve istidlâl kıyası¹⁶⁵, illet, delâlet ve şebek kıyası ve celî, vâzih¹⁶⁶, hafî¹⁶⁷ ve mürsel kıyas olarak sınıflandırılmakla birlikte muteber olup olmama açısından sahih ve fasid kıyas olarak iki ayrılmanın yanı sıra söz konusu kıyas yaygın tasnifiyle illet ve delâlet kıyası¹⁶⁸ olarak ifade edilmekle beraber İmam Şafî'nin şer'î kıyas türlerine dahil olduğunu ifade ettiği şebek kıyası konusunda farklı kabullerin yer almasının yanısıra fukahânın büyük çoğunluğu iki kıyas türü arasında fark gözetmemektedir. Ne var ki söz konusu şebek kıyas Hanefî fukahâ nazarında dikkate alınmamakla birlikte Hanefî fukahâ kıyası sınıflandırırken temelde aklî ve şer'î kıyas

¹⁶⁰ Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl fî beyâni's-şebek ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl* (Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1971), 18.

¹⁶¹ Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fusûsu'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/274-275.

¹⁶² Semerkandî, *Mizânu'l-usûl fî netâici'l-ukûl*, 2/794; Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 177.

¹⁶³ Muhammed b. Fıramurz Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 48.

¹⁶⁴ Maturidi ve Bakıllani kıyas tariflerinden anlaşılabilen kıyas türü.

¹⁶⁵ Maliki usulcü Tilimsânî'nin tasnifi.

¹⁶⁶ Yunus Apaydın, *İslam hukukunda deliller ve yorum metodolojisi- imam gazâlî* (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 2/244.

¹⁶⁷ Hafî kıyas Hanefî fukahâ nezdinde daha çok istihsânî karşılamaktadır.

¹⁶⁸ Cüveynî'nin tanımı: iki benzer şeyden biriyle diğerine istidlâl etmektir.

olarak ifade ettikten sonra her bir bölümün alt türlerini/kısımlarını açıklama yoluna gitmiştir.

Kıyasın fakih ulemâ nazarındaki farklı tanımlarının kıyas işleminde muhtelif türlerin ortaya konulmasına sebebiyet vermesinin yanında söz konusu tanımlardan hareketle kıyasın rükün ve şartları belirtilmek istenmiştir. Kıyasın rükün ve şartları hakkında görüş beyan etmeyen ulemâ olduğu gibi bu konuda muhtelif izahatlarda bulunan alimlerin de mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim kıyasın rükünları ifadesinden kastedilen tanımlarda yer alan asıl, fer‘, hüküm ve illet ifadeleridir. Kıyasın rükünlerinin ilki olan asıl kelimesi Arapça “-ا-ص-ل” kökünün mastarı olup sözlükte “temel, kaynak, kaide, kök, esas” anlamlarına gelmekle birlikte fıkhîta hükmü nas yada icmâ‘ aracılığıyla doğrudan belirlenmiş şey manası ile kıyası rükününü ifade etmek için kullanılmasının yanısıra asıl kavramının, şer‘î kaynaklık teşkil eden kitap, sünnet, icma ve kıyası ifade eden delil manası bakımından Kur‘ân’ın kastedildiği manada, fıkıh usulündeki kaidelerin küllî-cüz‘î ayrımındaki külli kaide manasında, bir meselede değişmeyi zorunlu kılan daha sonra meydana gelen bir durumun meydana gelmesinden önceki halini ifade eden istishâb manasında, çoğunlukla Hanefî fukahânın butlâna ve fesada yol açan sebepleri ifade ederken asıl-vasıf tasnifindeki söz konusu sebepleri nitelerken vasıf kavramının mukabili manasında, hukukta vakıfların akdinde taşınan yada taşınmayan malları karşılamak için vakfedilen mal manasında ve bazı mecelle kaideleri arasında yer aldığı ve halef kavramına mukabil şeri hükümde ilk önce te‘alluk eden şey, öncelikli husus manasında kullanıldığı da bilinmekle birlikte bahse konu asıl ifadesinin farklı açılardan manaları da bulunmaktadır.¹⁶⁹ Kıyasın rükünü olarak ele alınan söz konusu asıl kavramının fıkıh usulünde makîsu’n-aleyh tabirini karşıladığı bilgisi mevcut olmakla birlikte söz konusu kavram ile kastedilenin, asıl hükmündeki nassın konusu, hükmü yada hükmünün delili olup olmadığı hakkında muhtelif görüşler de bulunmaktadır. Kıyasın rükünları arasında ilk sırada yer alan asıl kavramının ardından gelen ikinci bir rükün olan fer‘, Arapça “-ر-ع-ف” kökünün mastarı olup sözlükte “dal, kol, bölüm, bir şeyin üst kısmı”¹⁷⁰ manalarına gelmekle birlikte fıkıh usulünde hükmü nasslarda açıkça yer almayan, hükmü hakkında

¹⁶⁹ Bkz. “asl” md. Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbu’t-ta’rîfât* (Beirut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983).

¹⁷⁰ Bkz. “fr” md. İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*.

nassın bulunmadığı ve asıl ile kıyası yapılarak söz konusu aslın hükmünün verildiği meseleyi ifade etmektedir. Fer‘ kavramının tanımına ilaveten kıyasın ilk rüknü olan aslın makîsu’n-aleyh ile ifadesinin mukabilinde fer‘ kavramını karşılamak için fıkıh usulünde makîs ibaresi kullanılmaktadır. Asıl ile ilişkisi bakımından fer‘in kıyas işleminde kullanılabilmesi usulcülere göre asılda mevcut olan illetin fer‘ bulunulmasına bağlı olduğundan söz konusu illetin fer‘de bulunması durumunun yanında kıyasa tabi tutulan meselede bir başka nassın ve icmâ‘ın söz konusu olmaması gerektiğini şart koşmuşlardır. Kıyasın rükünleri arasında bahsi geçen asıl ve fer‘ kavramlarının ardından sonra bahse konu edilecek hüküm, Arapça “ح-ك-م” kökünün mastarı olup “görüş, karar, yargı, düzeltme”¹⁷¹ manalarını ifade ettiği bilinmekle birlikte fıkıhta mükelleflerin tasarrufları/fiilleri ile alakalı olan hitaplar anlamına gelmesi bakımından tarifi açık olmakla birlikte mantık ve kelimeler ilimlerinde muhtelif tanımları ilimlerin ciheti çerçevesinde ortaya konmuştur. Kıyasın rükünleri arasında son sırada mevzubahis edilen illet konusunda muhtelif kabuller olmakla birlikte söz konusu kelime Arapçada “ع-ل-ل” kökünün mastarı olup sözlükte “sebepl, hastalık, kusur, gerekçe, engelleyici durum”¹⁷² manalarına gelmekle birlikte fıkıhta mevcut olduğu halde değişikliğe sebepl olan, asılda bulunan hükmü zorunlu kılan ve iki konuyu bir hükümlde bir araya getiren müşterek özellik manalarına gelmektedir. Asıl ve fer‘ arasındaki ilişkinin temelinde yer alan illetin mevcudiyeti de ancak asıl ile bilinebildiği gibi istinbat/çıkarım yoluyla da bilinmekle birlikte söz konusu istinbatın hangi yollarla mümkün olabileceği konusunda ise fakih ulema nazarında görüş farklılıkları bulunmakla birlikte illet şartları ve mahiyetine yönelik de muhtelif görüşler mevcuttur. Nitekim Hanefi fukâha arasında kıyasın tek bir rüknü olduğu ve rüknün de illet olduğu savunulurken mütekellim usul alimleri ise kıyasın rükünlerinin dördünün de rükn olduğunu kabul etmekle birlikte illetin rükünler arasında en önemlisi olduğu görüşünde bulunmuşlardır. Dolayısıyla muhtelif görüşlerin de etkisiyle illetin bölümleri, şartları ve kabulü konusunda muhtelif görüş ve itirazlar bulunmakla birlikte illet bahsi fıkıh usulünde karmaşık/çetrefilli meseleler arasında yer almaktadır. Kıyasın rükünlarına yönelik ortaya konmaya çalışılan izahların akabinde

¹⁷¹ Bkz. “hkm” md. İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*.

¹⁷² Bkz. “all” md. Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luğa* (Dımeşk: Dâru’l-Fikr, 1979); Bkz. “all” md. İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*.

kıyas işleminin uygulanabilmesi için gereken şartlar konusunda fukaha arasında farklı görüşlerin mevcut olduğu bilinmekle birlikte söz konusu şartlar dört kısımda ele alınmaktadır. Kıyasta, asılda mevcut olan hükmün yalnızca söz konusu asıla has olmaması durumu, Hanefî fukahânın asıldaki hükmün akılla idrak edilmemesi ve kıyas işleminde ayrı tutulması olarak iki şekilde gerçekleşebileceğini belirttiği aslın hükmünün kıyastan ayrılmaması durumu, ulemânın çoğunluğuna göre kıyas işleminin bir başka kıyas işlemi üzerinde uygulanması caiz görülmediğinden hareketle kıyasta asıl ile yani kitap, sünnet ve genel kabule göre icmâ' ile sabit olan hükmün denk konumundaki fer'e aynı şekilde geçirilebilmesi durumu ve kıyasın söz konusu delillerle/nassla ile belirlenmiş hükmü değiştirmemesi durumları kıyasın şartları olarak ifade edilmiştir. Kıyasın rükün ve şartlarının mahiyeti açıklanmaya çalışıldıktan sonra kıyas işleminde rükünların tarifinin yanında söz konusu kıyasın tanımında geçen asılda mevcut olan hükmün fer'e verilmesi durumunu ifade etmek için ta'diye kavramı kullanılmakla birlikte zikredilen kavramı karşılamak için tanımlardan hareketle haml, ibâne, ispat ve izhar gibi tabirler de kullanılmıştır. Kıyasın rükün ve şartları ulemânın muhtelif tanımlamalarından hareketle genel kanaate göre ortaya koyulmuş olmakla birlikte kıyasın Kur'ân, sünnet ve icmâ'dan sonra şer'î deliller arasında yer aldığı genel kabul olmasının yanı sıra kıyasın hüccet oluşuna itiraz mahiyetinde muhtelif görüşler de mevcuttur. Nitekim ayetlerle delillendirilmek suretiyle zannın kuvvet bakımından hoş görülme yerilen bir bilgi türü olduğu ve kıyasın da zan ifade etmesi, nassların hüküm ifade etmede yeterli olmaları dolayısıyla ve Allah'ın dininin eksiklikten uzak olacağı sebebiyle kıyasa gerek olmadığı, kıyasla hükümde bulunmanın Allah'ın nazil ettiği nasslar haricinde bir şeyle hükme varmak olması ve insanın kendiliğinden hüküm vermesinin doğru olmadığı gibi gerekçelerle hücciyeti kabul edilmeyen kıyas, amel için zan ifade etmenin yeterli olduğu, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) de kıyas yöntemini kullandığı ve kıyas işleminin Allah Resûlü'nün (s.a.v.) uygulamasına işaret eden rivâyetlerin özünde bulunması sebebiyle tevâtür ifade edeceği ve sahabenin kıyasa başvurmanın meşru olduğuna yönelik icmâ'ının bulunması gibi gerekçelerle ve söz konusu delillendirmelerin umumi kanaati teşkil etmesi sebebiyle şer'î delil olarak ele alınmaktadır.

Kıyasın kapsam ve mahiyetine dair ayrıntılı izâhâtlardan sonra bahse konu kıyas delilinin şer'î delillerle tearuzu meselesine değinmek gerekmektedir. Kıyasın diğer şer'î deliller

karşısındaki konumu, kuvvet bakımından kıyasın zan ifade ediyorken Kur'ân nassının ve sahih sünnetin kat'î bilgi ifâde etmesi dolayısıyla te'âruzu hakiki manada mümkün görülmemekle birlikte söz konusu delillerin birbiri karşısındaki konumu umûmun tahsisi cihetinden ele alınmıştır. Nitekim kıyas ile umûm arasındaki tahsis ilişkisinde hangisinin önce tercih edileceği konusunda muhtelif görüşler bulunmakla birlikte söz konusu görüşlerin delillendirmelerle ortaya koyuldukları bir takım gerekçeler mevcuttur. Kıyas ile umûm arasındaki ilişkide, kıyasın fer' olup umûmun ise asıl olması, kıyas işlemi ile doğrudan lafızlarla ortaya koyulamayan/mantûk olmayan şeylerin hükmünün talep edildiği bilgisi mevcutken umûmda ise lafızların doğrudan ortaya koyulduğu durumu ve Mu'az hadisinde¹⁷³ Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Muaz'a kitap ve sünneti zikrettikten sonra ona ne ile hükmedeceğini sorduğunda ictihâd demesinden anlaşılacağı üzere kıyasa en son aşamada başvurulacağı sünnette sabit olması gerekçeleriyle umum kıyasa öncelenmiştir. Nitekim umumun kıyasa öncelenmesi durumunda ortaya konulan gerekçelere haber-i vahidin Kur'ân'a tahsisinin yapıldığı gibi muhtelif itirazlar yapılarak cevap verildiği bildiği bilinmekle birlikte kıyasın umûma önceleneceği görüşünde olanlar ise umûmun mecaz veya has için konulabildiği gibi vaz edildiği anlam dışında da kullanılabilmesinin mümkün oluşunun yanında kıyasın söz konusu durumlara muhtemel olmadığı ve umûmun kıyasa öncelenmesinin kıyas ile Kur'ân'ı birleştirmek suretiyle ikisi ile birlikte amel etmek manasına geleceğinden mümkün olmadığı gerekçelerini sunmuşlardır. Nitekim kıyasın umûma takdîmi hususunda ortaya konan gerekçelere ise sebepleri ayrıntılandırılarak kıyastaki ihtimal ve yanılığın daha çok olduğu ve bahsi geçen Kıyas ile Kur'ânı birleştirme konusundaki gerekçenin fasid olduğuna yönelik görüşlerle itirâzlarda bulunulmuştur.¹⁷⁴

Şer 'î deliller arasında Kur'ân, sünnet ve icmâ 'dan sonra yer aldığı ittifak bulunan kıyas delilinin tanımı, türleri, rükün ve şartları ile söz konusu meselelerdeki ulemânın muhtelif görüşlerine ve kıyasın delil değeri konusundaki ayrımlara yer verdikten sonra söz konusu kıyas delilinin şer'î delillerle te'âruzu meselesinde bahse konu deliller karşısındaki konumu ifade edilerek ulemâ arasında kıyas ile Kur'ân ve sünnet delili

¹⁷³ Hadisin tamamı için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.).

¹⁷⁴ Apaydın, *İslam hukukunda deliller ve yorum metodolojisi- imam gazâli*, 137-139.

arasındaki ilişki takdim meselesi üzerinde muhtelif görüş ve itirâzlar çerçevesinde izah edilmeye çalışılmıştır.

B. TEARUZUN HÜKMÜ/MAHLAS/TEHALLÜS

Fıkıh usûlünde şer'î deliller arasında te'âruzun vâki' olup olmadığı konusunda fakih ulema nezdinde muhtelif görüşlerin mevcut olduğu ortaya konulmakla birlikte ulemânın çoğunluğunun söz konusu deliller arasında nesih durumu dışında hakiki manada bir çelişkinin mümkün olmayıp iddia edilen iki delil arasındaki te'âruz durumunun yalnızca ilk bakışta var zannedilen/zahirde mevcut bir çelişki olduğu ve söz konusu te'âruz durumunun da müctehidin nazarından kaynaklandığı ortaya koyulmuştu. Kuvvet bakımından sahih deliller arasında te'âruzun vâki' olması durumu dinin mahiyetine zarar vereceğinden mümkün olamayacağından müctehidin delillere yönelik kavrayışından kaynaklanan söz konusu zahiri te'âruzları gidermeye yönelik de yine usûlcüler arasında muhtelif kabuller ortaya koyulmuştur.

Müctehidin deliller arası te'âruz meselesinde yaklaşım farklılıklarından doğan söz konusu muhtelif görüşler, te'âruzun giderilmesi yolunda uygulanan metotların sıralamasında da ortaya çıkmaktadır. Fakîh ulemâ nezdinde çoğunluğun kanaati ile kabul gören te'âruzu giderme yolları nesih, cem te'lîf, tercih ve tesâkut şeklinde belirlenmekle birlikte söz konusu metodların çelişkili iki delil arasındaki te'âruzu gidermek üzere uygulama hiyerarşisinde fukahâdan cumhur ulemanın takip ettiği sıra cem' te'lîf, tercih, nesih ve tesâkut şeklindedir.¹⁷⁵ Cumhur ulemanın muhaddis ulemanın uygulamasında olduğu gibi cem' işlemini öncelemesi delillerin mahiyetine verdikleri değeri ve te'âruz halinde bulunan delillerin zıyâna mâni' olma düşüncesi yer almakla birlikte ayrıldığı nokta ise tercihi neshin önüne geçirmesidir.

Deliller arası te'âruzu giderme yollarının sıralaması bakımından cumhurun söz konusu kabulünden farklı olarak görüş beyân eden Hanefî fukahânın çoğunluğu bahse konu yöntemlerin sıralamasının nesih, tercih, cem' te'lîf ve tesâkut olması gerektiği yönünde fikir beyan etmiştir. Muhaddis ulemanın ve cumhurun yöntem hiyerarşisi ile Hanefî

¹⁷⁵ Söz konusu cumhur arasından Maliki, Hanbeli ve Şafiilerin görüşü için bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, 574-590, 924-925; Cerîrî mezhebinin görüşü için bkz. Hâdî Rûşû, *Muhtelifü'l-hadîs ve cuhûdü'l-muhaddisîn fih* (Beyrut: Dar İbn Hazm, 2009), 498-512.

fukahânın çoğunluğunun savunduğu sıralama arasındaki büyük farklılık ulemanın bakış açısı ve kavrayış farklılığından kaynaklanmakla beraber muhaddis ulemanın karşısında Hanefî fukahânın metod sıralamasını esas almak deliller arası te'âruzu giderme yollarının işlenmesinin söz konusu farklılığı ve kaynağını anlama açısından daha isâbetli olacaktır. Hanefî fukahânın te'âruzu giderme yolları konusunda başvurduğu çoğunluğun nezdinde kabul gören sıralama ile zikredilen yöntemlerin, Hanefîlerin te'âruzun meydana gelme şekline göre tasnifâtını izâh etmekle başlamak gerekmektedir. Hanefî usûlcüler te'âruzu hakikatte var olan ve zahiren var olduğu zannedilen te'âruz olmak üzere iki grupta değerlendirmekle birlikte hakikî te'âruz durumunda söz konusu çelişkiler arasında tarih bilinmesi durumunda nesih, tesâkut ve takrîr'î yöntemlerini uyguladıkları zahirde var olduğuna hükmedilen te'âruz durumunda ise cem' te'lîf yolunu izlemişlerdir.¹⁷⁶ Hanefîlerin neshi öncellemeleri karşısında muhaddis ve cumhur ulemâ tarafından delillerin zıyâna engel olma çabası içerisinde ortaya konan i'tirâzî tutumlar Hanefîlerin delillerin mahiyetinin aksine bir tasarruf sergilediği anlamına gelmemekte ve Hanefîlerin söz konusu nesih metodunu öncellemeleri durumunun delillere karşı muhaddis ve cumhur ulemâ ile aralarındaki yaklaşım tarzından kaynaklanmaktadır. Nitekim Hanefîlerin tarihler bilinmek suretiyle neshe, 'hakiki' manada mümkün olan te'âruz hallerinde başvurmaları bahse konu yaklaşım tarzı farklılığına işaret etmektedir. Hanefîlerin delillerin te'âruzu konusunda neshi öncellemeleri onların kesinliği bilinen bir durumda yanlış hükme varmama çabası içerisinde ortaya koydukları bir tercihtir. Hanefîlerin te'ârûza yaklaşımda deliller arasında vâki' olan te'âruzun zahir yada hakikat olması durumuna göre açıklanan söz konusu yöntemler fıkıh usûlü kitaplarında muâraza ve tercih başlığı altında işlenmekle birlikte muâraza başlığında nesih, cem' te'lîf, tesâkut yöntemlerine yer verilip tercih konusu ayrıca bir başlıkta işlenmektedir.¹⁷⁷ Nitekim bu durum Hanefî fukahânın mu'âraza ve tercih ayrı başlıklarda işlemeleri onların aynı konuda birinin ispat ettiğini diğersinin nefyettiği deliller arasında meydana gelen söz konusu muarazanın delillerin kuvvet bakımından eşitlik durumu ve deliller arasında vasıf açısından ziyâde/üstünlük farkı olarak iki aşamada ele almalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla te'âruz halinde olduğuna hükmedilen şer'î deliller arasındaki çelişkinin

¹⁷⁶ Bkz. Özen, "Te'âruz".

¹⁷⁷ Yusuf b. Hüseyin Kirmastî, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh* (Cezayir: Dâru'l-Hedy, 1983), 198.

kuvvet bakımından eşit deliller olarak ele alınmak suretiyle çözüm için başvuru yöntemleri nesih, cem‘ te’lif ve tesâkut olarak mu‘âraza başlığında tercih ise ayrıca delillerin bir vasıf itibarıyla birbirlerinden üstünlük arz etmeleri sebebiyle ortaya çıkan te‘âruz durumunda başvuru yöntemi olarak açıklanmıştır. Hanefilerin şer‘î deliller arasındaki te‘âruz konusunu bu cihet ve yaklaşımla işlemelerinin ardından Hanefilerin bahse konu edilen yöntemleri nesih, tercih, cem‘ te’lif ve tesâkut sıralaması ile işlediklerinin ortaya konulması muhaddis ulemanın yöntemine mukabil olarak konunun daha iyi anlaşılması çabası sebebiyledir. Nitekim Hanefilerin yaklaşımlarının fıkıh usûlü kitaplarında sıralama ve konuyu ele alış bakımından farklı olmasına rağmen çoğunluğun kabulü ile mevcut sıralamasıyla ele alınmasında tesâkut işleminin sona bırakılması tercih işlemindeki uygulamaya nazaran tesâkutta iki delilin de amelden düşürüldüğü son nokta olması hasebiyledir.

Fıkıh usûlünde şer‘î deliller arasında meydana gelen te‘aruzun giderilmesine yönelik üzerinde ulemanın çoğunluğunun ittifakının bulunduğu metotlar ve söz konusu metotların hiyerarşisine değinildikten sonra Hanefilerin te‘âruz durumunda vâki‘ olan çelişkiyi giderebilmek için tercih ettikleri yöntemler, deliller arasında meydana gelen te‘aruzun türü bakımından ortaya konulmakla birlikte te‘âruz halindeki deliller arasında çelişkinin giderilmesinde kullanılan metodların, Hanefilerin çoğunluğunun ittifakına yönelik sıralama ile ortaya konulmak suretiyle sözü edilen fıkhî te‘aruzun hükmü meselesinde işlenmeye karar verilmesi, muhaddis ulemânın ve bir kısım ulemanın Hanefî fukâyaya yönelttikleri itirazlar sebebiyledir. Hanefilere yönelik itirazların ağırlıklı olarak muhaddis ulemâ cihetinden gelmesinin sebebi, muhaddis ulemâ arasında te‘âruz bahsine dair ihtilâfü’l-hadîs ismiyle ilk müstakil eser sahibi olan İmam Şafî‘nin yer alması ve fıkıh usûlünde geçen te‘âruz bahsinin mukabilinde hadis ilminde muhtelifü’l-hadîs şeklinde ortaya konan ilim dalının İmam Şafî‘ öncülüğünde gelişmiş olduğu açık olmakla birlikte İmam Şafî‘nin fıkıh usûlünde te‘âruz bahsini ele alırken Hanefilerden farklı bir yaklaşım ve metot sıralamasını takip etmesidir. Nitekim muhaddis ulemanın delillerin te‘aruzuna yönelik sistemleşen muhtelifü’l-hadîs ilmi kapsamında yer alan ihtilâfü’l-hadîs yahut te‘âruz diye ifade edilen meselede İmam Şafî‘nin söz konusu ilimdeki öncülüğü ve İmam Şafî‘nin ilim tedrisatının, hadisler ve dini ilimleri tahsilde kitâbi olmakla beraber amel edilen uygulamalar ve re‘y cihetinden ilimlere yaklaşan Hanefilerden farklı olarak daha

çok kitâbî ve kaynak temelli olması ile muhaddis ulemânın arasında temelde yer almaktadır. Dolayısıyla İmam Şafî ve Hanefiler arasındaki te‘âruz meselesine yaklaşım farklılığı ve muhaddis ulemâ arasında söz konusu te‘âruz ilminin İmam Şafî ile vücut bulması sebebiyle te‘âruz konusunun muhaddisler ve Hanefiler şeklindeki taksimatla ele alınması ile fukahâ nazarındaki te‘âruz bahsi de aynı sebeple Hanefilerin metodolojisine yönelik işlenmek istenmiştir.

Netice itibariyle özelde muhaddis ulemâ ve Hanefî fukahâ arasındaki duruş farklılığını ortaya koyabilmek için Hanefîlerin te‘âruzu giderme yöntemlerinin ele alınması mevcut olan farklılığın mahiyetini anlama noktasında isabetli bir tercihtir. Buna ilaveten Hanefilere yöneltilen mesafeli duruş ithamlarının gerçekten muhaddislerin hadise yaklaşımı ile Hanefî fukahânın hadise karşı duruşlarının farklılığından kaynaklandığı meselesi merak konusu olup söz konusu yöntemler Hanefiler cihetinden işlenmek suretiyle cihet farklılığı meselesine açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

1. Nesih

Şer‘î deliller arası te‘âruz meselesinde söz konusu çelişkiyi gidermeye yönelik Hanefiler tarafından takip edilen sıralama ile te‘âruzu giderme yöntemleri arasında ilk sırada mevzu bahis olan neshin Hanefî fukahâ arasında muhtelif tanımları yapılmıştır. Fukahâ arasında neshin farklı açılardan ele alınmasının başında neshin lügavi manalarının hakiki olarak mı mecazi olarak mı ele alınacağı meselesiyle yer almakla birlikte söz konusu mesele neshin tanımını etkilemiştir. Nitekim sözlükte neshi karşılayan ifadeler, bir şeyin aynıyla başka bir yere taşınması anlamına gelen ‘nakil’, bir bölgede konaklayan yahut bulunan topluluğun oradaki izlerinin yağmur yada rüzgâr sebebiyle kaybolması anlamındaki ‘ibtâl’,¹⁷⁸ ‘izâle’,¹⁷⁹ bir şeyi bir halden başka bir hale sokmak değiştirmek anlamına gelen ‘tebdîl’¹⁸⁰ ve kaldırmak manasındaki ‘ref’¹⁸¹ kavramları ile açıklanmıştır.

¹⁷⁸ Neshin ibtâl manası için bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985), 3/440.

¹⁷⁹ İsfahânî, *Müfredât-kur’ân kavramları sözlüğü*, 490.

¹⁸⁰ Nesih manasında kullanıldığı ayet için bk. Nahl, 16/101, “Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz, tebdîl ettiğimiz vakit...”

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab*, 3/1220-1221.

Hanefiler arasında neshin tanımı yapılırken sözlükte yer alan manaların hükümler için mecâzî anlam ifade edebileceği söylenmekle birlikte hakiki mana ifade edeceğine dair görüşler de mevcuttur. Nitekim bu hakiki ve mecazi anlam durumu iki açıdan yaklaşım sebebiyle ortaya konulmakla birlikte bahse konu muhtelif görüşler neshin ıstılâhî manasına yansımakla birlikte neshi karşılaması için hakiki mana olarak ortaya koyulan tanımların üzerine fikhî görüşler inşa edilmiştir. Hanefî fukahâ arasından Serahsî (v. 571/1176) neshin manaları verilen kavramların hakîki mana için uygun olmadığını nesih kavramının ayrıca şer'î bir isimlendirme olduğunu söylemiştir.¹⁸² Öte yandan Cessâs (v. 370/981) neshi “bize göre baki olan hükmün süresinin bittiğinin beyan edilmesidir” ifadesiyle tarif etmiştir. Nitekim Cessâs’ın tanımında nesih beyân işlevi görmekle birlikte önceki hükmün değil ikinci hükmün geçerli olduğunu belirtmiştir. Cessâs’ın söz konusu tanımında, Hanefî fıkhında tesiri görülen İmam Matürîdî’nin (v. 333/944) “belirli bir vakte kadar geçerli olan hükmün, geçerliliğinin sona erdiğinin beyanıdır,”¹⁸³ şeklindeki nesih tanımından etkilendiği söylenebilir. Cessâs’tan sonra Debûsî (v. 430/1039) nesih kavramının tarifinin yaparken sözlükteki manalarından tebdîl ve ibtâl manalarını ele alarak tebdil ayetiyle açıklama yoluna gitmekle birlikte neshi “Allah açısından hükmün beyânı olup bizim için zahirde bakî görünen ama ilk hükmün nâsîh hüküm ile tebdil edilmesidir”¹⁸⁴ şeklinde ifade etmiştir. Debûsî’nin ardından Serahsî daha önceki ifadesinden farklı olarak Debûsî ile aynı doğrultuda neshi “hükmün sona erme vaktinin beyânı”¹⁸⁵ olarak ifade edip neshin Allah için nâsîh olan hüküm ile sonradan gelen hükmün süresini beyân etmek iken bizim için önceki hükmün sonradan gelen hüküm ile değiştirilmesi şeklinde belirtmektedir.¹⁸⁶ Hanefî fukahâ arasından bir diğer fakih âlim Pezdevî (v. 482/1089) ise neshin Allah için O’nun nezdinde bilinen mutlak hükmün süresinin beyanı iken insanlar için ise zahiren baki görünen hükmün daha sonra gelen bir hüküm ile tebdili/değiştirilmesi manasına geldiğini söylemiştir. Pezdevî’nin söz konusu tanımında önceki ulemadan farklı olarak ortaya koyduğu kayıt mutlak ifadesi olmuştur. Nitekim Pezdevî’nin öğrencisi olan Semerkandî (v. 539/1144) de hocasının tanımı

¹⁸² Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/53-54.

¹⁸³ bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*.

¹⁸⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 229.

¹⁸⁵ Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/57.

¹⁸⁶ Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/54.

doğrultusunda neshi “bize göre mutlak şer‘î hükmün müddetinin daha sonra gelen hüküm ile sona erdiğinin beyanı” ifadesiyle tarif etmiştir. Hanefî fukahânın tanımlarından ilk olarak Cessâs’ın tanımında yer verdiği beyân ifadesini sonraki ulemânın iki kısımda inceleyerek neshi tanımladıkları görülmektedir. Nitekim Cessâs sonrası fukahâ, beyânın kim tarafından ne anlama geldiğine vurgu yaparak neshin belirtilen beyân manasının Allah cihetinde önceki hükmün müddetinin bittiği, kul cihetinde ise sonraki hükmün önceki hükmü değiştirmesi ve kaldırmasının ifade edildiği tebdil ve ref‘ manalarında olduğunu ortaya koymuşlardır. Hanefîlerin neshin tarifindeki iki yaklaşımının izâhı yapıldıktan sonra bahse konu tariflerden hareketle Hanefî fukahânın neshi câiz gördüğü de anlaşılmalı beraber onlar neshin cevazına dair görüşlerini akli ve nakli deliller ile meşrulaştırmışlardır.

Hanefî fukahânın tanım ve tariflerinden neshi câiz gördükleri anlaşılmalı olmakla birlikte neshin mahalli olarak mevzu bahis edilen meseleyi ise neshin uygulanmasının caiz olduğu ve olmadığı hükümler bakımından izah etmişlerdir. Nitekim Hanefî fukahâ neshin mahallinin mutlak şer‘î hüküm olduğunu ifade etmek suretiyle söz konusu şer‘î hükmün şer‘ kılınıp kılınmaması ve nass ile belirli bir vakitle sınırlandırılıp sınırlandırılmamasının ihtimal dahilinde olduğunu belirtmişlerdir.¹⁸⁷ Hanefî fukahâ nezdinde neshedilmesi caiz görülmemeyen hükümler temelde üç açıdan değerlendirilmekte birlikte son yaklaşım ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Fukahâ, Allah’ın varlığı, birliği ve sıfatları hakkındaki hükümlerde, ezelî ve ebedî olduğu için neshin uygulanamayacağını ifade etmekle birlikte âkil kimseler tarafından kanaatine varılan umûmî ilkeler ve ahlakî değerlere dair konulara dair hükümleri de neshin mümkün olmadığı durumların ikinci sırasında belirtmişleridir. Hanefî fukahâ neshini caiz görmedikleri ilk iki konudaki hükümlerden sonra neshi caiz görmedikleri üçüncü durumdaki hükümleri,¹⁸⁸ hükmün asılda var olup olmaması ihtimali kapsamında nass ile ebediliği bildirilen, nassın delâletiyle ebediliği bildirilen ve nass ile belirli bir vakit ile kayıtlandırılmış hükümler şeklinde açıklamışlardır. Fukahâdan neshin caiz olmadığı konulara geçmişle alakalı, şimdiki zamandaki yada gelecekle alakalı

¹⁸⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 2/201; Debûsî, *Takvîmu’l-edille fi usûli’l-fikh*, 235.

¹⁸⁸ Ali b. Muhammed Pezdevî, *Kenzu’l-vusûl ilâ ma’rifeti’l-usûl* (Medine: Daru’s-Sirac, 2016), 3/163; Abdullatif İbn Melek, *Şerhu menâri’l-envâr fi usûli’l-fikh* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 243.

hükümlerin de dahil edildiği görüş mevcuttur.¹⁸⁹ Öte yandan hakkında nesih yapılabileceği görüşlerine yönelik ortaya koydukları hükümleri de bir vakit vacip başka bir vakit haram bir başka zaman da mübah olmasını aklın mümkün gördüğü yani nass ile zaman sınırlandırılıp sınırlandırılmama ve şer'an var olup olmama ihtimallerinin mevcut olduğu hükümler¹⁹⁰ olarak ortaya koymuşlardır. Nitekim neshin caiz olduğu söz konusu hükümlerin namaz, oruç, hac, kurban gibi şâri' tarafından belirli bir zaman yükümlü kılınıp daha sonra bu yükümlülüğün değiştiği yahut kaldırıldığı hükümlerdir.

Hanefîlerin neshin tanım ve cevazına yönelik kabullerinin ardından neshin zamanı konusunda ise muhtelif görüşler mevcut olmakla birlikte fukahânın neshi Allah Resûlü zamanı (s.a.v.) ile sınırlı tutup sonrasında ise neshin mümkün olmadığına dair görüşler ortaya koyulmuştur. Nitekim tarifi ve mahiyeti izah edilen söz konusu nesih işleminin gerçekleşebilmesi için ise belirli şartlar aranmıştır. Hanefîlere göre neshe konu olan sonradan gelen hüküm manasında nâsîh ve değiştirilen/kaldırılan hükmü ifade eden mensûhun şer 'î hüküm olmaları, nâsîh hüküm ile mensûh hükmün ayrı olup nâsîhin daha sonra gelmesi ve nâsîh ile mensûhun beraberce aynı zamanda gelmemesi, hükmün açıkça belirli bir vakitte kayıtlanmaması gerekmele birlikte nâsîh ve mensûhun bir cinse ait olmaları gerekli görülmemiştir.

Hanefîlere göre neshin mahiyeti, konusu ve şartlarına yönelik açıklamaların ardından neshin te'âruz meselesiyle ilişkisini nâsîh mensûh kavramları üzerinden açıklamak yerinde olacaktır. Hanefîler neshin, şer'î delillerden Kur'ân ve sünnet arasında Kur'ân'da yer alan iki ayetten birinin diğerinin hükmünü neshi, sünnetin bir başka sünnetin hükmünü neshi, Kur'ân'daki bir ayetin sünnetin hükmünü neshi ve sünnetin bir ayeti neshi şeklinde mümkün olduğunu belirtmişler ve kendilerine yönelik İmam Şafî tarafından gelen itirazlara misaller getirmek suretiyle görüşlerini delillendirmişlerdir.¹⁹¹ Hanefî ulemânın Kur'ân ile sünnetin te'âruzu durumunda mümkün olan nesih şekillerini ifade ettikten sonra te'âruz meselesinde icmâ' ile nesih ilişkisine yönelik icmâ'ın Allah Rasûlü

¹⁸⁹ Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/59-60.

¹⁹⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 236; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 2/991.

¹⁹¹ Deliller için Bkz. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/358-361; Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 240-246; Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/69-76; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, 3/178-182; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, 2/1007.

(s.a.v.) zamanından sonra şer‘î bir delil mesabesinde ele alındığı gerekçesiyle icmâ‘ ile neshin mümkün olmadığı, hükümleri nesh edemeyeceği kanaatine çoğunlukla varılmakla birlikte Hanefî ulemâ arasından icmâ‘ ile neshi caiz görenler¹⁹² de mevcuttur. Şer‘î delillerden Kur‘ân, sünnet ve icmâ‘ın nesih karşısındaki konumlarını ortaya koyduktan sonra sonuncu delil kıyasın te‘âruz meselesinde nesih ile ilişkisinde Hanefî ulemâ kıyasta da icmâ‘da olduğu gibi Kur‘ân ve sahih sünnet karşısında neshinin mümkün olmadığına yönelik fikir birliğine varmışlardır. Nitekim Hanefîlerin icmâ‘ ve kıyas hakkındaki söz konusu görüşleri onların neshi ancak vahiyle, sabit nass ile mümkün görmelerinden kaynaklandığı açıktır. Öte yandan Hanefî fukahâ arasından bazı âlimler Kur‘ân‘a dayandırılan kıyas ile ayetin, sünnete dayandırılan kıyas ile de sünnetin neshinin caiz olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Bunlara ilaveten Hanefîler nesih bahsinde ziyadenin de nesih manasını ifade ettiğini söylemişler.¹⁹³ Dolayısıyla neshin şer‘î deliller karşısındaki konum ve açıklamaların ardından söz konusu neshin, Kur‘ân‘daki bir ayetin hüküm ve kıraatıyla beraber neshi, ayetin yalnızca kıraatinin yada yalnızca hükmünün neshi ve nass üzerine ziyade yapmak suretiyle ayetteki hükmün vasfının neshi olarak neshin bölümlerinin dört kısımda ele alındığı ortaya koyulmuştur.

Netice itibariyle Hanefîlerin şer‘î deliller arasında hakiki manada söz konusu olan te‘âruzu giderme meselesinde öncelikle takip ettikleri nesih metodunun fukahâ nezdinde tarifi, bahse konu neshin cevâz durumu ve mahalline dair açıklamalar neshin zamanına da değinmek suretiyle ortaya koyulduktan sonra deliller arası te‘âruz bahsiyle ilişkili olarak delillerin birbirlerini nesih durumları ve dolayısıyla ortaya çıkan neshin kısımları izah edilerek Hanefîlerin yöntemi ve söz konusu yöntemin mahiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Tercih

Şer‘î deliller arasındaki vâki‘ olan te‘âruz meselesinde deliller arasındaki söz konusu çelişkiyi gidermek için uygulanan metotlar arasında yer alan tercih metodunun tanımını

¹⁹² Pezdevî, *Kenzu‘l-vusûl ilâ ma‘rifeti‘l-usûl*, 3/175-176; Serahsî, *Temhîdü‘l-fusûl fi‘l-usûl*, 2/67.

¹⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûku islâmîyye ve islahat-ı fıkhiyye kamusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949), 1/101-102; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i fıkıh dersleri* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, ts.), 286-287.

Hanefî fukahâ te‘âruz halindeki deliller arasında iki delilden birinin vasf bakımından üstünlüğünü ispat etmek¹⁹⁴ şeklinde ifade etmiştir. Nitekim Hanefiler söz konusu tarifleri ile tercihin mümkünatının delillerin zât sebebiyle değil delillerde yer alan bir özellik/vasfın kuvveti sebebiyle olabileceğini ortaya koymakla birlikte delillerin sayı bakımından birbirlerine üstünlük etmeleri durumunu ise tercih sebebi olarak kabul etmemektedirler.¹⁹⁵ Hanefilerin söz konusu tanımından hareketle tercih metodunun rükünlerinin iki delilden vasfı itibariyle tercih edilen/râcih, terkedilen/mercûh ve söz konusu tanımda geçen delillerden birinin diğerinden üstün olmasına sebep olan kuvvetli vasfı yada kuvvet durumu/ruchân olarak üç temel öğeden oluştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim tercihin tanım ve rükünleriye birlikte genel ifadeyle tercih metodunun uygulanabilmesi için gereken şartların ilki te‘âruzlu olduğu ifade edilen delillerin söz konusu te‘âruz şartlarını aynı konuda olma, iki hükmün aynı zamanda gelmesi ve birinin ispat ettiğini diğerinin nefyetmesi şeklinde tam anlamıyla sağlamaları, ikincisi te ‘âruz halindeki delillerin birinin diğerinden vasfı itibariyle üstün olmasının gerekliliği/ziyâde, üçüncüsü tercih için bir delilin/müreccihin bulunması ve sonuncusu deliller arasında üstünlüğe sebep olacak söz konusu kuvvetin delillerin zatında değil vafında/hâlinde olması olarak ortaya konulmaktadır. Nitekim delillerin aralarındaki kuvvet farkı zât itibariyle söz konusu olduğunda tercih metodu uygulanamamaktadır. Söz konusu şartlar mevcut olduğu durumda ise tercih sebepleri/vecihleri tercihin tarifinde yer alan kuvvet durumuna bağlı olup delillerin sayı bakımından tercihinin mümkün olmayışının yanında Hanefilere göre ziyade de tercih sebepleri arasında yer almaktadır. Nitekim bahse konu tercih vecihleri delillerin söz konusu durumlarına göre tasnife tabi tutulmak suretiyle temelde iki menkul ve iki ma‘kûl itibariyle tercih vecihleri olarak ele alınmıştır.

Hanefî fukahâ iki menkul arasındaki tercih vecihlerini metin bakımından, hüküm/medlûl bakımından, sened bakımından, rivâyetin kendisine isnad edildiği râvînin durumları bakımından ve harici sebepler bakımından olmak üzere beş başlık altında belirtmiştir. Hanefiler metin bakımından tercih vecihlerini lafızlar bakımından ele almakla birlikte lafızların durumlarını, Hass, Amm ve müşterek olarak vaz‘ olunduğu mana bakımından,

¹⁹⁴ Neseî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2. Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

¹⁹⁵ Neseî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2; Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye olarak kullanıldığı mana bakımından, zahir, nass, müfesser ve muhkem olarak manaya delaletinin açıklığı bakımından, hafi, müşkil, mücmel ve mübhem olarak manaya delaletinin kapalılığı bakımından ve ibarenin delaleti, işaretin delaleti, nassın delaleti ve iktizanın delaleti olarak manaya delaletinin şekli bakımından bahse konu lafızlarda bir vasıf sebebiyle var olan üstünlük hasebiyle birbirleri aralarındaki tercih yolunu ortaya koymuşlardır.

İki menkul delil arasındaki tercih vecihlerinin birinci kısmı metin itibarlı sebeplerin ardından medlûl itibarı ile söz konusu tercih vecihleri de yasağın ibâhaya, ispâtın nefye, yasağın mendubluğa, mendupluğun kerahete, vücubluğun mendubluğa, haddi giderenin haddi vacip kılana ve ehaf olanın ağır olana tercihi şeklindeki cihetlerle izah edilmiştir.

İki menkul delil arasındaki tercih sebeplerinden üçüncüsü sened itibariyle söz konusu olan vecihler, meşhur hadisin âhâd hadise, Mütevatir hadisin meşhur hadise, fakihliği ile bilinen râvînin rivâyetinin diğerine, rivâyetiyle bilinen râvînin rivâyetinin diğerine, müsned hadisin mürsel hadise, tâbiûnun mürsel rivâyetinin tebei tâbiûnun mürsel rivâyetine, âlî isnadın nâzil isnada, muanan rivâyetin meşhur kitaplarda olana rivâyetlere ve meşhur hadise, maruf bir kitaba dayanan müsnedin müsned olmayan meşhura, sıhhati bilinen müsnedlerin sünenlere, ittifakla müsned olanın müsned olduğu konusunda ihtilaf olana, şeyhe okumak yoluyla rivâyetin şeyhin okuması yoluyla olana, metinde muhtelif olmayanın metinde muhtelif olana, Allah Rasûlü'nden (s.a.v.) semâ'ı olan râvînin semâ'ı olduğu ihtimali olan râvîye, Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) huzurundaki vâki' olan duruma sükutunun huzurunda olmayan duruma sükutuna, Allah Resûlü'nden (s.a.v.) sigayla varid olanın ondan anlaşılan mana ile rivâyeti olana/lafzı rivâyetin manevi rivâyete veya râvînin kendi ibaresiyle rivâyet ettiği şeye, umumu belva olmayan konudaki haberi vahidin umumu belvâdaki haberi vahide tercihi olarak ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Nitekim söz konusu vecihler arasında muhaddis ulemânın tercih vecihlerinden farklı olarak hadisi rivâyet eden râvînin fakih olması durumu dikkat çekmektedir.

Deliller arası tercih vecihlerini dördüncü olarak aralarında tercihe gidilecek söz konusu delillerin rivâyetin kendisine isnad edildiği râvînin durumları hasebiyle tercih vecihleri, sika râvînin ziyadesi, râvînin hıfz ve zabt durumu, râvînin şöhreti, râvînin adil ve güvenilir oluşu, râvînin olay ile mübâşeret, râvînin Allah Resûlü'ne (s.a.v.) yakınlığı, râvînin rivâyeti bir sûtire arkasından tahammül etmemesi, râvînin hocasına bağlılığı,

râvînin rivâyeti bölgesindeki şeyhlerden semâ' etmesi, râvînin rivâyeti tahammül zamanı ve şekillerine¹⁹⁶ yönelik açıklanmaktadır.

İki menkul arasındaki tercih vecihlerinin sonucusu olan harici sebepler, Kur'ân'ın zahirine uygun hadisin tercihi, sünnete uygun olan hadisin tercihi, kıyasa uygun olan hadisin tercihi, dört halifenin amel ettiği hadisin etmedikleri hadise tercihi, ümmetin ameline uygun olan delilin tercihi, sahabe fetvasına uygun olan hadisin tercihi ve Buhari ve Müslim'in sahihlerindeki hadislerin tercihi olarak açıklanmıştır.

Hanefî ulemâ iki naklî delil arasındaki tercih vecihlerinin ardından iki aklî delil arasındaki tercih vecihlerinin kıyas ile alakalı olup söz konusu kıyas delilinin asıl, fer', illet ve harici durumları çerçevesinde tercihe sebep olan durumları genellikle illet bakımından tercih vecihleri olarak illetin tesirinin kuvveti, illetin hükme tesirinin ispatı, illetin dayandığı asılların çokluğu ve illetin ademi/yokluğunda hükmün bulunmaması durumları çerçevesinde ayrıntılı olarak ele almışlardır. Nitekim iki menkul arasında ele alınan Kitap, sünnet ve bir bakıma icmâ' delilleri arasındaki tercih vecihlerinin artırılabilceği gibi fıkıh usulü eserlerinde iki ma'kûl olarak ifade edilen kıyas delilinin tercih vecihleri de söz konusu dört durum çerçevesinde artırılıp çeşitlendirilmiştir. Buna ilâveten ulemâ kıyasa dair tercih vecihlerini belirttikten tercih sebeplerinin birbirleri ile te'âruz durumu halinde ise delilde bulunan tercih sebebinin söz konusu iki delilden kuvvet farkının zatında bulunduğu delilin vafında/halinde bulunana tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hanefîler tercih vecihlerini naklî ve aklî deliller çerçevesinde ele aldıktan sonra fıkıh usulü kitaplarında fasit tercih yollarını da açıklama yoluna gitmişlerdir. Söz konusu fasit tercihleri de kıyasın kıyasa tercihi veya kıyasın hadise tercihi, benzerliklerin çok olması/sayı sebebiyle tercih, illetin umûm ifade etmesi sebebiyle tercih ve vasıfların az olması sebebiyle tercih şeklinde açıklayarak fâsid oluş gerekçelerine dair görüşlerini izah etmişlerdir. Hanefî fukahânın kıyas ile ilgili tercih vecihlerini sahih ve fasit olmak üzere¹⁹⁷ sekiz kısımda genel itibarıyla ele alması kıyasta illete dayalı tercih vecihlerinin hayli çok ve çeşitli olması sebebiyledir. Nitekim fukahânın ele aldığı sekiz durum ise hüküm bakımından tasnif olup illetten daha mühim bir durum olarak kabul edilmiştir.

¹⁹⁶ Kirmastî, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, 198-212.

¹⁹⁷ Abdülalî Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût* (Mısır: Matbaatu'l-Emîriyye, 1916), 2/324-325.

Netice itibariyle şer'î deliller arası te'âruz giderme yolları arasında yer alan tercih metodunun tarifi, rükunları, şartları sebep ve vecihleri fıkıh usulü kitaplarındaki tertip üzere açıklanmaya çalışılmakla birlikte tercih işleminin sonunda râcih delil ile amel edilip mercûh olanın terk edilmesi¹⁹⁸ söz konusu işlemin bağlayıcı sonucu olarak anlaşılmıştır.

3. Cem' Te'lîf

Hanefî fukahâ şer'î deliller arasında te'âruzun hakîki manada mümkün olması durumunda bunun nesih ile giderilebileceğini ortaya koymakla beraber neshin mümkün olmadığı durumlarda ise söz konusu te'âruz durumunun hakikî manada olmayacağını ve ilk bakışta var zannedilen bu zahiri te'âruz durumunda deliller arasında söz konusu çelişkinin de belirli yollarla giderilebileceğini ortaya koymuştu. Zahren mevcut olan te'âruz durumundaki çelişkiyi giderme yollarından biri olan cem' yöntemi delillerin birbirleriyle uyumunu aralarını uzlaştırmak suretiyle göstermek manasındadır. Öte yandan fukahâ arasında cem' yöntemindeki uzlaştırma işleminde te'vîl olarak da ifade edilmekle birlikte söz konusu te'vîl yolu yakın ve uzak olmak üzere iki aşamada ele alınmasının yanında hangi te'vîl durumunda cem' te'lîf işleminin uygulanabileceği konusunda farklı yaklaşımlar olmakla beraber Hanefiler cem' yönteminin uygulanabilmesi için herhangi bir karine ya da işarete ihtiyaç duymaksızın akla gelmesi kolay olan manasındaki yakın te'vîl durumunda cem' te'lîf işlemini imkan dahilinde görerek deliller arası te'âruz giderme yolunda uygulamaya tâbi tutmuşlardır.

Hanefilere göre cem' yönteminin te'âruz halindeki deliller arasında uygulanabilmesi için çelişkili delillerin sahih olması, mu'âriz delillerin arasındaki çelişki cem' yöntemi ile giderildiğinde söz konusu delillerin hiçbir kısmının hükmünü kaybetmemesi, cem'in yakın te'vîl yolu ile yapılması, te'âruz eden delillerin kuvvet bakımından eşit olması, mu'âriz delillerin nâzil/vârid oluş tarihlerinin bilinmemesi, cem' metodunun delillerin lafızlarının manaya delaleti bakımından muhtemel manaya göre uygulanması ve cem'in uygulanacağı delillerin muhtevasının dine yönelik kat'î hükümler içeren ve zarûrâta dair olmaması gerekmektedir. Nitekim cem' te'lîf yolu için delillerde aranması gereken şartlar açıklanmakla beraber söz konusu şartlar cem' yöntemine has olmakla birlikte bir kısmı

¹⁹⁸ İbnü's-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkıh*, 2/361.

da aynı zamanda daha önce konu edilen deliller arası te'âruzun mümkün olabilmesi için gereken şartlardır.

Şer'î deliller arasında vâki' olan te'âruz durumunda çelişkiyi giderebilmek için cem'/uzlaştırma yönteminin uygulanabilmesi için Hanefî fukahâ nezdinde gereken şartlar sağlandığı durumda söz konusu yöntem, çelişkili deliller arasında kuvvet bakımından kart'î ve zannî olarak, delillerde yer alan lafızların vaz' oldukları mana bakımından âmm ve hâs lafızların birbiri karşısındaki durumuna göre, lafızlarda yer alan ifadelerden çıkan hükmün mutlak ya da mukayyed oluşuna göre değerlendirilmekle birlikte fıkıh usulü kitaplarında bahse konu cem' te'lîf metodunun uygulanma yolları genel çerçevede iki kısımda ele alınmaktadır. Nitekim te'âruz halinde çelişki delillerin hükümleri ve mahalleri/durumları bakımından değerlendirilerek deliller uzlaştırılmaya çalışılır. Deliller arası te'âruzun uzlaştırılmasına yönelik hüküm tarafından yaklaşımda söz konusu mu'âriz delillerin hükümlerinin farklı olduğu ortaya konulmak suretiyle uzlaştırma sağlanmaya çalışılmakla birlikte hükümlerinin birbirinden farklı olduğunu göstermenin ise iki yolu vardır. Çelişkili rivâyetlerin hükümlerinin birinin âmm diğerinin hâs ya da birinin mutlak diğerinin mukayyet olduğunu göstermek ya da üzerinde hak olduğunu iddia eden taraflar arasında malın paylaşılması gibi delillerde bulunan hükmün söz konusu iki delilden biriyle ispatının diğeri ile nefyinin yapıldığı hükmü dağıtmak manasında tevzi'u'l-hükm denen yöntem cem' metodunda delillerin hükümleri cihetinden yapılan uzlaştırmanın birinci yoludur. İkinci yol ise iki yemin ayetinde¹⁹⁹ yer alan yeminlerden birinin lağv diğerinin kâmus yemini olduğu belirtmek gibi söz konusu delillerden birinin ispat edip diğerinin nefyettiği durumların birbirinde farklı olduğunun gösterildiği hükmün değişikliği manasında teğâyürü'l-hükm olarak ifade edilmektedir. Cem' te'lîf metodunun uygulandığı delillerin hükümleri bakımından iki yaklaşım belirtildikten sonra söz konusu delillerin arasındaki çelişki, delillerden birini bir duruma diğerini ise başka bir duruma hamletmek suretiyle delillerdeki mahal/hal farklılığını ortaya koyarak uzlaştırma yapılmaktadır.

Fıkıh usulü eserlerinde yer alan cem'in delillerin hüküm ve halleri itibariyle ele alınarak işletilmesinin yanında muhaddis ulemâ nezdinde te'âruz eden deliller arasında tahsis

¹⁹⁹ Yemin ayetleri için bkz. el-Bakara, 2/225 ve el-Maide, 5/89.

yönteminin kullanımı mevcut olmakla birlikte hanefiler bu yöntemi tabi olan yahut müstakil delil ile âmm lafzın şer'îliğini kabulle birlikte delillerdeki bazı fertlerin kastedildiğini tebyîn²⁰⁰ olarak ifade etmekle birlikte söz konusu yöntem ile deliller arasındaki değişikliği açıklamak manasındaki beyân-ı tağyiri ifade etmektedir. Öte yandan muhaddis ulemânın takyîd ve haml metodunu da cem' yolları arasında kullandığı bilinmekle birlikte söz konusu tahsis, takyîd ve haml yolları hanefî ulema nezdinde cem' yöntemini uygulamak için ortaya koydukları yollar arasında muhtelif isim ve şekillerde bulunmakla birlikte muhaddis ve Hanefiler arasındaki metodların farklılığı çoğunlukla tasnif ve isimlendirme farklılığına dayanmaktadır.

Netice itibarıyla cem' te'lîf yönteminin Hanefî fukahâ nezdindeki tarifî, şartları ve işletiliş şekilleri fıkıh usulü eserlerinden hareketle ortaya konulmanın yanında muhaddis ulemâ ile aralarındaki tasnif ve isimlendirme farkına dikkat çekilmekle birlikte konunun izâhâtı yapılmaya çalışılmıştır.

4. Tesakut

Şer'î deliller arasında meydana gelen te'âruz meselesinde deliller arasındaki çelişki nesih, tercih ve cem' te'lîf yollarından biri ile giderilemediğinde uygulanan tesâkut yöntemini fukahâ te'âruz halindeki delillerin amelden düşürülmesi, bahse konu delillerin delil vasıflarını yitirmesi olarak ifade etmektedir. Buna ilâveten söz konusu tesâkut durumunun farazî bir çözüm yolu olarak mevcut olduğu da belirtilmiştir. Fakîh ulemâ tesâkut kavramını karşılaması bakımından terk kelimesini de kullanmaktadır. Hanefîler nezdinde deliller arasında te'âruzun vâki' olduğu meseleye dair tesâkut sonrası uygulanacak yöntem delilleri kuvvet cihetinden sıralamalarına tabi olarak bahse konu çelişki Kur'ân deliline ait ise ve tesâkut edilmişse söz konusu Kur'ân naslarıyla hükme varılmadığında sünnete bakılır. Mu'ârazanın bulunduğu meseleye dair sünnet ile hükme varılmadığında ise sahâbî kavli ile delil getirilir. Ancak sahâbi kavli ile de istidlâl gerçekleşmiyorsa kıyas yoluna gidilir. Müctehidin te'âruzun bulunduğu mesele hakkında yöneldiği kıyas delilinde de çelişkili iki kıyas vâki' olursa müctehid araştırma yapmak

²⁰⁰ Muhammed İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve 't-tahbîr ala 't-tahrîr ibnü 'l-hümâm* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/241.

suretiyle iki kıyastan dilediğiyle amel edebilir. Tesâkutun sonucu olarak takip edilecek yöntemlerden kıyas delili ile de istidlâl mümkün olmadığında müctehid belirli bir vakitte sabit olan hükmün sonrasında da var olduğuna hükmetme anlamındaki takrîru'l-usûl²⁰¹ ibaresi ile ifade edilen yöntemi uygular. Nitekim söz konusu yöntemi karşılamak için berâetü'l-asliyye ibaresi de kullanılmaktadır. Netice itibariyle şer'î deliller arasındaki te'âruz durumunda takip edilen nesh, tercih ve cem' te'lîf yolları ile çözüme varılmadığında uygulanan tesâkutun tarifinin ardından sonucunda oluşan hükümsüzlüğün giderilmesine yönelik izlenen aşamalar ortaya konulmakla birlikte mesele açıklanmaya çalışılmıştır.

C. Değerlendirme

Şer'î deliller arası te'âruz meselesi fukahâ nokta-i nazarından te'âruzun mahiyeti kapsamı itibariyle ele alınarak fukâhın nezdinde muhtelif görüşlerin bulunmasıyla birlikte Hanefilere göre ittifak ile kabul gören delillerin tamamına te'âruz konusunda değinilmeyip dört temel delillerin incelemesinin yapılması te'âruz meselesinin muhaddis ulemâ ile Hanefî fukahânın ilişkisi bağlamında işlenmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Hanefilerin te'âruz konusundaki söz konusu çelişkiyi giderme yolunda nesih öncelikli yaklaşımı Hanefilerin cihetinden izâh edilmekle birlikte Hanefilerin muhaddis ve cumhur ulemadan farklı görüşte olmaları onların delillere yaklaşım, kavram ve anlayış farklılığından kaynaklanmakta olup Hanefilerin oluşumundaki zemin re'y temelli aklın baskın olarak kullanıldığı bir taraf olmasının yanında mu'âriz rivayetlerin aralarındaki çelişkiyi gidermedeki yöntem farklılıklarının, nassların zıyaına engel olma çabası dışında düşünülmesi mevcut ithamlar arasında çokça yer almaktadır. Buna ilâveten Hanefilerin te'âruzun gerçekleştiği hakiki ve zahiri durumlara yönelik uygulamalarında neshin öncelikli kabul edildiği konular hakiki te'âruz durumları olmakla birlikte Hanefî fukahâ bahse konu metot sıralamasını aklî deliller ileri sürmek suretiyle ortaya koymaktadır.

²⁰¹ Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

Sonuç olarak te'âruz meselesinin kapsam ve mahiyeti fıkıh usulünde Hanefîler özelinde ele alınarak izâh edilmeye çalışılmakla birlikte te'âruzun hadis ve fıkıh ilminde farklı tasniflere tabi olsa da önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHADDİS ULEMÂ VE HANEFİ FUKAHÂNIN TE‘ÂRUZ MESELESİNDEKİ TUTUMU

A. Benzerlikler

1. Te‘âruz Kavramı

Şer‘î deliller arasında mevzu bahis edilen te‘âruz konusunda ilk aşama, söz konusu çelişkinin hadis ve fıkıh usulü ilminde hangi kavramlara karşılık geldiği meselesidir. Nitekim muhaddis ulemâ bir kısmının fıkıhla ilgili rivâyetleri kapsadığı bir birleriyle ve diğer delillerle çelişkili rivâyetler arasındaki çelişkiyi ihtilâfî’l-hadîs kavramı ile karşılarken²⁰² fukahâ da bir kısmı hadisler arası ve hadislerin diğer delillerle çelişkisini işlediği meseleyi te‘âruz²⁰³ kavramıyla açıklamışlardır. Nitekim muhaddis ve fukahânın kavram kullanımları farklı olmakla birlikte içeriklerindeki ortaklık hadislerin birbirleriyle ve hadislerin diğer delillerle çelişkisini konu edinmesi bakımından meydana gelmektedir. Bu minvalde te‘âruz ve ihtilâf kavramları müterâdif olarak kullanılmaktadır. Muhaddis ve fukahânın deliller arası çelişkiyi ifade etmede yer verdikleri kavramların yanında te‘âruz ve ihtilâf kavramlarının birleştiği bir diğer husus her iki ilimde de yerlerine kullanılan tezâd²⁰⁴ ve tekâbül²⁰⁵ kavramlarının mevcut oluşudur.

Muhaddis ve fakih ulemânın ortak nokta olarak hadisler ve hadislerin diğer delillerle çelişkisi meselesindeki çelişkiyi ifade ederken kullandıkları kavramın hadis rivâyetleri özelinde müşterek kullanım arz ettiği anlaşıldıktan sonra bahse konu hadis ve fıkıh ilminde farklı kavramlarla ifade edilen rivâyetler arası çelişki durumunun vâki‘ olması konusunda ise muhaddis ve fakih ulemâ nezdinde hadislerin birbirleriyle yada diğer deliller ile te‘âruzunun hakikatte mümkün olmayacağı söz konusu çelişkinin ancak

²⁰² Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü’l-hadîs ilmi)*, 35.

²⁰³ Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh usulü*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1982), 511.

²⁰⁴ Bandırmâvî, *Ukûdü’l-dürer fi hudûdu ilmi’l-eser*, 624, 23 b1.

²⁰⁵ Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 66.

zahiren mümkün olacağı²⁰⁶ ortak kabul olmakla birlikte muhaddis ve fakîh ulemânın çelişkinin cevâzına dair zahirî ve hakîkî ayrımı yaparak meseleyi ele almalarında da bir tasnifte buluştukları anlaşılmaktadır. Buna ilâveten muhaddis ve fukahânın rivâyetler zemininde söz konusu deliller arası çelişkinin vukû‘ keyfiyetinde hem fikir olmalarının yanı sıra hadis rivâyetlerine yönelik ortak payda itibariyle sözü edilen çelişkinin ortaya çıkmasını, rivâyetlerde yer alan lafızların delâletlerinin, bir başka ifade ile manalarının kesinlik taşınamaması, nâsih ve mensûhun bilinmemesi, rivâyetlerin umuma ait olup olmadığında hata edilmesi, çelişkili olduğu iddia edilen rivâyetlerin muhtevâsının birbirinden farklı konuları ait olması²⁰⁷ şeklindeki sebeplere bağlamaları bir diğer müşterek kabulleridir. Muhaddis ve fakih ulemânın rivâyetler arası çelişkinin meydana gelmesi konusunda bahse konu edilen sebepler çerçevesinde ittifak halinde oldukları belirtilmekle birlikte muhaddis ve fukahânın rivâyetlerdeki çelişki sebeplerini değerlendirirken ise söz konusu ortak noktanın metin cihetli yaklaşımla ortaya konulması da dikkat çeken bir unsurdur.

Hadislerin birbirleri ve diğer deliller ile çelişkisi bağlamında muhaddis ve fakîh ulemâ nezdinde ortaya konan müşterek sebeplerin ardından söz konusu çelişkinin vâki‘ olabilmesi için gerekli şartlar meselesindeki ortak noktalar meselesinde ise ilk olarak ‘şart’ isimlendirmesinden kaynaklı farklılık olarak görülmekle birlikte muhtevâ itibariyle ortaklık kabul edilen durum söz konusudur. Nitekim Hanefî fukahâ delillerin te‘âruzda muhaddis ulemânın ‘şartlar’ şeklindeki ifadesinin mukabili olarak ‘rükünler’ ifadesini tercih etmektedir. Buna ilâveten muhaddis ve fakîh ulemâ rivâyetlerin arasında çelişkinin mevcut olabilmesi için söz konusu çelişkili rivâyetlerin arasında zaman, mahal, hüküm birliğinin yanında rivâyetlerin makbul olması ve rivâyetlerden birinin ispat ettiğini diğerinin nefyetmesi durumlarını²⁰⁸ ve rivâyetlerin akıl gibi zannî delillerle çelişkisinde de yanlış akıl yürütmek suretiyle aklın yetersiz kalması²⁰⁹ durumlarını te‘âruz şartları olarak ele almak suretiyle şartlar ve rükünler olarak isimlendirmeleri farklı da olsa

²⁰⁶ Zafer Ahmed Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi ‘l-hadîs* (Beyrut: Daru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1972), 46.

²⁰⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 213-215; Cessâs, *el-Fusûl fî ‘l-usûl*, 2/201.

²⁰⁸ İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve ‘t-tahbîr ala ‘t-tahrîr ibnû ‘l-hümâm*, 3/322.

²⁰⁹ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü ‘l-hadîs ilmi)*, 117-141; Serahsî, *Temhîdü ‘l-fusûl fî ‘l-usûl*, 2/12; Nesefî, *Mollacıyûn, Keşfu ‘l-esrâr şerhu ‘l-musannif ale ‘l-menâr mea şerhi nûri ‘l-envâr ale ‘l-menâr*, 2/87.

mahiyet bakımından konu edilen maddeler itibariyle aynı noktada buluşmuşlardır. Muhaddis ve fukahânın, rivâyetler arası çelişkiye yönelik ortaya koyduğu şartlar arasında yer alan rivâyetlerin kuvvetine yönelik ‘makbûl’²¹⁰ kavramı yerine ‘sahîh’²¹¹ kavramını kullandığı da bilinmektedir.

Muhaddis ve fakîh ulemânın, te‘âruz bahsinde belirtilen sebep ve şartlar yerine geldiğinde bahse konu çelişkinin ortak noktaları hadis rivâyetleri açısından söz konusu rivâyetlerin hangi delillerle çelişebileceği yahut ilişkilendirilebileceği konusunda Kur‘ân, sünnet, icmâ‘, kıyas delillerini ve rivâyetlerin akıl ile çelişkisi konusunu²¹² incelemeye tabi tutmalarıyla ittifak sağladıkları ortaya çıkmıştır. Nitekim muhaddis ve fakih ulemânın, rivâyetlerin çelişkili olduğu delilleri incelediği kısımları hadis ve fıkıh usulü eserlerinde ihtilâfın/te‘âruzun ‘mahalli’ kavramı ile ifade ederek rivâyetler temelinde içeriğin yanı sıra kavram kullanımında da aynı doğrultuda bir yaklaşım içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Buna ilâveten muhaddis ve fakîh ulemânın, söz konusu delillerin daha önce bahsi geçen mevcut muhtelif tasnifleri arasından kat‘î – zannî²¹³ ve bir bakıma şer‘î-aklı kavram çiftlerinin kullanımında muhtevâ bakımından aynı delilleri konu edinmeleri sebebiyle görüş birliğinde oldukları söylenebilir. Rivâyetler zemininden çelişkinin mevcut olduğu rivâyetler birbirleri ve diğer deliller karşısındaki karşılıklı konularında muhaddis ve Hanefî fukahâ rivâyetlerin diğer deliller ile çelişkisi kapsamında öncelikle delilleri hiyerarşik olarak ele almak suretiyle aynı doğrultuda meseleyi incelemiştir. Buna ilâveten hadislerin birbirleri ile te‘âruzunda ise rivâyetlerin delil değeri meselesinde muhaddis ve fukahânın mütevâtir hadisin zarûrî ilim ifade eden kat‘î bir delil olduğu ve onunla amel etmenin gerekli olduğu²¹⁴ konusunda aynı görüşte olmalarının yanında muhaddis ulemânın mütevâtirden sonra gelen âhad/haber-i vâhid rivâyetler kapsamında işlediği meşhûr rivâyetin zann ifade edip söz konusu rivâyetle amel etme zorunluluğunun bulunmadığı konusunda hanefî fukahâ ile ittifakı bulunmakla birlikte

²¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, 78.

²¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 432-433.

²¹² İhtilâfın yalnızca hadisler arasındaki durumuna değil hadislerin diğer delillerle ilişkisi bakımından ele alındığı eser olması açısından bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*; Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

²¹³ İsnevî, *Nihâyetü's-su'l şerhu minhâci'l-vusûl*, 3/180.

²¹⁴ İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, 267-269; Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 2/259; Râzî, *el-Mahsûl*, 4/230.

muhaddis ulemânın meşhur kavramı ile tanımını yaptığı hadisi fakîh ulemâ müstefiz²¹⁵ kavramı ile ifade etmektedir. Dolayısıyla muhaddis ulemânın âhad rivâyetlerin en üst derecesinde konumlandırarak tarifini verdiği meşhur hadisin, fakîh ulemânın müstefiz tarifi ile aynı muhtevaya sahip olması durumu, kavramların isimlendirilmesinde farklılıklar bulunsa da söz konusu kavramların, rivâyetlerin zâtı itibariyle aynı türü karşılaması bakımından bir ortaklığı ortaya koymaktadır. Buna ilâveten haber-i vâhidin zann ifade edip²¹⁶ kendisi ile amel edilmesini gerekli görmeyen muhaddis ve fakîh ulemâ söz konusu rivâyetin hüccet değerinin artmasına ve bağlayıcılığına yönelik râvîsinin âdil ve güvenilir olması şartlarında ittifak etmişlerdir.

Muhaddis ve fukahâ nezdinde rivâyetlerin hüccet değerindeki müşterek yaklaşımların ardından söz konusu rivâyetlerin birbirleri ile çelişkisi meselesinde sahih iki rivâyetin birbiri ile te'âruz halinde olamayacağı²¹⁷, iddia edilen te'âruz durumunun ise ancak zâhirde var zannedilen bir çelişki²¹⁸ olduğuna yönelik ittifak mevcuttur. Hadislerin birbirleri ile te'âruz durumu dışında diğer şer'î deliller arasında kuvvet bakımından ilk sırada yer alan Kur'ân ile te'âruzu konusunda muhaddis ve fakîh ulemâ söz konusu te'âruzun zahirde mümkün olabileceğini kabul etmekle birlikte hadislerin Kur'ân karşısındaki konumlarını Kur'ânı tefsir/beyân, te'yîd etmek yahut Kur'ân'daki ayetler arasındaki neshi göstermek²¹⁹ olarak ele almışlardır. Nitekim hadislerin Kur'ân karşısındaki durumlarında muhaddis ulemânın hadislerin asla Kur'ân'ı neshedemeyeceğine yönelik ifadesi hanefî fukahânın hadisler ile Kur'ân arasındaki neshî ilişkisindeki neshe işaret etme durumundan farklı algılanmamalıdır. Nitekim muhaddis ulemâ bahse konu ifadenin akabinde hadislerin yalnızca neshe işaret edebileceğini söylemiştir. Dolayısıyla fukahâ ile muhaddis ulemâ arasında hadisler ile Kur'ân'ın neshî ilişkisi bağlamında ilk bakışta var zannedilen farklılık söylem farkından kaynaklanmıştır. Öte yandan hadis türleri arasından haber-i vâhidin Kur'ân ile kuvvet bakımından denklik sağlayamaması sebebiyle arlarındaki te'âruz ilişkisinin umumun tahsisi cihetinden ele

²¹⁵ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 2/274.

²¹⁶ Kandemir, *Hadis ilimleri ve hadis istihlaları*, 182-186; Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 56-57.

²¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 432-433.

²¹⁸ Zerkeşî, *Bahru'l-muhîd fî usûli'l-fikh*, 409; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 889; İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 337.

²¹⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 91-92; Hudarî, *Usûlü'l-fikh*, 129-130.

alınması konusunda hanefî fukahâ ve muhaddis nazarında haber-i vâhid ile Kur'ân'ın tahsisinin yapılamayacağı konusunda görüş birliği vardır.

Hadislerin birbirleri ve Kur'ân ile çelişkinin ardından icmâ' ile te'âruzu konusunda muhaddis ve fakîh ulemânın birleştiği ortak noktalar, icmâ'ın sahîh sünnete muhâlif olamayacağı, sünnete dayandığı ve aralarında bir çelişkinin var olduğu iddia edilse bile söz konusu çelişkinin hadislerin nâsih-mensûhunun bilinmemesinden kaynaklı olduğu ve yine de icmâ'ın hadisleri neshettiğinin söylenemeyeceği, nitekim söz konusu durumun aslında hadisler arası ihtilaf olduğu şeklinde ortaya koyulmuştur.²²⁰ Hadislerin icmâ' delili ile ilişkisinin ardından muhaddis ve fakîh ulemânın bulunduğu bir diğer nokta, kıyasın sahîh hadislere mu'âriz olamayacağı,²²¹ ancak zann ifade eden haber-i vâhid ile te'âruzunun mümkün olup söz konusu te'âruz durumunda ise aralarındaki ilişkinin umumun tahsisi bağlamında değerlendirilmek suretiyle haber-i vâhidin kıyasa tercih edileceği ve kıyasın haber-i vâhidi tahsis edemeyeceği yönündedir.

Netice itibariyle iki ayrı ilim olarak hadis ve fıkîh usulü ilimlerinin te'âruz meselesindeki benzerliklerine te'âruzun kavram ve mahiyetine yönelik yer verildikten sonra muhaddis ve fukahânın ortak paydada yer aldıkları rivâyetler açısından söz konusu rivâyetler ile ilişkili delillerin hücciyeti bağlamında çelişki durumundaki ittifak halinde oldukları konulara değinilmek suretiyle iki ilim arasındaki ilişki belirli bir yönden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Te'âruzu Giderme Yolları

Şer'î deliller arasında vâki' olan te'âruz meselesinde söz konusu çelişkinin muhaddis ve fukahâ nezdinde temelde zahîrî ve hakîkî olarak değerlendirildiği mevcut olmakla birlikte bahse konu te'âruzun giderilmesi konusunda da ortak kabuller bulunmaktadır. İlk olarak muhaddis ve fukahânın te'âruzu giderme yollarında ortak noktaları hadisler arası te'âruz durumuna bağlı olarak geliştirdikleri metotlardır. Söz konusu metotlar cem' te'lîf, nesih, tercih, tevakkuf ve tesâkut yollarıyla ortaya konulmakla beraber ilk üç yöntemin²²²

²²⁰ Çakan, *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*, 163; Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/149-150.

²²¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifü'l-hadîs*, 210-217; Zeydan, *Fıkîh usulü*, 518.

²²² İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, 257-258; Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, 235; Naim, *Sahîh-i buhârî tecrîd-i sarîh tercemesi*, 1/151; Zeydan, *Fıkîh usulü*, 503-519.

hadisler arasında meydana gelen te'âruz durumunda kullanılmasında muhaddis ve fukahâ nezdinde ittifak vardır. Buna ilaveten te'âruz yollarındaki takip ettikleri sıralamaların cumhur ulemanın sıralamasından farklılık arz etmesi de muhaddis ve fakih ulemanın buluştuğu bir diğer ortak payda olarak ortaya çıkar.

Muhaddis ve fakih ulemanın uygulanmasında görüş birliğinde olduğu te'âruzu giderme yolları ele alınacak olursa ilk olarak cem' te'lîf metodunda bahse konu yöntemin ancak zahîrî te'âruz halinde uygulanabileceği bilinmektedir. Cem' te'lîf metodunun uygulanabilmesi için öncelikle te'âruz halindeki rivâyetlerin sahih olması, kuvvet bakımından denk olmasıyla birlikte diğer hüküm ve hal farklılığı bakımından ele alınan te'âruz şartlarının da tam olarak sağlanması gerekliliği muhaddis ve fakîh ulemâ nezdinde müşterek kabuldür.

Cem' yönteminin uygulanabilmesi için gereken şartların sağlanmasının ardından muhaddis ve fakîh ulemâ cem' yönteminin işletiliş şekillerine dair ortaya koydukları tasniflerinde muhteva bakımından birinin nefyettiğini diğerinin ispat etmesi suretiyle aralarında te'âruz bulunan rivâyetlerde âmm lafız ile hass lafzı göstermek, söz konusu rivâyetlerdeki hükmün mutlak ve mukayyed durumunu göstermek, çelişkili rivâyetlerde yer alan lafızların manalarının farklılığını göstermek ve çelişkili rivâyetlerin bağlamlarının/durumlarının birbirinden farklı olduğunu göstermek şeklindeki cem' yollarında tam bir tasnif ve söylem birliği olmamakla birlikte ittifâk etmişlerdir. Nitekim muhaddis ulemanın tahsis²²³ olarak ifâde ettiği âmm lafzın tahsisi manasına gelen ibareyi hanefî fukahâ çelişkili delillerdeki yer alan fertlerden bazılarının kastedildiğini göstermek şeklinde ifade ederek söz konusu tahsis durumunu beyân-ı tağyir²²⁴ ibaresi ile belirtmekle kavram kullanımı olarak farklı bir kullanımda bulunmuş gibi gözükse de muhtevâ itibarıyla benzer manadadır. Buna ilâveten cem' yönteminin uygulanabileceği deliller muhaddis ve fakih ulemanın ortak kabulüne göre kapsam bakımından rivâyetler zemininden mümkün olmakla birlikte hadislerin birbirleriyle, hadislerin Kur'ân ayetleri ile cem'i şeklinde vukû' bulmaktadır.

Muhaddis ve fakih ulemâ arasında rivâyetler temelinde gerçekleşen te'âruz durumunda işletilmesinde genel kabulün mevcut olduğu bir diğer yöntem de nesihdir. Nitekim neshin

²²³ Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 142.

²²⁴ Emir Padişah, *Teysîrû't-tahrîr* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1932), 3/172.

uygulanması için rivâyetler arasındaki çelişkinin hakîkî olması gerekliliğinin yanında neshin şâri'in önceki hükmü daha sonra getirdiği bir hükümle ortadan kaldırması manasında ref kavramı ile karşılanmasında muhaddis ve fakîh ulemanın görüş birliği olmakla birlikte neshin uygulanması için çelişkili halde bulunan hükümlerden önce gelen mensûh sonra gelen ise nâsîh ibaresi ile karşılanmaktadır. Buna ilaveten söz konusu nesih işleminin uygulanabilmesi için çelişkili halde bulunan rivâyetlerin ikisinin de şer'î bir hüküm olması, bahse konu çelişkili rivâyetlerden nâsîh olanın sonra mensûh olanın ise önce gelmesi, mensûh rivâyetin hükmünün belirli bir zaman ile kayıtlanmaması ve nesih işleminin Allah Resûlü (s.a.v.) zamanında gerçekleşmiş olması gereklilikleri muhaddis ve fakih ulemanın müşterek kabulleridir.²²⁵ Nitekim onlar te'âruz halindeki rivâyetler arasında nesih metodunu uygulamak için gerekli şartlar sağlandığında neshe konu olan delillerin birbirleri ile nesih ilişkisini hadislerin birbirlerini neshi, hadislerin Kur'ân ayetlerini neshi, Kur'ân'ın hadisleri neshi çerçevesinde ele almışlardır. Hadislerin diğer delillerle nesih ilişkisinde icmâ' ve kıyas delilleri ile te'âruz durumunda ise kıyas ve icmâ'ın hadisleri neshedemeyeceğinde²²⁶ görüş birliğine varmanın yanında her iki hadis ve fıkıh ilminin kendi içinde hadislerin icmâ' kıyas ile te'âruzu konusunda muhtelif kabullerin yer alması da ayrı bir ortak noktadır.

Muhaddis ulemanın te'âruz kapsamında hadis ilmi zemininde fakih ulemâ ile ortak noktada incelenen rivâyetlerin te'âruzuna yönelik kullanılmasında ittifak edilen metotlardan bir diğeri tercih yöntemidir. Tercih sebeplerine/vecihlerine dayanmak suretiyle te'âruz halindeki rivâyetlerden birini diğerine tercih etmek, üstünlüğünü göstermek anlamındaki tercih metodunun tarifinde muhaddis ve fakîh ulemâ arasında benzerlik bulunmaktadır. Onlara göre tercih metodunda çelişkili rivâyetlerden amel edilen yani üstün tutulan delile râcih yerine tercih yapılan, amel edilmeyen delile ise mercûh denmektedir. Nitekim delillerin birbirine tercihinde kuvvet bakımından üstünlüğün ifade edildiği kavram ise ruchân olarak ifade edilmiştir. Muhaddis ve fakih ulemâ rivâyetler arasında mevcut olan çelişkiyi gidermek üzere tercih yönteminin işletilebilmesi için rivâyetlerin delil olma bakımından birbirlerine eşit olmalarını, çelişkili

²²⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, 122; İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadis*, 277; Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/210.

²²⁶ Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, 3/175; Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/67; Hallâf, *İlm-i usûli'l-fikh*, 270; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-nevâvî*, 192.

delillerde bahsi gelecek olan tercih vecihlerinden birinin bulunmasını, müte‘âruz rivâyetlerin birbirleri arasındaki üstünlüğün delillerin zâtı itibariyle değil delillerde yer alan vasıflar itibariyle söz konusu olmasını ve deliller arasında te‘âruzun mümkün olması için ortaya konan şartların sağlanmasını gerekli görmüştür.²²⁷ Tercîh yönteminin imkân dâhilinde olması için muhaddis ve fakîh ulemânın ittifak ettiği şartların ardından tercih sebepleri de temelde farklı tasnif ve sıralama ile hadis ve fıkıh usulü eserlerinde yer almakla birlikte muhteva itibariyle müşterek noktalar bulunmaktadır. Nitekim muhaddis ve fakîh ulemâ tercih vecihlerini ortak paydada oldukları hadisler bağlamında metin, sened, hüküm ve harici yönden vecihler olarak ele almıştır.²²⁸ Nitekim fukahâ söz konusu tercih vecihlerini işlerken sened hasebiyle yer verdiği vecihlerden sonra râvî kaynaklı tercih vecihlerini ayrıca işlemiş olsa da bu muhteva farklılığı olmayıp kavramsal farklılık olarak anlaşılmalıdır. Buna ilâveten bir diğer kavram kullanım farkı olarak ortaya çıkmakla birlikte muhteva bakımından ortak nokta olan durum fukahânın rivâyetlerin metinleri ile ilgili tercîh vecihlerini sened başlığında muhaddisin ise metin başlığında işlemesidir. Te‘âruz halindeki rivâyetler arasında bahse konu tercihlerinde sened/râvî ve metin kaynaklı vecihlerde râvînin hıfz, zabt, adalet ve güvenilirliği, râvînin Allah Resûlü’ne (s.a.v.) yakınlığı, tercihinine gidilmek istenen müte‘âruz rivâyetlerde yer alan mesele ile mübâşeret gibi durumlar, hüküm kaynaklı vecihlerde râvînin ehaf hüküm bildirmesi, çelişkili rivâyetlerden biri nefyediirken diğerinin ispat etmesi gibi durumlar ve harici tercîh sebepleri olarak ise çelişkili rivâyetlerden tercihinine gidilecek olanın Kur’ân’ın zahirine, sünnete, sahabe kavline, icmâ’a, kıyasa ve dört halifenin ameline uygun olması durumları muhaddis ve fakîh ulemânın muhtelif tasarruflarının dışında kalan genel çerçevedeki ortak kabulleridir. Ne var ki her iki ilimde de tercih vecihleri çeşitlendirilip sayıları artırılmakla birlikte ortaya konan muhtelif vecihler de olmuştur.

Muhaddis ve fakîh ulemânın rivâyetler arası çelişkiyi giderme yolunda müşterek kabullerinin mevcut olduğu cem‘, nesih ve tercih metotlarına yönelik muhtevâ ve kapsam

²²⁷ Berzencî, *et-Te‘âruz ve t-tercîh beyne l-edilleti ş-şeriyeti*, 128-132; Molla Hüsrev, *Mirkâtu l-vusûl ilâ ilmi l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2; Neseî, *Menâru l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2.

²²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu l-kifâye fî ilmi r-rivâye*, 434; Suyûtî, *Tedribü r-râvî fî şerhi takrîbi n-nevâfî*, 198; Şevkânî, *İrşâdu l-fuhûl ilâ tahkiki l-hakki min ilmi l-usûl*, 278-279; Neseî, *Menâru l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2.

noktasındaki ortak kabulleri belirttikten sonra iki ilimde çelişkili deliller arasında işletilen en son metot olan tevakkuf ve tesâkut kavramlarının mahiyetine yönelik muhaddis ve fakîh ulemâ nezdindeki ittifak noktası ise iki yöntemde de çelişkili rivâyetlerin ikisi ile de amel edilemeyişinin mevcut olması ve zikredilen yöntemlerin uygulandığı rivâyetlerin genel kanaate göre mevcut olmadığı ya da yöntemlerin farazî oluşudur.²²⁹ Nitekim bu ortak nokta söz konusu yöntemlerin işletilişinde ilk aşamada geçerli olmaktadır.

Netice itibariyle muhaddis ve fakîh ulemânın te'âruzu giderme yolları meselesinde görüş birliğinde buldukları durumlar, rivâyetler zemininde cem', nesih, tercih ve bir açıdan tevakkuf ve tesâkut yollarıyla açıklanmak suretiyle iki ilmin birbiriyle bağlantısının hangi boyutta olduğu ortaya koyularak aralarındaki ilişkinin mahiyetine dikkat çekilmek istenmiştir.

A. Farklılıklar

1. Te'âruz Kavramı

Muhaddis ve fakîh ulemânın delillerin birbirleri ile çelişkisi konusunda söz konusu çelişkiyi ifade etmek için kullandıkları te'âruz ve ihtilâfü'l-hadîs kavramlarının, deliller hadisler kapsamında ele alındığında müşterek manada kullanılmalarının dışında fukahânın te'âruz bahsinde yalnızca hadislerin birbirleri ve diğer delilleri incelemeyip diğer şer'î ve aklî delillerin birbirleri ile te'âruz durumlarını da incelemesi sebebiyle bahsi geçen kavramların kullanımları arasında farklılık mevcuttur. Buna ilâveten fıkıh usulü eserlerinde söz konusu te'âruz bahisleri mu'âraza²³⁰ başlığında incelenmektedir. Muhaddis ve fukahâ nezdinde te'âruzun imkânı konusunda müşterek kabulleri dışında fukahânın, deliller arasındaki kuvvet farkının delinin kendisinde olmayıp tabi olan yada olmayan bir vafında ziyade sebebiyle mümkün olup bu durumun da te'âruza dahil olduğu kabulleri, muhaddislerden ayrıldıkları noktadır. Nitekim muhaddis fakîh ulemânın delillerin kat'î olması gerektiği konusundaki ortak görüşlerinin dışında fukahâ arasında delillerin yalnızca zannî olabileceğine²³¹ yönelik görüşlerin varlığı muhaddis ulemânın kanaatinden farklı bir tutumdur.

²²⁹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 4/202.

²³⁰ Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 b2.

²³¹ Berzencî, *et-Te'âruz ve 't-tercih beyne'l-edilleti's-şer'iyyeti*, 1/45; Atar, *Fıkıh usulü*, 253.

Te'âruz kavramının ihtilâfî'l-hadîs kavramından farklılığının bir vecihten olduğu anlaşılmalı birlikte deliller arası çelişkiye sebep olan faktörler konusunda ise fıkıh usulü eserlerinde te'âruzun hadis ilmindeki deliller arası tearuz sebepleri bahsindeki ortak noktalar dışında söz konusu te'âruzun aklî-naklî çerçevede ele alınmak suretiyle nakilleri doğru anlayamamanın, nakillerin doğru nakledilememesinin ve yanlış akıl yürütmenin bahse konu aklî ve naklî deliller arasındaki te'âruz sebepleri olarak belirtilmekle birlikte aklî ve naklî farketmeksizin ortaya çıkan te'âruz sebeplerine de muhaddis ulemadan farklı olarak müçtehidin farklı bilgi ve tecrübeye sahip olması durumu da eklenmiştir.²³² Öte yandan muhaddis ulemâ ise söz konusu rivâyetler arasındaki çelişkinin sebepleri arasında râvînin hıfz ve zabt sahibi olmaması, hadisleri edâ ve tahammülde hataya düşmesi, râvîlerin anlayış farklılığı, isnâdın bozukluğu, Arapçayı ve mecazları bilmeme, rivâyetin sebab-i vürudunu zikretmemek, sahifelerden nakilde bulunmak ve rivâyette mananın tam olması için gereken lafzı zikretmemek gibi râvî eksenli de yaklaşımıyla fukahâdan ayrılmaktadır.²³³ Ne var ki içerik itibariyle fukahâ ve muhaddisin yaklaşımları benzer görünse de söz konusu delilleri ele alanların fakîh tarafında müçtehid olarak muhaddis tarafında ise râvî olarak ele alınması farklılık olmakla birlikte bu durum yalnızca kavram kullanımından kaynaklanan bir farklılık değildir. Nitekim her râvî müçtehid değil her müçtehid de râvî değildir. Buna ilâveten fıkihta te'âruz halindeki rivâyetlere te'âruzun kavram ve mahiyet eksenindeki yaklaşımda daha çok mananın dikkate alınması da söz konusu râvî ve müçtehid ifadelerinin birbirinden farklı mahiyette olduğuna bir gerekçelendirme olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan deliller arası çelişkiye te'âruzun kavramsal mahiyeti ve sebebine yönelik yaklaşım bakımından muhaddis ulemânın fukahâdan ayrıldığı nokta ise bahsi geçen sebepler arasından da hareketle rivâyetlerin senedleri konusundaki hassasiyetleridir. Dolayısıyla muhaddis ulemâ deliller arası çelişkinin sebeplerine metin kaynaklı yaklaşımın yanı sıra fukahâdan farklı olarak râvî/sened kaynaklı gerekçelendirmelere de yer vermiştir. Fukahânın ise daha çok metin odaklı yaklaşım suretiyle deliller arası çelişkiyi ele aldığı görülmekle birlikte müçtehid ve nakil keyfiyeti konusundaki sebepleri ise yalnızca hadisler arası olmayıp diğer deliller

²³² Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, 889-890.

²³³ Şâfiî, *er-Risâle*, 213-215; İbnü'l-Kayyım el-Cevzî, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*, 4/4/149; Köktaş, "Batalyevsi'ye göre hadislerde ortaya çıkan ihtilâfin sebepleri", 141.

ile ilgili te'âruz vecihlerini kapsamaması ve muhaddis ulemadaki 'sened'in mahiyetini tam karşılamaması sebebiyle farklılık arz etmektedir. Bir başka yönden muhaddis ulemânın rivâyetler arası çelişkinin sebeplerini zahîrî ve hakîkî te'âruz kategorisi altında fukahâdan farklı bir tasnifle de ele aldığı da bilinmektedir.

Muhaddis ve fukahânın hadisler kapsamında ve dışında olmak üzere te'âruzun kavram kullanımını ve söz konusu çelişkiye sebep olan durumların muhtelif yönleri ortaya konduktan sonra te'âruzun şartlarına dair rivâyet eksenli sıraladıkları gerekçeler dışına birbirlerinden farklı olarak ortaya koydukları şartlar muhaddis ulemâ cihetinde rivâyetler arası söz konusu çelişkinin ihtilâfî giderme yollarından biri ile giderilebiliyor olması şartıdır. Öte yandan fukahâ ise deliller arası te'âruzun imkân dâhilinde olabilmesi için iki veya daha fazla delilin bulunması²³⁴ 'rüknu' ile muhaddis ulemadan hem muhtevâ hem de bahse konu muhtevâ itibariyle kavram kullanımını olarak farklılık göstermektedir.

Te'âruz eden deliller/rivâyetler meselesinde söz konusu delillerin hangileri olduğu ve delillerin tasnifi, te'âruzun mahalli meselesi olarak bilinmekle birlikte muhaddis ve fakîh ulemâ arasında ortak deliller dışında mevcut deliller ve tasnif farklılığı açısından farklılıklar ortaya çıkmıştır. Nitekim hanefî fukahâ dört delilin yanında mesâlih-i mürsele, istihsân, örf, sedd-i zerâyi', şer'u men kahlenâ, sahâbî kavli ve istishâb delillerini de te'âruz ile ilişkilendirmek suretiyle ele almaktadır.²³⁵ Buna ilâveten fukahânın şer'u men kahlenâ delilini sünnet bahsi altında, sahâbî kavlini sünnet yahut icmâ' bahsi içinde ve istihsânı da kıyas delili dahilinde ele aldığı da mevcut olmakla birlikte bahse konu delilleri de konu edinmesi bakımından muhaddis ulemadan farklılık arz etmektedir. Te'âruz eden delillerin muhaddis ve fakîh ulema nezdindeki kapsamının ardından delilleri kat'î-zannî ve şer'î-aklî kavram çiftleriyle müşterek bir yolla ele almalarının dışında fukahâ delilleri aslî-fer'î, sahih-fâsid tasnifleriyle ele almıştır.²³⁶ Buna ilâveten fakîh ulemâ delilleri, te'âruz şartlarını sağlayanlar ve kuvvet denkliğine bakılmayan deliller, kuvvet ve delâletinin açıklığı bakımından ve sened ve delâletinin açıklığı bakımından deliller, vasıf itibariyle kuvvet bakımından ziyadeli yada denk olan deliller²³⁷ şeklinde birkaç farklı tasnifle ele almakla muhaddis ulemânın delilleri tasnifinden farklı bir yöntem

²³⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, 214; Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fî'l-usûl*, 2/12.

²³⁵ Kirmastî, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, 198-212.

²³⁶ Yavuz - Bardakoğlu, "Delil", 136-138.

²³⁷ Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

izlemişlerdir. Öte yandan muhaddis ulemâ delillerin/rivâyetlerin tasnifinde te‘âruz halinde olduğuna kanaat ettikleri hadisleri, cem‘ te‘lîfi mümkün olanlar ve olmayanlar²³⁸ olmak üzere ikiye ayırarak delilleri çözüm yolları üzerinden tasnifleri ile fukahâdan ayrılmaktadırlar.

Muhaddis ve fukahânın delillere yönelik kabuller ve sınıflandırmalarının ardından söz konusu deliller ortak minvalde Kur‘ân, sünnet, icmâ‘ ve kıyas delillerininin te‘âruz ilişkisi bağlamında incelenmesinin yanında söz konusu deliller ile çelişkiye dair muhtelif yanlar bulunmaktadır. Öncelikle muhaddis ulemânın yalnızca hadislerin birbirleriyle ve diğer delillerle çelişkisi konusunu ele alması fukahâdan delillerin te‘âruzu konusunda ayrıldığı noktalardan biridir. Nitekim fukahâ hadis dışındaki diğer delillerin de birbirleri arasındaki te‘âruz ilişkisini inceleyerek te‘âruz bahsine daha kapsamlı yer vermiştir. Muhaddis ve fakîh ulemânın dört delil kapsamında çelişki konusunda öncelikle fukahânın muhaddis ile ortak minvalde ele aldığı hadisler arası çelişki konusundaki farklı tutumlarını zikretmek isabetli olacaktır. Nitekim hadisler arası te‘âruz konusunda hadislerin hüccet değeri meselesinde fakîh ulemâ muhaddislerin âhâd rivâyet tasnifinde en üst mertebede yer verdikleri meşhur hadisi mütevâtir ve âhâd rivâyetlerin arasında bir kategori olarak ele almaktadır.²³⁹ Fukahânın meşhur hadisi ara bir kategoride ele almasının sebebi meşhûr hadisin başta âhâd olup daha sonra tabiûn devrinde tevâtür derecesine yükseldiğini kabul etmesidir. Öte yandan muhaddis meşhûr rivâyetin tevâtür derecesine ulaşmayacağı başta olduğu gibi âhâd rivâyetler kabilinden olduğu kanaatindedir.²⁴⁰ Dolayısıyla fakîh ulemanın meşhûr tanımından da anlaşılacağı üzere fukahâ meşhûr hadisin mütevâtir ve âhâd rivâyetlerdeki bilgi ifade etme ve amel edip etmeme bakımından farklılık arz ettiği ve söz konusu meşhûr hadisin itmi‘nânî bilgi ifade edip kendisiyle amel etmenin gerekli olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Hadislerin kategori bakımından muhaddis ve fukahâ arasındaki tasnif farkı ve söz konusu meşhûr hadise yönelik yaklaşımların ardından âhâd/haber-i vâhidlerin hüccet değeri konusunda da muhaddis ve fakîh ulemânın muhtelif kabulleri mevcuttur. Muhaddis ulemâ, haber-i vâhidlerinin hücciyeti konusunda

²³⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, 16; Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 66-67.

²³⁹ Abdulazîz el-Buharî, *Keşfü'l-esrâr* (Beyrut, 1997), 3/2/362-370; Türkânî, *Dirâsât fî usûli'l-hadîs alâ menheci'l-hanefiyye*, 91.

²⁴⁰ Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 56.

söz konusu rivâyeti nakleden râvînin âdil ve sikâ olması durumunda haber-i vâhidin delil olabileceği ve böyle bir durumda haber-i vâhidin yakînî ilim ifade ederek kendisiyle amel edilmesinin gerekli olduğu bir rivâyet haline geldiği görüşündedir. Fukahâ ise haber-i vâhidin delil değeri konusunda bağlayıcılığının mümkün olması için muhaddis ulemadan farklı olarak râvînin fakîh olması gerekliliğini eklemiştir.²⁴¹

Muhaddis ve fakîh ulemânın rivâyetlerin delil değeri konusundaki muhtelif yanlarının ardından söz konusu rivâyetlerin delillerle te'âruzu meselesinde de farklılıklar yer almaktadır. Nitekim muhaddis ulema arasında hadislerin Kur'ân ile te'âruzu meselesinde fukahâ ile ortak kabullerinin dışında hadislerin Kur'ân karşısındaki durumlarına yönelik muhtelif kabullerin yanı sıra söz konusu hadislerin vahiy gibi olduğuna yönelik kanaatlerinin mevcut olması ile farklılık görülmektedir. Hadislerin kıyas ve icmâ' ile te'âruzu durumunda ise fukahâ ve muhaddis ulemânın söz konusu te'âruz durumunu haber-i vâhid çerçevesinde ele almakla birlikte fakîh ulemâ arasında haber-i vâhidin hüccet olma durumunun değişmesine göre diğer kıyas ve icmâ' delilleri karşısındaki konumunun değişebileceği şeklinde farklı görüşte olanlar vardır. Öte yandan muhaddis ulemânın icmâ'ın hadislere öncelendiği durumları râvî eksenli açıdan râvîlerdeki hata ve eksiklik, şüphe ihtimali, sikanın sika olmayandan aktarması, râvînin nâsihi bilmemesi²⁴² gibi gerekçelerle ortaya koyması fakîh ulemânın ele almadığı bir durumdur.

Fukahânın, te'âruzun mahiyeti ve kapsamına yönelik açıklamalarda belirtildiği üzere muhaddis ulemadan ayırdığı hadis dışındaki diğer delillerin de birbirleri arasındaki te'âruz ilişkisini incelemesi konusunda fukahâ Kur'ân ayetlerinin kıraatleri, tefsirleri ve ayetlerdeki lafızların manaya delâletlerinin açıklık kapalılık durumlarına göre vâki' olan te'âruzu incelemektedir.²⁴³ Buna ilâveten fukahâ Kur'ân'ı diğer delillerle te'âruzunun mümkün olup olmadığı ve hangi şekillerde ortaya çıkabildiğini belirtmiştir. Daha sonra icmâ' ve kıyas konusunda da icmâ'ın hücciyet değeri konusunda icmâ ehlinin muhaddis ulemâ nezdinden belirtilen âdillik vasfının yanında fakîh/müctehid olması gerekliliği fukahâ tarafından eklenmiştir. Fukahâlar sahâbî kavî ile kıyas delili arasında te'âruz

²⁴¹ Molla Fenârî, *Füsûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'*, 2/243; Ünal, *İmam ebû hanîfe'nin hadis anlayışı ve hanevî mezhebinin hadis metodu*, 133.

²⁴² Şâtübî, *el-İ'tisâm*, 4/138-142; Şâfiî, *er-Risâle*, 212-218; Şafiî, *İhtilâfü'l-hadîs*, 487.

²⁴³ Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2; Hudarî, *Usûlü'l-fikh*, 129; Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, 110; Zeydan, *Fıkıh usulü*, 511-519.

olduğu durumda da icmâ dâhilinde ele alınan sahâbî kavli öncelikli kabul edilmektedir. Hanefî fukahânın icmâ'a yönelik kabullerinin yanında kıyasın tek rüknünün illet olduğuna yönelik kanaatlerinin yanı sıra muhaddis ulemâdan kıyası fer'î delil olarak ele almaları ile farklılık göstermişlerdir.²⁴⁴

Netice itibariyle muhaddis ve fukahâ arasında te'âruzun kapsam ve mahiyetine yönelik ortak kabullerin dışında iki ilmin kendi cihetleri bakımından muhtelif kanaatlerine yer verilerek ilimlerin bağımsız ve müstakil yönlerinin anlaşılmasında misal olması bakımından izâhâtlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

2. Te'âruzu Giderme Yolları

Deliller arasında meydana gelen te'âruz meselesinde söz konusu çelişkinin kapsam ve mahiyetine yönelik muhaddis ve fakîh ulemânın farklı kabullerinin olduğu belirtilmişti. Buna ilâveten şer'î delillerin birbirleri ile çelişkisi meselesinde muhaddis ve fakîh ulemânın ilk olarak te'âruz durumlarını ele aldıkları delillerin kapsamı birbirinden farklılık göstermekle birlikte söz konusu delillerin birbirleri ile te'âruzunda çözüm yolunda takip edilen metotlar ve bu metotların uygulanılışında takip edilen sıra da farklılık arz etmiştir. Nitekim söz konusu metotların bahsinden önce te'âruzu giderme yolları ibaresini karşılamak için muhaddis ve fakîh ulemanın birbirinden farklı kullanımlarını belirtmek gereklidir. Muhaddis ulemâ arasında hadisler arasındaki te'âruz meselesi ihtilâfü'l-hadîs kavramı ile karşılanmakla birlikte bir ilim dalı olarak muhtelifü'l-hadîs ibaresi ile ifade edildiği belirtilmişti. Muhaddis ulemâ rivâyetler arasında görülen te'âruzun giderilmesini konu edindikleri muhtevayı ise te'vîlü muhtelifü'l-hadîs ibaresi ile müstakil eser olarak yahut ulûmu'l-hadîs nev'leri arasında işlemiştir. Dolayısıyla te'vîl kelimesi ile te'âruzu giderme yolları kastedilmekle birlikte aslında te'vîli uygulama yolları olarak da belirtilmiştir. Öte yandan fukahâ arasında ise deliller arası te'âruz meselesinin mu'âraza babı altında işlendiği bilinmekle birlikte söz konusu giderme yolları ise fıkıh usulü eserlerinde te'âruzun hükmü, te'âruzdan kurtuluş/mahlas/tehallüs²⁴⁵ ibareleriyle ifade edilmiştir. Te'âruzu giderme yolları

²⁴⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 31; Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 1/103.

²⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2; Nesefî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnu Paşa, 504), 13 a2; Kirmastî, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, 192-212.

kullanımlarında birbirinden farklı kabullerinin yer aldığı muhaddis fakîh ulemânın te‘âruzun hakîkî manada söz konusu olduğu durumda birbirlerinden farklı olarak ortaya koydukları metotlar da mevcuttur. Nitekim iki ilimde de te‘âruzu çözüme kavuşturmaya yönelik son aşamada takip ettikleri yöntemler fukahâ nezdinde tesâkut ve ardından da takrîru’l-usûl iken muhaddis ulemâ ise tevakkuf²⁴⁶ metodunu uygulamaktadır.

Te‘âruzu giderme yollarının muhaddis ve fakîh ulemâ nezdindeki mevzu bahis edilmiş şekline yönelik açıklamanın ardından söz konusu giderme yollarında birbirlerinden farklı olarak takip ettikleri sıralamaya değinmek gerekmektedir. Nitekim muhaddis ulemânın te‘âruz eden rivâyetler arası çözüm yollarını söz konusu te‘vîl ibaresi ile ifade etmesi çözüm yollarında takip ettikleri sıralamada ilk önce kullanacakları metoda işaret etmektedir. Muhaddis ulemâ te‘âruzu giderme yolları arasında ilk önce cem‘ te‘lîf metodunu ardından nesih, tercih ve tevakkuf yollarını takip ediyorken fukahâ ise bahse konu giderme yollarını nesih, tercih, cem‘ te‘lîf ve tesâkut sırası ile takip ederek muhtelif bir kabul ortaya koymuştur. Buna ilâveten muhaddis ulemâ te‘âruzu giderme yollarını işlerken tasnifi zahiri ve hakiki te‘âruz durumunda kullanılan metotlar şeklinde ele alıyorken fıkıh usulü eserlerinde ise te‘âruzu giderme yolları mu‘âraza başlığı altında işlenmekle birlikte daha sonra tercih ayrı bir başlık altında kapsamlı olarak ele alınmaktadır.

Rivâyetler ve diğer şer‘î deliller bağlamında meydana gelen te‘âruz durumunda takip edilen cem‘ yolunda muhaddis ulemâ cem‘ kavramı yerine telfîk, haml, tevcih, isti‘mâlü’l-delifleyn ve imdâu’l-haberayn ibareleri²⁴⁷ ile ifade ediliyorken fukahâ nezdinde cem‘ kavramını karşılamak için tevfiik ibaresi kullanılmıştır. Muhaddisler nazarında rivâyetler arası te‘âruzda ilk aşamada uygulanması gereken cem‘ metodunun Hanefî fukahâ nezdinde işletilebilmesi için belirli şartları sağlaması gerekmektedir. Nitekim fukahâ cem‘ metodunun uygulanabilmesi için rivâyetlerin nüzul/vürûd tarihlerinin bilinmemesi, cem‘ uygulandığında iki delilin hiçbir kısmının hükmünü kaybetmemesi, delillerin muhtevasının zarûrât-ı dîniyyeden olmaması gibi gerekçelerle muhaddis ulemadan ayrılmaktadır. Buna ilâveten muhaddis ulemâ cem‘ yönteminde delillerin arasını te‘vîle doğrudan giderken fukahâ ise cem‘ için söz konusu te‘vîl durumunun herhangi bir karineye ihtiyaç duymaksızın akla doğrudan gelebilen ‘yakın

²⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar fî tavzîhi nuhbeti’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser*, 16.

²⁴⁷ Aydınlı, “Muhtelifü’l-hadîs”, 74-77; Şâfiî, *el-Ümm*; Şâfiî, *İhtilâfü’l-hadîs*, 272.

te'vîl' durumunu kabul etmekle yine muhaddis ulemânın daha kapsamlı olan cem' kabulünde sınırlı bir tutum sergilemiştir. Nitekim cem' metodunun uygulanmasında muhaddis ve fakîh ulemânın aralarındaki en temel fark ise sıralama kaynaklı fukahânın cem'î nesih ve tercih mümkün olmadığına uygulamasına yönelik durumdur.

Muhaddis ulemâya göre hadisler, fukahâ için ise hadislerin yanında diğer şer'î deliller arasındaki te'âruz durumunda işletilen cem' metodunun yollarının tasnifi de farklılık göstermektedir. Nitekim muhaddis ulemâ cem' metodunun yollarını tahsîs, takyîd ve haml olarak ortaya koyuyorken fukahâ nezdinde söz konusu yollar tevzi'u'l-hüküm ve tağyîru'l-hüküm olarak hüküm bakımından ve hal bakımından temelde iki yolla ele alınmaktadır.²⁴⁸ Muhaddis ulemâ ve fukahâ arasında daha önce bahsedilen söz konusu cem' yollarının ortak muhtevaları olsa da tasnifte ve tasniflerin muhtevalarında tam bir eşit kullanım, uyumluluk söz konusu olmadığı için farklılık arz etmektedir. Buna ilâveten fukahâ arasında cem' yönteminin uygulanışında kat'î ve zannî çerçevede lafızların vaz oldukları mana ve mutlak-mukayyed durumlarına göre de muhaddis ulemadan farklı bir tasnif ve muhteva kapsamına gidildiği görülmüştür.²⁴⁹

Te'âruzu giderme yollarından muhaddis ulemânın sıralamasında göre ikinci sırada yer alan nesih yöntemi muhaddis ulemâ nezdinde atılma, düşürme, işlevsiz hale getirme manalarındaki tarh, iskât ve ta'tîl kavramları²⁵⁰ ile de ifade edilirken fukahâ nezdinde söz konusu metodun lügat manalarından hareketle bir beyân, tebdil ve ibtâl²⁵¹ işlevi gördüğü ortaya konulmuştur. Nitekim fukahâ muhaddis ulemânın nesih tarifinden farklı olarak neshi Allah ve kullar çerçevesinde ele alarak Allah nazarında eski hükmün müddetini beyânı iken kullar için ise zahirde baki görünen hükmün daha sonra gelen hüküm ile tebdili/ değiştirilmesi ve diğer hükmün ibtâlî olarak tarif etmiştir.²⁵² Muhaddis ve fakîh ulemânın nesih metodunu ele alış şekillerinde de farklılıkların yer almakla birlikte muhaddis ulemâ neshi tanıma yollarını ayrıca tasnife tabi tutarak farklılık göstermiştir. Ne var ki fakîh ulemâ da neshin bilinmesi için vürûd/nüzul tarihlerinin bilinmesi gerektiği

²⁴⁸ Neseffî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2; Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2.

²⁴⁹ İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr ala't-tahrîr ibnü'l-hümâm*, 1/124.

²⁵⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 122.

²⁵¹ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 2007, 3/440.

²⁵² Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, 229.

şeklinde genel bir kaide ortaya koysa da muhaddis ulemâ meseleye Allah Resûlü'nün (s.a.v.), sahâbenin bildirmeleri ve icmâ'ın bildirmesini de neshin tanınma yolları arasında ayrıca zikretmiştir. Neshin uygulanabilmesi için gerekli görülen şartlara gelindiğinde ise muhaddis ulemâ neshin emir -nehiy hitaplarından oluşması gerekliliği ile fukahâ ise nâsih ve mensûhun tek bir cinsten olmasının gerekmediğini, nâsih ve mensûhun aynı zaman içinde bitişik olarak gelmemesi gerekliliği ile nesih şartlarında birbirlerinden farklılık göstermişlerdir.²⁵³ Buna ilâveten hanefî fukahâ, neshin câiz olduğu ve olmadığı hükümler tasnifiyle de nesih durumunu ele alarak aslında neshin şartlarını ayrıntılandırmıştır. Buna ilâveten fukahâ, muhaddis ulemâ ile rivâyetler arasındaki nesih kabullerinin ardından neshin diğer delillerin birbirleri ile te'âruzunda genel kanaat olarak icmâ' ve kıyas ile neshi mümkün görmemenin yanında fukahâ arasında Kur'ân ve sünnete dayanan kıyas ile neshin mümkün olduğuna yönelik kabullerin mevcut olduğu belirtilmiştir.²⁵⁴ Fukahânın nesih konusunda muhaddis ulemâdan ayrıldığı bir diğer nokta ise ziyadeye nesih manasını yüklemeleridir.²⁵⁵ Nitekim fukahâ hadislerin nesih ilişkisi dışında neshi Kur'ân ayetlerinin hüküm ve kıraatleriyle, yalnızca hükümleriyle yahut yalnızca kıraatleriyle neshi ve nass üzere ziyade ile ayetteki hüküm yada kıraatin neshi gibi konularla muhaddis ulemânın rivâyetlerin te'âruzundaki nesih metodunun kapsamının dışına çıkmaktadır.

Muhaddis ulemâ nezdinde rivâyetler arasında görülen çelişkiyi gidermek üzere cem' ve nesih yöntemi uygulanamadığında başvurulmuş tercih metodu fukahâ nezdinde ikinci giderme yolu olarak kabul edilmekle birlikte hadisler arası çelişki dışına diğer delillerin birbirleri ile çelişkinde de uygulanan bir metod olarak farklılık arz etmektedir. Muhaddis ulemâ tercih metodunun uygulanabilmesi için cem' ve nesih yoluna başvurulmuş olmasının yanında tercih yapılacak rivâyetlerin zannî olması şartıyla da muhtelif bir kabul ortaya koymuştur. Buna ilâveten muhaddis ulemâ, metin, sened, hüküm ve harici sebep olarak ele aldığı tercih vecihlerinde metin kısmında tabî olarak yalnızca hadis metinlerinin te'âruz ilişkisini ele alırken fukahâ ise metin kısmında lafızların, vaz oldukları manaları, kullanıldıkları manaları, manalarının delaletlerinin açık ve kapalı

²⁵³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/201; Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, 235.

²⁵⁴ Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, 3/175-176; Serahsî, *Temhîdü'l-fusûl fi'l-usûl*, 2/67.

²⁵⁵ Bilmen, *Hukûku islâmiyye ve ıslahat-ı fikhiyye kamusu*, 1/101-102; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i fikh dersleri*, 286-287.

oluşu ile delalet şekli bakımından ilişkilerini incelemektedir. Buna ilâveten fukahâ muhaddisin rivâyetlerin metni ile ilgili tercih vecihlerini ele aldığı kısmı sened başlığında işlemek suretiyle de tasnif farkına gitmektedir. Fukahânın hadislerin senedine yönelik değil daha çok manasına yönelik yaklaşımda bulunduğu şeklindeki söylemlerin aksine fukahâ sened ile ilgili yani râvîlerin durumlarına hem te'âruz kavram ve mahiyeti kısmında hem de giderme yolları bahsinde yer vermiş ve tercih vecihleri içinde râvîlerin durumlarını ayrıntılı olarak işlemiştir. Muhaddis ve fakîh ulemânın daha önce belirtilen hadislerin metin ve sened/râvî kısmı ile alakalı tercih vecihlerinde ortaya koydukları maddeler artıp çeşitlenmekle birlikte birbirlerinden farklı olduğu söylenebilir ancak sayılarının çok olması ve daha da artırılabilir olması bir zaman sonra pek çok vecihin iki ilimde de zikredilebilme ihtimali olduğundan tam bir farklılık olduğu söylenememekle birlikte fukahânın muhaddis ulemadan ayrıldığı en bariz farklılık ise râvînin fakîhliğini bir tercih sebebi olarak kabul etmesidir.²⁵⁶ Buna ilaveten fukahânın tercih vecihleri konusunda muhaddis ulemadan ayrıldığı bir diğer nokta ise sünnetin hücciyetini kabullerindeki farklılıklarından kaynaklı olarak sened/metin kaynaklı tercih vecihlerinde fukahânın meşhur hadisin âhâd hadise tercihi şeklinde bir madde zikretmesidir. Muhaddis ulemâ ise söz konusu hadislerin birbirine tercih durumunu yalnızca mütevâtir ve âhâd kapsamında ele almıştır. Fukahâ hüküm sebebiyle ortaya konan tercih vecihlerine mendup, vacip, yasak ve ibâha durumlarını da eklemenin yanında harici sebeplerle ifade edilen vecihlere ise hadislerin Buhari ve Müslim'in sahihlerinde yer almasını ekleme yolunu tutmuştur. Fukahâ, tercih vecihlerini iki ma'kûl ve iki menkûl arasında işlemek suretiyle dört delili de ele alarak ve ma'kûl kısmında ise kıyas ile ilgili tercih vecihlerini sahih ve fâsid açıdan sekiz kısımda incelemek suretiyle muhaddis ulemâdan ayrılmaktadır.²⁵⁷

Muhaddis ve fakîh ulemânın kapsamalarında ve sıralamalarında farklılık olmakla birlikte ortak kabulde uyguladıkları cem', nesih ve tercih yollarının ardından son aşamada uyguladıkları metotlara gelince, muhaddis ulemâ müte'âruz iki rivâyetin aralarındaki çelişki belirtilen yollarla giderilemeyince ikisi ile de amel etmeyip bir karine ortaya

²⁵⁶ Zeydan, *Fıkıh usulü*, 503-519.

²⁵⁷ Neseî, *Menâru'l-envâr* (Hasan Hüsnü Paşa, 504), 13 a2; Molla Hüsrev, *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Yazma Bağışlar, 3654), 26 a2; Kirmastî, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, 192-212.

çıkıncaya kadar beklemelerini ifade eden tevakkuf metodu son aşamadır. Fukahâ ise son olarak tesâkut olarak ifade ettiği metotta söz konusu çelişkili delillerin ikisi ile de amel etmeyip te'âruz edilen konuya dair deliller arasında hiyerarşik olarak daha sonra yer alan delilde bir hüküm arar. Fukahâ sırasıyla Kur'ân, sünnet, sahâbe kavli, kıyas ve takrîru'l-usûl yollarını takip ederek muhaddis ulemadan farklı olarak ilk başta çelişkili halde bulunan delillerle yalnızca amel etmemekle kalmayıp bu amel etmeme durumunun devamında delilleri terk ederek daha sonra bir karinenin ortaya çıkmasını bekleme gibi bir tutum sergilemez. Dolayısıyla fukahânın tesâkut metodunda ilk başta çelişkili halde bulunan delillerle hiçbir şekilde istidlal ihtimali kalmıyorken muhaddis ulemânın tevakkuf metodunda ise çelişkili delillerle amel edilmese de her zaman bir ihtimal mevcut olacaktır.

Netice itibariyle muhaddis ve fukahânın delillerin/rivâyetlerin te'âruzunu giderme meselesindeki metotlardaki kapsam farkı ve sıralamalarına, ziyade metotlara değinilmek suretiyle söz konusu te'âruzun giderme yollarına dair iki ilimdeki cihet farklılıklarından kaynaklı tasarruflar ortaya konulmaya çalışılarak muhaddis ve fukahânın meseleye yaklaşımlarına dikkat çekilmek istenmiştir.

C. Değerlendirme

Deliller arası te'âruz meselesinde hadis ve fıkıh usulünde ele alınan konuların muhtevaları, muhaddis ulemâ ve Hanefî fukahâ nezdinde yer alan genel kanaatler doğrultusunda ortaya konulmuştur. Muhaddis ve fakîh ulemânın bahse konu meseleye yaklaşımlarındaki benzer ve muhtelif kabullerinin birbirleri karşısındaki konum ve ilişkisine de dikkat çekmek gerekmektedir.

Şer'î deliller arasında çelişkinin varlığı meselesinin hadis usulünde rivâyetlerin birbirleriyle ve diğer delillerle ilişkisi bağlamında ihtilâfü'l-hadîs/muhtelifü'l-hadîs ibaresi ile ele alınıyorken fıkıh usulünde aynı şekilde rivâyetler bağlamındaki ihtilâfın te'âruz kavramı içinde yer alması iki ilmin te'âruz meselesindeki kavram kullanım ortaklığını göstermekle birlikte fıkıh usulündeki te'âruz kavramının muhtevalarında yalnız hadisler ile alakalı ihtilâfın yer almayıp aynı zamanda diğer şer'î delillerin te'âruz meselelerinin de işlenmesi te'âruz kavram kullanımını itibariyle hadis usulündeki ihtilâfü'l-hadîs ifadesinin fıkhîteki te'âruzun kapsamına dahil olduğu söylenebilir. Buna ilâveten muhaddis ulemâ nazarında hadislerin birbirleriyle ve diğer delillerle çelişkisine, fukahâ

nezdinde ise şer'î delillerin tamamının birbirleriyle te'âruzunun imkân dahilinde olup olmadığı noktasında müşterek kabulün, söz konusu te'âruzun hakîkî-zâhirî olarak tasnifine gidilmesi muhaddis ve fakîh ulemânın yaklaşımlarında te'âruz meselesini birbirlerinden tamamen bağımsız kategorilerde ele almadıklarına işaret eden durumlardan biridir. Te'âruz meselesinde gerek hadisler zemininde gerekse diğer deliller kapsamında da söz konusu delillerin yalnızca kat'î olabileceğine yönelik ortak kabulün yanında muhaddis ve fukahânın kendi içlerinde yalnızca zannî delillerin te'âruz konusu olabileceğine yönelik muhtelif görüşlerin varlığı her iki ilimde de ihtilâf noktasının ve genel kanaatin aynılığını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim muhaddis ve fakîh ulemâ rivâyetler/deliller arası çelişkinin zannî yahut kat'îliğine yönelik görüş birliğinde oldukları durumların ardından te'âruzun ortaya çıkmasına sebep olan nedenleri belirtirken hadis metinlerine yahut diğer şer'î delillerin delâletlerine yönelik yaklaşım ve anlayış eksikliğini ortaya koymaktadır. Buna ilâveten söz konusu naslara delâlet zeminli yaklaşımın yanında gerek rivâyetlerin senedleri bakımından râvî kaynaklı sebepler gerekse diğer delillerin de aktarılmasında ortaya çıkan eksiklikler te'âruzun sebeplerine konu edilmiştir. Muhaddis ve fakîh ulemânın delâlet ve sübuta yönelik bahse konu yaklaşımlarında nassların aktarılmasına yönelik eksiklikleri de te'âruza sebep faktörler arasında ele almalarının yanında ayrıldıkları nokta ise nassların anlaşılması konusunda te'âruzu râvî ve müctehid tarafından yaklaşımlarıdır. Nitekim fukahânın nassların aktarılması yönündeki te'âruza sebep olarak konu edindikleri tutumları ele alındığında fukahânın diğer delilleri de te'âruz bahsinde işlemesi sebebiyle râvî kaynaklı sebepleri hadislerin birbirleriyle ve hadislerin diğer delillerle çelişkisi bağlamında ele almalarının yanında diğer delillerin aktarılmasındaki eksiklik olarak ortaya koyulan te'âruz sebebi kavram olarak diğer nasslar da ele alındığında 'râvî' kaynaklı sebepler dahilinde ifade edilmese de râvînin 'aktarma' görevi itibarıyla muhaddis ve fakîh ulemâ arasında te'âruza dair nakil meselesinde tamamen farklı gerekçelendirmeler olduğu söylenemez. Buna ilâveten fukahânın deliller arası te'âruzun sebepleri arasında nassların nakledilişlerindeki hataları, hadisler özelinde ise râvî kaynaklı hataları te'âruz sebepleri arasında yer vermesi fukahânın hadislerin yalnızca mana ve metinlerini değil senedlerini de incelemeye tabi tuttuğunu gösteren durumlar arasında yer alması bakımından önemli bir konudur. Buna ilâveten muhaddis nezdinde de te'âruzun sebepleri arasında rivâyetlerin delâletlerine

yönelik gerekçelendirmelerin varlığı muhaddisin rivâyetlere yalnızca sened bakımından değil metin/muhtevâ bakımından da yaklaştığını göstermektedir. Bunun yanında muhaddislerin te'âruz meselesinde senedlerin tenkidi konusunda muhtelif ve önemli çalışmalar ortaya koymaları fukahâdan ayrıldıkları özellikleri arasında yer almıştır. Ancak belirtilmelidir ki muhaddis ulemânın hadislerin sübutuna yönelik/senede yönelik çalışmalarının fazla olması hadislerin delâleti üzerine hiçbir değerlendirmelerinin bulunmadığı anlamına gelmemekle birlikte sübut üzerine yapılan inceleme ve çalışmaların çokluğu hadis ilminin kendine has yapısını, karakterini ortaya koyan özelliklerindedir. Aynı şekilde fukahânın da hadisleri ele alırken delâlet yönlü yaklaşım ve değerlendirmelerinin ağır basması hadislerin sübutuna/sened incelemesine önem vermediği anlamına gelmeyip muhaddis ulemâda da olduğu gibi fukahânın yaklaşım farkını ve fıkıh ilminin cihet farklılığını ortaya koyan bir durum olarak anlaşılmalıdır. Deliller/hadisler arası te'âruzun gerçekleşmesine sebep olan durumlar üzerine muhaddis ve fukahânın kanaatlerinin ilişkisine değindikten sonra te'âruz durumunun şartları meselesinde de ortak kanaatlerin mevcudiyeti iki ilmin ilişkisine işaret etmekle birlikte muhaddis ulemânın şartlar arasında te'âruzun giderme yollarından birisiyle giderilebiliyor olması gerekliliği ile farklılık arz etmesin muhaddisin hadislerin sübutuna yönelik yaklaşımları ile de ilişkili olmakla birlikte i'mâl ihmâlden evlâdır kaidesi gereği muhaddis nazarlı bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Öte yandan fukahânın söz konusu şartları karşılamak için rükün ifadesini kullanımı, şart ve rükün kavramlarının fıkıh usulündeki kullanım, kapsam ve mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Ne var ki muhaddis ve fakîh ulemânın ziyade şartları ve kavram kullanımları bir ihtilâf, tam bir zıtlık olarak algılanmamalı ve ilimlerin kendi içindeki bütünlüğü dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Te'âruzun kavramsal kullanımı, keyfiyeti, sebepleri ve şartlarının ardından hangi delillerle ilişkilendirildiği konusunda muhaddis ve fukahânın ortak kabulü olan dört delilin yanında fukahâ nezdinde te'âruz meselesi ile ilişkisi kabul edilen istihsan, şer'u men kablenâ ve sahâbî kavli delillerinin diğer dört temel delil dahilinde de ele alınması fukahânın delilleri kategori farkının yanında söz konusu delillerin dört temel delilin dahilinde ele alınması muhaddis ulemânın da söz konusu üç delili kavram olarak kullanmasa bile dört delilin içinde yer almaları itibariyle te'âruz muhtevâsında işlediği anlaşılabilir. Nitekim bu durumda fukahânın delilleri ifadedeki muhtelif kullanımları ve

tasnifleri fikhî yaklaşımı göstermekle birlikte müstakil deliller olarak ele alınmayışı da hadis ilminin inceleme alanındaki delillerden farklı olmadığı anlamına gelmektedir. Fukahânın delilleri tasnifte kullanıldığı muhtelif kavram çiftlerinin bulunması da delillerin muhtevasına hâlel getirmeyerek hadis ilminin te'âruz kapsamında değerlendirmeye aldığı delillerden tamamen farklı değildir. Ayrıca delillerin tasnifinde şer'î-aklî müşterek kabüllü kavram çiftinin aklî kısmında kıyasın yer aldığına yahut da akl-ı selîm olan aklın kastedildiğine dair her iki ilimde de muhtelif kabuller yer almaktadır. Dolayısıyla fıkıh ile hadis ilmi arasında aklî deliller ile doğrudan kıyas delilinin kastedildiğinin anlaşılmasında gerekmele birlikte muhaddis ulemânın nezdinde kıyasın daha çok şer'î delil, hanefî fukahâyâ göre ise çoğunlukla aklî delil olarak ele alınması ise yine iki ilmin cihet farklılığı olarak belirtilen durumları arasında yer almaktadır.

Muhaddis ve fakîh ulemâ nezdinde te'âruz meselesinde konu edinilen dört delilden ilki olan Kur'ân'ın kendi içindeki te'âruz durumu ve diğer deliller ile te'âruzu meselesinde te'âruzun zahiren mümkün olabileceğine yönelik temelde ortak kabuller yer almakla birlikte bahse konu çelişkinin hakikatte var olması durumunun nesih yöntemi ile giderilmesi konusunda muhaddis ve fukahâ arasındaki söylem farkı dikkat çekmektedir. Sonuç itibariyle aynı duruma varan, muhaddisin hadisler Kur'ân'ı neshedemez ancak neshe işaret eder söylemi ile fukahânın hadislerin Kur'ân'ı neshinin mümkün olduğu yönündeki söylemleri muhaddis ulemânın Kur'ân'a yaklaşımındaki hassasiyetini göstermekle birlikte muhaddis nokta-i nazarının örneklerinden olup bahse konu durum ilk aşamada nassları hüküm bakımından ele alan bir yaklaşım sergileyen fukahânın nasslara gereken önemi göstermediği anlamına gelmeyip fukahâ cihetine ait bir bakış açısı olarak değerlendirilmelidir. Buna ilâveten fukahânın Kur'ân'ın ayetleri arasındaki te'âruz bahsini de ele alması ve muhaddis ulemânın Kur'ân'ın ilişkili olduğu te'âruz konularını tamamıyla hâvi olmaması iki ilmin müstakil oluşu bağlamında belirtilen meseleler arasında yer alması bakımından dikkat çekmektedir. Kur'ân delilinin ardından hadislerin birbirleri ile te'âruz durumunda ilk olarak hadislerin delil değeri bakımından muhtelif görüşlere sahip olan muhaddis ve fakîh ulemânın dikkat çeken görüş ayrılıklarının arasında meşhur hadis tarifî yer almaktadır. Meşhur hadis kavramının kullanımında fukahânın söz konusu kavrama yüklediği mananın muhaddis ulemânın

yüklediği manadan farklılık arz etmesi sebebiyle ortaya çıkan kabuller hadislerin birbirleriyle te'âruzu konusunda da muhtelif kabullerin yer almasına sebep olmuştur. Ancak muhaddis ulemânın meşhur hadis kavramına yüklediği mananın fukahâ nezdindeki karşılığının müstefiz hadis kavramı ile karşılandığı anlaşıldığında fukahânın meşhur hadis kavramı kastedilenin, muhaddis ulemânın meşhur tarifinden ayrıldığı nokta olan daha sonra tevâtür derecesine ulaşması bakımından farklılık arz etmesi yine iki ilmin arasında hadislerin kuvvet durumunun incelenmesi noktasında sübût ve delâlet zeminli yaklaşım farkı doğrudan yahut dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Ne var ki fukahânın müstefiz ve meşhur hadislere dair hücciyet kabulleri muhaddis ulemânın meşhur tanımının karşılığında müstefiz hadisin muhtevâ itibarıyla tam bir eşitlik sağlayamayacağı bilinmekle birlikte muhaddisin fukahâyâ göre meşhur ve müstefiz hadis türlerini meşhur hadis kavramının altında işlediği söylenebilir. Nitekim fukahâdan farklı olarak muhaddis nokta-i nazarında meşhur hadisin tanımı dolayısıyla bilgi değeri ve bağlayıcılığındaki farklılık da muhaddis ulemânın cihet-i vahdesi olarak anlaşılmalı ancak ilişkili olduğu fıkıh ilminden tamamen ayrı bir muhtevaya sahip, bağımsız bir ilim olduğu yanılığına da düşülmemelidir. Dolayısıyla muhaddis ulemânın ve fukahânın sünnete yaklaşım farklılıkları sebebiyle haber-i vâhid tanımlarında farklılık olmasının yanında bahse konu durum haber-i vâhidin konu edildiği te'âruz durumlarında iki ilim arasındaki kabulleri tabii olarak etkilemiştir. Sünneti tasnifi ile muhaddis ulemâdan farklılık gösteren fukahâ haber-i vâhide yüklediği mana sebebiyle bağlayıcılığına yönelik kuvvetin artması yahut söz konusu olabilmesi için de muhaddis ulemâdan farklı olarak râvînin fakîh olma şartını öne sürmektedir. Bu durumun fukahânın haber-i vâhid algısından kaynaklandığı söylenebileceği gibi fıkıh ilminin kendi içindeki ilmi bütünlüğü ve meselelere yaklaşımdaki cihet farkından kaynaklandığı da açık olarak anlaşılmaktadır. Nitekim hadislerin kıyas ve icmâ' ile te'âruzu konusunda muhaddis ve fukahânın ortak kabullerinin dışında muhtelif yanları da aynı şekilde iki ilimde yer alan muhtelif sünnet taksimine dayanmaktadır. Ancak muhaddis ve fakîh ulemâ arasındaki muhtelif meselelerin sahih sünnet kategorisi dışındaki hadislerin tasnifi ile alakalı olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır. Nitekim temelde sahih sünnet ile icmâ' ve kıyas delilinin çelişmeyeceği iki ilim arasındaki genel kabul olarak ortaya koyulmuştur. Öte yandan haberi- vâhid ile kıyas ve icmâ' ilişkisinde ise belirtilen muhtelif görüşler muhaddis ve

fukahânın tamamen birbirine zıt yönde genel kabullerinin olduğu anlamına gelmemekle birlikte fukahânın arasında kıyasın haber-i vâhîde takdimi konusunda görüşler yer aldığı gibi haber-i vâhîdin kıyasa takdimi konusunda da görüşler mevcuttur. Nitekim söz konusu muhtelif kabuller muhaddis ulemâ arasında da yer almaktadır. Ancak ağır basan kabuller dikkate alınarak ilimlerin naslara, delillere yaklaşımları konusunda genelleme yapılması nakıs bir bakış açısı olacağından böyle durumları ilimlerin kendi açılarından yaklaşımları itibariyle dikkate almak gerekmektedir. Buna ilâveten icmâ' ehlinde mevcut olması gereken vasıflar arasında muhaddis ulemânın âdilliği fukahânın ise fakîhliği ölçü edinmesi bir başka cihet farklılığı misali olarak söylenebilir. Fukahânın icmâ ve kıyas delillerinin hadis delilinden ayrı olarak te'âruz durumlarını ele alması da muhaddis ulemâdan ayrıldığı nokta olmakla birlikte fukahânın icmâ' delilinin dahilinde yer verdiği sahabî kavli ile kıyas delilinin çelişmesi durumunda sahabî kavlini takdimi tercihe gitmesi muhaddisin sübut zeminli yaklaşımıyla yakınlık arz etmesi bakımından dikkat çekmektedir. Nitekim aklî delil olarak da kabul edilen kıyasın sahabî kavli karşısındaki konumunun fukahâ nezdinde belirtildiği üzere yer alması, fukahânın hücciyet tespitinde muhaddis ulemânın tamamen zıddı yönde metotlar takip etmediği ve yine bu durumun sübût meselesi ile ilişkisi ortaya çıkmaktadır.

Şer'î delillerin te'âruzu meselesinde muhaddis ve fukahânın te'âruz bahsindeki müşterek kabulleri ve farklılıkları rivâyetler zemininden ele alınmakla birlikte fukahânın te'âruz kapsamında daha geniş yer verdiği deliller ve durumlarına dikkat çekildikten sonra bahse konu deliller arasındaki te'âruza yönelik geliştirilen giderme yolları öncelikle hadisler arasındaki çelişkiye dair meselelerdeki benzerlik ve farklılıkların ardından delillerin te'âruzunun çözüm yolları daha geniş kapsamlı olarak belirtilerek iki ilmin etkileşimi ortaya konulmalıdır. Deliller arasında mevcut olan te'âruzu giderme yollarının muhaddis nezdinde te'vîl yolları fukahâ nezdinde ise te'âruzun hükmü, te'âruздan kurtuluş gibi ibâreleri ile karşılanması öncelikle muhaddis ulemânın te'âruza yaklaşımındaki kabullerine ve gidermeye yönelik başvurduğu ilk yöntemle açıkça işaret etmektedir. Öte yandan fukahânın kullandığı ibareler ise fıkıh ilmindeki hüküm, sonuç odaklı yaklaşıma işaret etmekle birlikte fukahânın zihnindeki, kuvveti itibariyle sonuca, hükme varmada öncelikli olanı ele alma düşüncesinden hareketle deliller arası te'âruzu giderme yönteminde kullanacağı öncelikli metotların hangileri olacağı konusunda fikir

vermektedir. Nitekim muhaddis ulemânın te'âruzu giderme yolunda kullandığı metodlar cem' te'lif, nesih, tercih ve tevakkuf iken fukahâ nesih, tercih, cem' te'lif ve tesâkut yöntemlerini takip etmiştir. Muhaddis ve fukahânın kullandıkları ilk metotlarındaki farklılığa te'âruzu giderme yollarını karşılamak için kullandıkları ifadeler vasıtasıyla dikkat açıklık getirilmenin yanında söz konusu metotlar muhaddis nokta-i nazarındaki sıralama itibariyle esas alındığında cem' yönteminin muhaddis ve fukahânın delillerin te'âruzunda uygulanabilmesi için ortaya koydukları şartlar te'âruz gerekli olan şartlar olarak müşterek kabulleri olmakla birlikte fukahâ giderme yollarındaki takip ettiği sırasın tabîi sonucu olarak cem' yönteminin öncesinde nesih ve tercih ile çelişkinin giderilememiş olması gerektiğini belirtmiştir. Buna ilâveten muhaddis ve fukahâ arasında cem' yönteminin işletiliş sırasındaki farklılıklar fukahâ ve muhaddis ulemânın söz konusu yöntemi tarifinden kaynaklanabilir. Nitekim fukahâ cem' yönteminde uygulanan te'vîl durumunun herhangi bir karineye ihtiyaç duyulmaksızın akla ilk gelen yakın bir te'vîl olarak kabul ederek cem'in kapsamını daraltması sebebiyle muhaddis ulemeden farklılık arz eder. Öte yandan fukahânın cem'i ilk sırada tercih etmesindeki temel kaygı ise nassların amelden düşürülmesine engel olma hassasiyeti olarak ele alınmaktadır. Nitekim muhaddis ulemânın cem'in kapsamını fukahânın tarifindeki gibi daraltmaması da cem'i ilk aşamada uygulamaya tabi tutabilmesine imkân vermektedir denilebilir. Muhaddis ve fakîh ulemâ nezdinde cem' yönteminin uygulanmasına yönelik kullanılan yollar ise genel çerçevede birbirleri ile bağlantılı ve ilişkili olmakla birlikte kullanılan kavramlar, tasnifler ve tasnifleri yapılan yolların muhtevaları birbirleriyle tam manasıyla örtüşmemektedir. Nitekim muhaddis ulemânın cem' yönteminde izlediği yollar tahsîs, takyîd ve haml olarak ifade edilirken fukahâ söz konusu çözüm yollarını hüküm ve hal bakımından ele almak suretiyle hüküm açısından yolları da tevzi'u'l-hükm ve tağyîru'l-hükm olarak ele almaktadır. Muhaddis ve fakîh ulemânın ortaya koyduğu cem' yollarının muhtevaları itibariyle birbirleriyle bir vecihten iç içeliğinin bulunduğu bilinmekle birlikte muhaddis ve fakîh ulemânın zihinlerindeki kategorilerden, kavrayış ve yaklaşımlardan farklı olarak tasniflerde de farklılıklar mevcut olmuştur. Nitekim fukahânın cem' yönteminin yollarını hüküm ve hal bakımından ele almasında hüküm odaklı yaklaşımın etkisi olmakla birlikte te'âruz bahsi altında yalnızca hadislerin işlenmeyişi ve lafız bahislerinde lafızların muhtelif kategorilerle ele alınarak birbirlerine karşı te'âruz durumlarının vasıflarındaki

ziyâdeler itibariyle ele alınmasının da etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki iki ilimde cem‘ yollarının muhtevalarındaki ortak yanlar dışında kalan yanlar ise ilimlerin tam bağımsızlığı ifade etmeyecek müstakillikleri ile açıklanmaktadır. Bir diğer çözüm yolu olarak konu edilen nesih metodunda muhaddis ve fakîh ulemânın ayrıldığı nokta belirtildiği üzere sıralama farkı olmakla birlikte deliller/rivâyetler arasında neshin mümkün olabilmesi için çelişkinin hakîkî olması, çelişkili delillerin nüzul/vürûd tarihlerinin bilinmesi gerekliliklerinde görüş birliği mevcuttur. Neshin delillerin te‘âruz durumundaki işletilişinde muhaddis ve fukahânın neshi yalnızca Allah Resûlü (s.a.v.) zamanında mümkün görmeleri sebebiyle sahih sünnet ve Kur’ân arasında neshin gerçekleşebileceğinin yanı sıra icmâ‘ ve kıyasın hadisler karşısında nâsîh hükmünde olamayacağı genel kabulleri olmuştur. Ancak her iki ilimde de hadislerin icmâ‘ ve kıyas ile neshi konusunda muhtelif kabuller, bahse konu delillerin Kur’ân ve sünnete dayanması bakımından ele alınması hasebiyle ortaya çıkmaktadır. Muhaddis ve fakîh ulemânın nesih konusundaki, ortak kabulleri aralarındaki ilişkinin kuvvetinin boyuna işaret etmekle birlikte fukahâ nezdinde ziyadenin neshe konu edilmesi muhaddis ulemânın da neshe konu olan nassların hitabına yönelik emir-nehîy kaydına yer vermesi ilimlerin yaklaşım farklılıklarını ortaya koyan durumlar arasındadır. Buna ilâveten hadisler dışındaki delillerin birbirleri arasındaki te‘âruz durumunda mevzu bahis edilen nesih meselesi fukahânın te‘âruz meselesinde ele aldığı delillerin kapsam farklılığından kaynaklı olarak muhaddis ulemâdan ayrıldığı bir diğer husustur. Cem‘ ve nesih metodunun ardından muhaddis ve fukahânın ele aldığı bir başka çözüm metodu olan tercihin uygulanabilmesi gerekli tutulan şartlarda görüş birliği olmakla beraber tercih yönteminin uygulanmasındaki tasnif farkı yer almakta olup söz konusu fark muhaddis ve fakîh ulemânın te‘âruz meselesinde yer verdikleri delillerin kapsamından kaynaklanmaktadır. Tercih vecihleri fıkıh usulünde menkûl ve ma‘kûl deliller tasnifi ile ele alınmakla birlikte menkûl delillerin tercih vecihleri metin, hüküm, sened, râvî ve harici olarak ma‘kûl delillerin tercih vecihleri ise temelde sahih ve fâsid iki kısımda inceleniyorken hadis ilminde rivâyetler bağlamında sened, metin, hüküm ve harici tercih vecihleri olarak ele alınmaktadır. Muhaddis ve fakîh ulemâ arasındaki bahse konu tasniflerdeki farklılıklar yalnızca te‘âruz eden delillerin kapsamıyla alakalı olmayıp delillere temel yaklaşımdaki naklî-aklî ayırım da fıkıh cihetinden dikkat çekmektedir. Buna ilâveten muhaddis

ulemânın metin kısmında hadisin metninden kaynaklı tercîh vecihleri, sened kısmında ise râvî kaynaklı vecihlerin ele alındığı biliniyorken fukahânın sened kısmında hadislerin metinleriyle alakalı vecihlere yer verip râvî kaynaklı tercîh vecihlerini ayrıca işlediği belirtilmiştir. Bu durumu muhaddis ve fakîh ulemâ arasındaki tasnif farklılığına işaret etmenin yanında aslında fukahânın hadislere yaklaşımda metne olduğu kadar senede/râvîlerin durumuna da oldukça önem verdiği ve muhaddis ulemânın da aynı şekilde senede olduğu kadar metinlere/manalara da gereken ihtimamı gösterdiği anlaşılmaktadır. Tercîh vecihlerine yaklaşımda fukahânın metin kategorisinde lafız bahislerine yer vermesi Kur‘ân delilinin de kendi içinde te‘âruz durumunu ele alması ile alakalı bir durum olup aynı şekilde tercîh vecihlerini aklî delil kategoride işlemesi söz konusu kısmında kıyas delilinin te‘âruz meselesiyle ilgili olmasından kaynaklanarak muhaddis ulemânın te‘âruz bahsinde kapsamına dahil olan kısımlar arasında yer almaması bakımından fikhin cihet farklılığına işaret eden bir başka durumdur. Hadisler zemininde muhaddis ve fakîh ulemânın tercîh sebeplerindeki yaklaşımlarında ise fukahânın meşhur hadisi âhâd hadise tercîhi, fakîh râvînin haber-i vâhidini fakîh olmayanınkine tercîhi gibi noktalar dikkat çekmekle birlikte söz konusu durumlar bahsi geçen sünnetin delil değeri noktasında muhaddis ve fukahânın hadisleri tasnifte ve yükledikleri değerlerdeki farklılıkların sonuçları doğrultusunda ortaya konan muhtelif vecihlerdir. Buna ilâveten muhaddis ve fakîh ulemânın tercîh vecihlerini arttırmaya yönelik çabaları iki hadisten/delilden biri ile de olsa amel etme imkânını kaybetmemek üzerine hassasiyette müşterek bir mesele olmuştur. Te‘âruzu giderme yolları kapsamında ele alınan diğer metotlarda da olduğu üzere tercîh metodunda da fukahânın hadisler dışındaki şer‘î delillerin te‘âruz ilişkisini ele alması sebebiyle söz konusu fıkıh ilminin kapsam ve cihet farklılığı açıktır. Te‘âruzu giderme yolları arasında yer alan üç metodun ilişkisi bağlamında muhaddis ve fakîh ulemânın etkileşimine değinildikten sonra iki ilimde de te‘âruz meselesinde son yol olarak işleme alınan metotların, muhaddis ulemâ nezdinde çelişkili iki rivâyetin de tamamen amelden düşürülmeyip yalnızca bir karine ortaya çıkana kadar amel edilmediği tevakkuf yöntemi olduğu fukahâ nezdinde ise çelişkili iki delilin de amelden düşürüldüğü tesâkut yöntemi olduğu belirtilmişti. Nitekim fukahânın kabulündeki tesâkut yönteminde çelişkili olmaları sebebiyle amelden düşürülen deliller muhtevaları hakkında hükme varılmasını gerektiren mesele, delillerin

hiyerarşisine tâbi olunarak daha sonra gelen deliller arasında aranarak istidlâl edilmeye çalışılmıştır. Burada fukahânın çelişkili rivâyetleri amelden düşürmesi fıkıh ilminde müctehidin hüküm talep edilen meselede kayıtsız kalmasının mümkün olmayacağı düşüncesi sebebiyle fukahâ/fıkıh cihetli bir yaklaşımdır. Öte yandan muhaddis ulemânın çelişkili rivâyetleri amelden düşürmemesi, hadislerin zayı olmasına karşı bir hassasiyet olarak ifade edilmekle birlikte çelişkili rivâyetlerin arasını uzlaştırma yolunda ilk aşamada cem‘ yolunu gözetmesi ve cem‘in kapsamını geniş tutması, tercih vecihlerinin sayısını yüze kadar çıkarması, çelişkili rivâyetleri tevakkuf yöntemine varmadan çözüme ulaştırma çabasını kapsamında olması ve söz konusu tevakkuf metodunun uygulandığı bir ihtilâf durumunun bile bulunmaması sebebiyle muhaddisin söz konusu amelden düşürmeme durumu te‘âruz edilen meseleye dair hükümsüzlüğe mahal vermesi anlamına gelmez. Öte yandan fukahânın tesâkut yönteminde delilleri amelden düşürmesi müctehid olma vasfı bakımından dikkate aldığı hükme varma çabası doğrultusunda fıkıh cihetinden bir yaklaşım olup bahse konu yöntemin ise farazi bir metod olup uygulamasının bulunmaması fukahâ nezdinde de daha önce yer verilen metodlarla çelişkili deliller uzlaştırılarak mümkün mertebe delilin amelden düşürülmesini engelleme çabası bakımından fukahânın muhaddis ulemâ ile bir vecihten ortak zeminde bulunduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her iki metodun da teoride kalması muhaddis ve fukahânın delillerin amelden düşürülmemesine yönelik hassasiyet konusundaki kabulleri iki ilmin ortak yanını ifade etmekle birlikte teoride de olsa bahi geçen metodların uygulanılışına dair geliştirilen muhtelif yöntemler ise iki ilmin müstakil yanlarını ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle muhaddis ve fakih ulemânın te‘âruz meselesinde, birbirlerini bazen tamamen bazen bir vecihten kapsadıkları bazen tamamen ayrı, müstakil konulara yer verdikleri bazen de ortak konularda buldukları müşterek ve muhtelif kabullerinden hareketle hadis ve fıkıh ilminin, temelde, özde bir bütünlük içerisinde olduğu anlaşılmalı birlikte âlimlerin ilimlere yaklaşım farklılıkları hasebiyle ortaya konan muhtelif yanların, ilimlerin cihet-i vahdelerini oluşturduğu anlaşılmalıdır. Dolayısıyla hadis ve fıkıh ilmini karşı karşıya getirmek suretiyle ayrıştırmak, birbirlerinden bağımsız branşlar olarak ifade etmek doğru olmadığı gibi söz konusu ilimlerin birbirinden ilişkilendirilmeyerek tamamen anlaşılacakları yanılıgısına da düşülmemesi gerekir.

Nitekim hadis ve fıkıh ilimlerinin kendilerine has kabulleri ve yaklaşımları/cihetleri, bir bütünün farklı yöne bakan tarafları olarak değerlendirilmeli ve bahse konu ilimler bir bütünlük içerisinde birbirlerinden bağımsız ele alınmayacak şekilde incelenmeye tabi tutulmalıdır.

SONUÇ

Şer'î deliller arasında meydana gelen te'âruz meselesi muhaddis ulemâ nezdinde rivâyetlerin birbirleriyle ve diğer delillerle ihtilâfı noktasında söz konusu te'âruz/ihtilâf konusunun kavram, muhteva ve çözüm yolları ile ortaya konulmaya çalışılan İhtilâfû'l-hadîs/Muhtelifû'l-hadîs ilmi ile fukahâ nezdinde şer'î delillerin birbirleri arasında meydana gelen te'âruz bahsi, kapsam ve söz konusu te'âruzun hükmü itibariyle alınmak suretiyle muhaddis ve fakîh ulemânın kanaatlerinden hareketle iki ilmin ihtilâf zemininde bir araya geldiği anlaşılmalı birlikte bahse konu meselede mutlak ve sabit çıkarımlara varmak güçtür.

Hadis ve fıkıh usulü zemininde değerlendirilmeye tabi tutulan te'âruz/ihtilâf meselesinde sözü edilen kavramların kullanım, kapsam farklılığı ve rivâyetler/deliller arası te'âruz durumunda başvurulan te'âruzu giderme yollarının muhtelif tasnif ve çeşitlilik içermesi iki ilimde genel itibariyle müstakil kabuller yer alsa da özellikle te'âruzu giderme yolunda işletilen cem', nesih, tercih, tevakkuf ve tesâkut yöntemlerinin mahiyetlerinin gerek muhaddis ulemanın gerek fukahânın kendi aralarında gerekse birbirleri arasında sabit yöntem, tasnif ve kabullerin bulunmayışı, muhaddis nazarından te'âruz meselesinin ne denli mühim olduğunu ve söz konusu meselede yetkinlik sağlayabilmek yada söz söyleyebilmek için hadis ilminin yanı sıra fıkıh ilminde de vukûfiyetin zorunlu olduğuna yönelik kanaatin doğrulandığı söylenebilir.

Hadis ve fıkıh ilimlerdeki te'âruz meselesinin özelde rivâyetler arasında ele alındığında fıkıh ilmi bilgisinden âtıl kalınmaması gerektiğine yönelik iddianın desteklenmesinin ardından çalışmadan hâsıl olan bir diğer sonuç ise her iki ilimde de te'âruzu giderme yolunda ele alınan yöntemlerin kendi içindeki metotların çeşitliliği ve farklılığı sebebiyle hadis ve fıkıh ilminde delillerin te'âruzunun giderilmesi yolunda son aşamada yer alan tevakkuf ve tesâkut yöntemlerinin uygulandığı örneklerin mevcut olmayıp söz konusu metotların teoride kalmış olmasının, gerek muhaddis gerekse fakîh ulemânın te'âruz halindeki delillerin hükümsüz bırakılmaması konusundaki hassasiyet ve çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan önemli bir durum olduğudur.

Çalışmada muhaddis ve fakîh ulemânın deliller arası te'âruzda takip ettikleri yöntem ve kapsamın müstakil olarak ele alınmasından sonra iki ilmin birbiri ile ilişkisinin te'âruz kapsamında ortaya konulması bakımından incelendiği bölümde ise ilimlerin birbirleriyle

benzer ve muhtelif kabullerinin açıklanması, söz konusu hadis ve fıkıh ilminin birbirleri karşısındaki ve bizatihi müstakil konularının belirtildiği bölüm olmuştur. Nitekim iki ilmin te'âruz meselesi zeminindeki ilişkisinden hareketle varılan sonuç, ilimlerin bütünlüğünün yanı sıra cihet farklılıklarının da mevcut olduğudur. Nitekim bu durum da hadis ve fıkıh ilminin birbirinden tamamen bağımsız iki ayrı branş olmayıp 'âlim' vasfına sahip ulemâda bütün ilimlerin bilgisinin mevcut olduğu ancak bir ilme yönelik te'lifinde zihninde mevcut olan bilgileri söz konusu ilim cihetinden yaklaşılarak yazması sebebiyle ilimlerin birbirinden farklı olarak değerlendirme yanlılığına düşüldüğü anlaşılmıştır. Dolayısıyla ulemânın bir ilme yönelik yazdığı eserdeki üslubu ve yönteminin diğer ilimlerden farklı oluşunun bahse konu ilmin müstakil yanını oluşturup söz konusu ilimde ele alınan meselenin bir başka alanda mevcut olmadığı anlamına gelmemekle birlikte kavram ve tasnif olarak muhtelif şekillerde ele alınan iki ilim arasındaki ortak meselenin ise söz konusu iki ilmin bütünlüğünü ortaya koymaktadır.

Hadis ve fıkıh ilminin birbiri ile ilişkisi bütünlük ve cihet farklılığı bağlamında ele alındıktan sonra iki ilimde te'âruz bahsi özelinde Hanefî fukahânın hadislere yaklaşımına yönelik ortaya koyulan Hanefîlerin hadisleri kullanmadığı gibi eleştirilere cevaben Hanefîlerin hadisleri hükme ulaşma açısından ele aldıkları ve bu durumun hadisleri düşürme çabası içermediği anlaşılmıştır. Nitekim hadisleri doğrudan incelemeye tabi tutarak değerlendirmeye alan muhaddis ulemâ karşısında fakîh ulemânın muhtelif tutumu hadisleri zayi etmek yada görmezden gelmek amacıyla olmayıp durumun cihet farklılığı meselesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Hadis ve fıkıh ilminin te'âruz meselesi özelinde birbirleri ile ilişkisinin yanı sıra genel itibariyle iki ilim arasında birinin diğerinin aleti olduğuna yönelik yargıların da yanlış olduğu kanaatine varılmıştır. Daha çok Hanefî fakihler arasında hadisin fikhin aleti olduğuna yönelik yaklaşımların yanlış olduğu iki ilmin birbiri ile ilişkili yanlarının bulunmasıyla birlikte ayrıca başlı başına birer ilim oldukları da anlaşılmıştır.

Çalışmada elde edilen verilerden hareketle ortaya konan muhtelif çıkarımların ardından iki ilmin birbiriyle ilişkisi bağlamında son olarak fıkıh alimlerinin hadisleri kolayca ayıklayıp düşürebilmelerinin, gerektiğinde mana itibariyle fıkıh kaidelerine uymamaları sebebiyle elemelerinin, hadisleri hafife aldıkları başka bir ifadeyle hadis ilmüne aykırı oldukları anlamına gelmediği, bu durumun da onların fakîhlik karakterlerinin yani hadisi

hükme ulaştırmak bakımından konu edinmelerinin bir sonucu olup belirtilen durumun fıkıhçıların dini meselelerde aklı yegâne ölçü kabul etmelerinden yada hadisçilerin de aklı ölçüleri hiç dikkate almadıklarının da göstergesi olmayıp farklılığın tamamen disiplinlerin dini delillere yaklaşım yönlerinin ayrışmasından kaynaklanması sebebiyle gerçekleştiği söylenebilir.

Deliller arası te'âruz meselesinde muhaddis ve fakîh ulemânın yaklaşımından hareketle söz konusu iki ilim arasındaki etkileşim ve ilimlerin mahiyetlerine yönelik elde edilen çıkarımların yanı sıra te'âruz konusunun inceleme bakımından verimli bir mesele olduğu, araştırmalardan hareketle de bahse konu mesele üzerine fıkıh alanında yeterli derli toplu çalışmaların mevcut olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Buna ilâveten te'âruz meselesinin delillerin birbirleri karşısındaki tutumlarıyla sınırlı olmayıp daha geniş kapsamlı bir konu olmasının yanında te'âruz konusu dışında da hadis ve fıkıh ilimlerin ilişkisi bağlamında muhtelif meselelere yönelik çalışmalar arttırılıp iki ilme birbirinden bağımsız uzmanlık alanları gibi yaklaşılmak yerine bütünlüklerine vurgu yapılmak suretiyle benzer yanları incelenebilir.

Netice itibariyle hadis ve fıkıh ilminde te'âruz konusunda olduğu gibi daha pek çok meselede benzer ve muhtelif yanları belirtmek suretiyle çalışmada ortaya konulması arzulanan ilimlerin cihet farklılıklarına rağmen bir bütünlük arz ettikleri konusu üzerine çalışmaların arttırılabileceği açık olmakla birlikte hadis ve fıkıh ilminin ilişkisi te'âruz meselesi ile sınırlandırılmaya çalışılsa da delillerin te'âruzu konusunun ihâtâsının kâmil manada mümkün olamayacağı da bir hakikattir.

KAYNAKÇA

- Abdulazîz el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr*. Beyrut, 1997.
- Abdülalî Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî. *Fevâtihu'r-rahâmût*. Mısır: Matbaatu'l-Emîriyye, 1916.
- Abdülazîz el-Buhârî. *Keşfu'l-esrâr şerhu usûli'l-pezdevî*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi hadîsi'n-nebevî*. Kahire, 1950.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1985.
- Apaydın, Yunus. *İslam hukukunda deliller ve yorum metodolojisi- imam gazâli*. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh usûlü*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis istihlâhları sözcüğü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Aydınlı, Abdullah. "Muhtelifü'l-hadîs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhteliful-hadis>
- Bandırmâvî, Seyyid Hâmid b. Yusuf. *Ukûdü'd-dürer fî hudûdu ilmi'l-eser*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 624, 39.
- Berzencî, Abdullatif. *et-Te'âruz ve't-tercîh beyne'l-edilleti's-şeriyyeti*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûku islâmiyye ve islahat-ı fıkhiyye kamusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/akil>
- Büyük Haydar Efendi. *Usûl-i fıkıh dersleri*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 2. Basım, ts.
- Cessâs, Ahmed b. Ali el-. *el-Fusûl fî'l-usûl*. Almosahim, 2. Basım, 1994.
- Cezâîrî, Tâhir el-. *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. Halep: Mektebetü'Matbûâtü'l-İslâmiyye, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Metnü'l-varakât*. Kahire: Ruvâk el-Câvî, 1977.
- Çakan, İsmail. "Hadis usulü kitaplarında ihtilafu'l-hadîs". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 75-115. <https://doi.org/10.15370/muifd.82909>
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları (muhtelifü'l-hadîs ilmi)*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2016.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Şekil ve örneklerle hadîs usûlü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 40. Baskı., 2016.
- Debûsî, Ebû Zeyd ed-. *Takvîmu 'l-edille fî usûli 'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Debûsî, Ebû Zeyd ed-. *Te'sîsü 'n-nazar*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye, ts.
- Durmuş, İsmail. "Tezat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tezat--edebiyat>
- Durusoy, Ali. "Tekabül". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekabul--mantik>
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. *el-Âlim ve 'l-müteallim*. İstanbul: Şamil yayınları, 1981.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Usûlü 'l-fikh*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1958.
- Emir Padişah. *Teysîrû 't-tahrîr*. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1932.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-. *el-Misbâhü 'l-münîr fî garîbi şerhi 'l-kebîr*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazalî, Ebû Hâmid el-. *el-Mustasfâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Gazzâlî, Muhammed b. Ahmed. *Şifâü 'l-ğalîl fî beyâni 'ş-şebeh ve 'l-muhîl ve mesâliki 't-ta 'lîl*. Bağdat: Matbaatu'l-İrşâd, 1971.
- Hâdî Rûşû. *Muhtelifü 'l-hadîs ve cuhûdü 'l-muhaddisîn fih*. Beyrut: Dar İbn Hazm, 2009.
- Hâkim, en-Nisâbü'rî. *Ma 'rifetü ulûmi 'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihi*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1424.
- Hallâf, Abdulvehhab. *İlm-i usûli 'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Sabit el-. *Kitâbu 'l-kifâye fî ilmi 'r-rivâye*. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hâzimî, Muhammed b. Musa. *el-İ'tibâr fî 'n-nâsih ve 'l-mensûh fî 'l-hadîs*. Lübnan: Dar İbn Hazm, 2001.
- Hifnâvî, İbrahim M. *et-Te'âruz ve 't-tercîh 'inde 'l-usûliyyîn ve eseruhumâ fî 'l-fikhi 'l-islâmî*. Mansure, 1987.
- Hudarî, Muhammed b. Afîfi. *Usûlü 'l-fikh*. Kahire: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1969.
- İsfahânî, Râğîb el-. *Müfredât-kur 'ân kavramları sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra yayınları, 3. Basım, 2012.
- Itr, Nureddin. *Menhecü 'n-nakd fî ulûmi 'l-hadîs*. Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1979.
- İbn Emîr Hâc, Muhammed. *et-Takrîr ve 't-tahbîr ala 't-tahrîr ibnü 'l-hümâm*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Fâris, Ahmed. *Mu 'cemu mekâyisi 'l-luğa*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fûrek. *Kitâbu müşkili 'l-hadîs ve beyânüh*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 2. Basım, 1985.
- İbn Habîb, Tahir b. Hasan b. Ömer. *Muhtasarı menâri 'l-envâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 945, 44-49.

- İbn Hacer. *Nüzhethü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Dimeşk: Sabbâh, 3. Basım, 2000.
- İbn Hazm. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2007.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1979.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Manzûr, Cemaluddin. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dar Sadır, 3. Basım, 1993.
- İbn Melek, Abdullatif. *Şerhu menâri'l-envâr fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnu's-Salah, Abdurrahman b. Musa. *Ulûmu'l-hadîs*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2012.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevzî. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. Kuveyt: Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, 27. Basım, 1994.
- İbnü's-Sübki, Tâcuddîn. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- İsnevî, Abdurrahim b. Hasan b. Ali el-. *Nihâyetü's-su'l şerhu minhâci'l-vusûl*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs el - Kunevbî, Hâmid Sâdık. *Mu'cemu lugâti'l-fukahâ*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. *Hadis ilimleri ve hadis istilahları*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Kâsimî, Cemaletdin. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.
- Katipoğlu, Hasan. "Haml (Mahmul)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/haml>
- Kaya, Eyüp Said. "Telfik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/telfik--fikih>
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-. *Hadis literatürü: er-risâletü'l-mustatrafe li-beyâni meşhûri kutubi's-sünneti'l-müşerrefe*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kirmastî, Yusuf b. Hüseyin. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Cezayir: Dâru'l-Hedy, 1983.
- Koca, Ferhat. "Mutlak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutlak>
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadiste nâsih-mensûh meselesi*. M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis istilahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Köktaş, Yavuz. "Batalyevsi'ye göre hadislerde ortaya çıkan ihtilâfin sebepleri" 5

(Haziran 2003), 135-154.

- Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-. *Kitâb fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Daru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1995.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*. Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, ts.
- Mahallî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *el-Bedru't-tâli' fî halli cem'i'l-cevâmi'*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâzerî, Muhammed b. Ali b. Ömer el-. *İzâhu'l-mahsûl min burhâni'l-usûl*. Tunus: Daru'l-Mağribi'l-islam, 1. Basım, 2001.
- Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye. *el-Mu'cemu'l-vasît*. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1972.
- Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Fusûsu'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza. *Füsûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Muhammed. *Mir'âtü'l-usûl şerhu mirkâti'l-vusûl*. Beyrut: Daru's-Sâdır li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 2011.
- Molla Hüsrev, Muhammed. *Mirkâtu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3654, 36.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Fıramurz. *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2012.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-muhît tercümesi*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Naim, Ahmed. *Sahîh-i buhârî tecrîd-i sarîh tercemesi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1976.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Menâru'l-envâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnu Paşa, 504, 23.
- Nesefî, Hâfızüddîn en-, Mollacıyûn. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-menâr mea şerhi nûri'l-envâr ale'l-menâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Nevevî, Muhyiddîn en-. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
- Özen, Şükrü. "Teâruz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tearuz>
- Pezdevî, Ali b. Muhammed. *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Medine: Daru's-Sirac, 2. Basım, 2016.
- Râğûn, Celal b. Arabî. *et-Tevakkuf inde'l-muhaddisîn*. Beyrut: Dar İbn Hazm, 2014.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mahsûl*. Müessesetü'r-Risale, 1997.
- Semerkandî, Alauddin Muhammed es-. *Mîzânu'l-usûl fî netâici'l-ukûl*. Devha: Matabiu'd-Devha, 1984.

- Serahsî, Ebu Bekir. *Temhîdü 'l-fusûl fi 'l-usûl*. Alasfar, 2019.
- Seydişehrî, Mahmud Esad. *Usûl-i hadîs*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1899.
- Suyûtî, Celâleddîn es-. *Tedribü 'r-râvî fi şerhi takrîbi 'n-nevâvî*. Kahire: Daru'l-hadîs, 2010.
- Şâfîî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*, ts.
- Şâfîî, Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. Dımeşk: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs eş-. *İhtilâfû 'l-hadîs*. Dımeşk: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muvâfakât*. Kahire: Dar İbn Affan, 1997.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa eş-. *el-İ'tisâm*. 6 Cilt. Suud: Dar İbn Affan, 1. Basım, 1996.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *İrşâdu 'l-fuhûl ilâ tahkîki 'l-hakki min ilmi 'l-usûl*. Matbaatu's-Sa'âde, 1. Basım, ts.
- Tahavî, Ebu Cağfer et-. *Müşkilü 'l-âsâr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Tahhân, Mahmud at-. *Yeni hadis usûlü: teysîru mustalahi 'l-hadîs*. çev. Cemal Ağırman. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Tehânevî, Ali b. Muhammed Halid. *Keşşâfu ıstılâhâti 'l-fünûn ve 'l-ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Kavâid fi ulûmi 'l-hadîs*. Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1972.
- Tekineş, Ayhan. *Hadisleri anlama problemi*. İstanbul: Işık Yayınları, 2002.
- Tuzcu, Recep. *Haneî usûlünde hadis-debûsî örneği*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Türkmânî, Abdülmecid et-. *Dirâsât fi usûli 'l-hadîs alâ menheci 'l-haneîyye*. Karaçi: Mektebetü's-Seâde, 2009.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam ebû hanîfe 'nin hadis anlayışı ve haneî mezhebinin hadis metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Bardakoğlu, Ali. "Delil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil>
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve çelişki -beyhakî ve ibnu 'l-cevzî örneği*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yücel, Ahmet. *Hadis usûlü*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 18. Basım, 2015.
- Zerkeşî, Bedreddin ez-. *Bahru 'l-muhît fi usûli 'l-fikh*. Kuveyt: Daru's-Safve, 2. Basım, 1992.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Vecîz fi şerhi 'l-kavâidi 'l-fikhiyye fi 'ş-şerîati 'l-islâmiyye*. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2014.
- Zeydan, Abdülkerim. *Fıkıh usulü*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Emek Matbaacılık, 2. Basım, 1982.